

1.21 кнз
93/99
ПАТБ
Т84

ТРУДОВЕ
А ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
•КИРИЛ
И МЕТОДИЙ•

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
•CYRILLE
ET METHODE•
DE
V. TIRNOVO

ГОДИНА 1984

ТОМ XXI, КН. 3

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ
И МЕТОДИЙ“

ТОВАМА ХАЛ-ЛИНГЪСЯ
РАДЪТЪ СЪСТОЯ
1981

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
•CYRILLE
ET METHODE•
DE
V. TIRNOVO

TOMME XXI, LIVRE 3
FACULTE D'HISTOIRE
1984

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
•КИРИЛ
И МЕТОДИЙ•

ТОМ ХХІ, КНИГА 3
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ГОДИНА 1984

93/99
IIA II B
T 84

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

доц. Петър Тодоров (главен редактор), доц. Христо Глушков,
доц. Янка Николова, доц. Георги Плетнъов,
доц. Йордан Андреев, доц. Петър Горанов,
Гл. ас. к. и. н. Димитър Саздов (секретар)

14005 / 1984

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
В. ТЪРНОВО ДП

©
Великотърновски университет „Кирил и Методий“
с/о Jusautor, Sofia, 1984

Индекс 93/99/05

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Стоян Богданов ЕРЕСИТЕ В ЗАПАДНА ЕВРОПА ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XI ВЕК (Възникване, същност, светоглед)	8
2. Йордан Андреев ЦАР ИВАН АСЕН IV (преди 1331—1350 година)	41
3. Минчо Минчев ДЕЙНОСТТА НА ПЪРВОТО ПРАВИТЕЛСТВО НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ ЗА ИЗПЪЛНЕНИЕ НА ИДЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ЗАДАЧИ В НЕГОВАТА ПРОГРАМА	91
4. Петър Горанов СЪВЕТСКАТА НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКА ДОКУМЕНТАЦИЯ В ИНДУ- СТРИАЛИЗАЦИЯТА НА НРБ (1949—1958). (Рудодобив, металургия, машиностроене)	119

TABLES DES MATIERES

1. Stoyan Bogdanov LES HERESIES EN EUROPE OCCIDENTALE PENDANT LA PREMIERE MOITIE DU XI S. (Apparition, essence du phénomène, philosophie)	8
2. Yordan Andreev IVAN ASSEN IV (AVANT 1331—1350)	41
3. Mintcho Mintchev L'ACTIVITE DU PREMIER GOUVERNEMENT DU FRONT NATIONAL POUR L'ACCOMPLISSEMENT DES TACHES IDEOLOGIQUES DANS SON PROGRAMME	91
4. Petăr Goranov LA DOCUMENTATION TECHNICO-SCIENTIFIQUE DANS L'INDUSTRIALISATION DE LA BULGARIE (1949—1958). (exploitation minière, métallurgie, industrie mécanique)	119

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИИ“

Том XXI, кн. 3

Исторически факултет

1983—1984

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XXI, livre 3

Faculté d'Histoire

1983—1984

Стоян Богданов

ЕРЕСИТЕ В ЗАПАДНА ЕВРОПА
ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XI ВЕК

(Възникване, същност, светоглед)

Stoyan Bogdanov

LES HERESIES EN EUROPE OCCIDENTALE PENDANT
LA PREMIERE MOITIE DU XI S.

(Apparition, essence du phénomène, philosophie)

София, 1984

Средновековните ереси отдавна са си извоювали трайния интерес на учените-медиевисти от различни страни, школи и направления, представители както на буржоазната, така и на марксистката историография. Особено нарасна интензивността на проучванията през последните двадесет години¹ — при това прави впечатление, че с тази проблематика се занимават все повече учени, за които тя не е свързана пряко с разработването на националната им история. Следователно има някакви други общи причини, които предизвикват този интерес. А те се крият преди всичко в обстоятелството, че религията и свързаната с нея църковна институция като много важна съставна част на идеологическата надстройка във феодалното общество е била арена на остри идейни сблъсъци, които са отразявали реално съществуващите антагонистични класови и социални противоречия в неговата база.

В условията на съвременната идеологическа борба в сферата на историческата наука буржоазните учени експлоатират много настойчиво и последователно еретическата проблематика, за да противопоставят своите концепции на марксисткото схващане за историческата роля на ересите като форма на социално-религиозна съпротива и по този начин да отхвърлят още веднъж теорията за класовата борба като основен двигател на общественото развитие.²

Ересите като религиозни течения, отклоняващи се от доктрината на християнската църква, съпътствуват нейното развитие още от късната античност, когато тя се превръща в господстваща и защитава интересите на римската робовладелска аристокрация и императорска власт. Началото на нашето хилядолетие бележи нов етап в развитието на религиозната опозиция в Западна Европа. Той е влязъл в науката като период на „ранни“ или „предкатарски“ ереси, доколкото еретическите групи, проявили се в него, носят някои белези на бъдещия катаризъм, но се отличават съществено от него. Хронологически този етап се вмести между 1000 г., когато е регистрирана дейността на първия

¹ От най-новата библиография на средновековните ереси, която, макар и да не е съвсем изчерпателна, се вижда, че за двадесет години са били публикувани над 2000 проучвания върху ересите в много страни на света. Вж. *Berkhout, C., Russell, J. Medieval Heresies. A Bibliography 1960—1979. Toronto, 1981.*

² По обширна обосновка за интереса на буржоазните учени към историята на ересите вж. *Богданов, С. Някои основни проблеми на богомилството в съвременната английска и американска медиевистика. — В: Изследвания по българска история. В. Търново, 1981, с. 11—50.*

еретик във Франция, и 1144 г., от която има сведения за наличието на група еретици в околностите на гр. Кьолн, чиито вярвания ясно показват тенденцията към формиране на дуалистична ерес и пряката им връзка с „балканските еретици“, т. е. с българското богомилство.³

В развитието на ранните ереси се очертават две фази. Първата обхваща проявите на религиозен протест през първата половина на XI в., а втората започва от началото на XII в. и продължава до средата на същия. Обект на настоящото изследване са ранните ереси от първата им фаза, които по редица причини са били игнорирани от българските учени и не са намерили заслужено място в техните трудове.⁴ Доколкото българските историци са се докосвали до тях, това се прави само и единствено през призмата на богомилското влияние на Запад, а този подход крие опасност от едностранчиво третиране на проблемите.

Поради ограниченния обем на работата сме си поставили за цел в най-общ план да изясним причините за появата на ранните ереси, да проследим тяхното развитие и доколкото е възможно, да изясним техния светоглед. Това ще ни помогне да преценим по-вярно историческата роля и място на тези ереси в историята на социалните борби в Средновековна Европа, протичащи под формата на религиозна опозиция срещу феодалния строй и догматични отклонения от официалната господстваща църковна доктрина.

* * *

Ересите от първата половина на XI в. не са изолирано обществено явление, а са продукт на сложна историческа обстановка. Те възникват в епохата на преход от ранното средновековие към развития феодализъм, в последната, завършваща фаза на феодализационния процес. Много сполучливо изразява същността на този преход френският учен Р. Фосие, според когото в края на X и през XI в. за някакви си сто години „се е извършил преврат в идеологиите и в икономическите инфраструктури“⁵.

В географско отношение ранните ереси са свързани най-вече с Франция и прилежащите ѝ области от съвременна Белгия и Западна Германия, а така също северните райони на Италия. Благодарение на синтеза между късноримските частноправови

³ Manselli, R. L'eresia del Male. Morano, Napoli, 1980, p. 179—180.

⁴ Вж. Ангелов, Д. Богомилството в България. С., 1969, с. 422. Малко повече пише за тях същият автор в статията си „Богомили и катары“ в сб. Славянские культуры и Балканы. Т. I. С., 1978, с. 81—99; Примов, Б. Българското народностно име в Западна Европа във връзка с богомилите. ИИБИ, 1956, с. 369, и др.

⁵ Fossier, R. Les mouvements populaires en Occident au XIe siècle — Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes rendus. Paris, 1971, p. 257—258.

традиции и феодални елементи, зародили се в недрата на отмиращия робовладелски строй, и тенденциите към формиране на класово общество у „варварските“ племена процесът на утвърждаване на феодалните отношения във Франкската държава се развива значително по-бързо в сравнение с държавите от Централна Европа. Закрепостяването на селячеството се извършва най-интензивно през VIII и IX в. Към началото на XI в. основната маса от него вече се намира във феодална зависимост. За някои области, като Шампан и съседните му райони, които покъсно стават арена на еретически прояви, класата на крепостните селяни се формира в общи линии към средата на IX в.⁶

Паралелно с утвърждаването на феодалните отношения и поставянето на селяните в поземлена и лична зависимост се изгражда и йерархическата структура на феодалната класа, основана на васалните връзки и подчинение, които отразяват отношенията на собственост вътре в самата нея между отделните ѝ представители. При това оформянето на феодалната сеньория и уточняването на нейните граници, уточняването на васалните взаимоотношения се извършват в условията на остри спорове и въоръжени конфликти между роднини и съседи, които предизвикват небивала феодална анархия.⁷

Съществена роля в живота на феодализиращото се френско общество играе и католическата църква. Постепенно тя се превръща в проводник и главен носител на идеологията на господстващата класа, става част от нея и като феодален собственик съсредоточава в свои ръце близо една трета от земята в държавата. Нещо повече, църквата като институция и феодално съсловие се формира значително по-бързо благодарение на подобрата си организация, закрилата на кралската власт, имунитетните права и др. В манастирските имения, които са по-компактни, става относително по-бързо и масово подчиняване на селячеството, и то не само в техните граници, но и извън тях чрез категорията на т. нар. „приписани селяни“⁸. Църковното земевладение показва предпочитание към отработъчната рента, която се запазва по-дълго време като доминираща в сравнение със светските сеньори.

В условията на завършващия феодализационен процес се забелязват две основни тенденции в развитието на френското общество, които имат важни последици за положението на крепостното селячество. В резултат от бавния напредък в обработ-

⁶ Шевеленко, А. К. вопросу об образовании класса крепостных крестьян в Шампани IX—X вв. — В: сб. Из истории средневековой Европы (X—XVII вв.). Изд. МГУ. М., 1957, с. 177.

⁷ История Франции. Т. I. М., 1972, с. 86—89.

⁸ Шевеленко, А. Цит. съч., с. 162.

ката на земята се увеличава постепенно и продуктивността на селския труд. Това довежда до увеличаването на натуралните данъци и преминаване към предимно натурална рента. В същност явлението отразява опита на феодалите да отнемат и тази нараснала част от принадлежащия продукт на селяните. Появяват се нови данъци, като т. нар. „баналитети“, облагане на селяните при ползуването на алмендата (ливади, гори, пасища, водни богатства и др.). Върху селяните тежат още унизителните данъци, произхождащи от тяхната лична зависимост — „мъртвата ръка“ (мортиариум), брачният данък (форисмаритагиум), различните произволни талии и особено нарастващата транспортна ангария. Хрониките от IX—XI в. изобилствуват с примери, които по безспорен начин потвърждават подобна констатация.

Втората тенденция в развитието на ранносредновековното феодално общество е постепенното отделяне на занаятите от селското стопанство и създаване на предпоставки за възникване на средновековните градове като центрове на занаятчийско производство и търговия. С тяхното разрастване в сферата на обмена проникват и се развиват стоково-паричните отношения, като включват в своята орбита и феодалнозависимото село. Нарастват нуждите от повече продукти за изхранването на градското население, които се задоволяват от селяните, църковните и светските феодали.⁹ Именно това кара църковните сеньори да запазят по-дълго време отработъчната рента. Но тя, съчетана с натуралните данъци и особено с църковния десятък, прави положението на селяните много по-тежко и непоносимо.

Наред със засилената феодална експлоатация за увеличаване на социалното напрежение сред френското селячество твърде голяма роля изиграват и неблагоприятните природни условия от края на X и началото на XI в. По пресмятания на френския историк-икономист Даре дьо ла Шаван за времето от 970 до 1040 г. е имало не по-малко от 48 гладни години¹⁰: проливни дъждове, суша, болести и др. Покъртителни сведения за масовия глад от 1032 г. дава монахът Р. Глабер¹¹: „Земята беше заляна от непрекъснати дъждове до такава степен, че в продължение на три години не беше възможно да се намери бразда, годна за посев. . . Когато изядоха всички животни и птици и гладът започна да притиска по-силно хората, те започнаха да ядат мърша. . . горски корени и водорасли. Това, което по-рано рядко се случва-

⁹ История Франции. Цит. съч. Т. I, с. 93.

¹⁰ Вж. Конокотин, А. Классовая борьба во французской деревне IX—XI вв. — Французский ежегодник. 1958, М., 1959, с. 44.

¹¹ Glaber, R. Les cinq livres des ces histoires. Publ. par M. Prou. Vol. I. Paris, 1886, p. 99; Recueil des historiens de Gaule. T. X, p. 47.

ше — към него сега подбуждаше бесен глад: хората поглъщаха човешко месо.¹²

Селяните използват различни форми, за да изразят своето недоволство и протест. Много често в прицела на техните акции наред със светските феодали стоят църквите, манастирите и духовенството. Историята на Франция от края на X и първата половина на XI в. е изпълнена с множество примери за бягство от феодалните имения, открити бунтове и въстания: През 997 г. се надигат селяните в Нормандия, в 1008 и 1024 г. в Бретан „се водела истинска селска война“¹³, масово участвуват селяните и в Саксонското въстание от 1073—75 г. в Германия¹⁴.

Освен чрез въоръжени действия срещу сеньборите френските селяни се стремят да смекчат феодалния гнет и като участвуват в т. нар. „вътрешна колонизация“¹⁵. Получавайки статута на „хоспити“, селяните се освобождават от личната зависимост и свързаните с нея унижителни данъци, което създава относително по-добри условия за развитие на тяхното стопанство. В такъв смисъл разглеждаме масовото участие на селячеството във „вътрешната колонизация“ като форма на косвен социален протест. Опит да се избяга от жестоката феодална действителност е и спонтанното вливане на селяните в Първия кръстоносен поход от 1096—1099 г.

Като цяло разгледаните форми на съпротива — постоянни и многообразни — отразяват сложността на преходния период и противоречията в завършващия феодализационен процес.¹⁶ Чрез тях селяните се стремят към известно урегулиране на повинностите и данъците, към тяхното фиксиране в рамките на традицията с оглед създаването на по-нормални условия за производствена дейност в системата на феодалния начин на производство, за да получат „възможност за известно икономическо развитие“ в своето стопанство.¹⁷

В такава сложна социална атмосфера на историческата сцена излизат и ранните ереси от първата половина на XI в. Съзнателно акцентуваме на нея, защото само в конкретнoисторическите условия на X и XI в., в контекста на общото развитие на

¹² Ibid., р. 99. Българският превод е взет от: *Понов, М., И. Николов*. Христостоматия по история на средните векове. С., 1975, с. 144—145.

¹³ *Енгелс, Ф.* О Франции в эпоху феодализма. Архив Маркса и Энгельса. Т. X, с. 284. Цит. по: *Конокотин, А.* Классовая борьба., с. 50—51.

¹⁴ Вж. *Неусыхин, А.* Крестьянские движения в Саксонии в IX—XI вв. — В: Ежегодник германской истории. 1973. М., 1974, с. 31 и сл.

¹⁵ *Конокотин, А.* Очерк по аграрной истории Северной Франции в IX—XIV веках. Уч. записки. Т. XVI. Истор. науки. ИГПИ. Иваново, 1958, с. 41 и сл.; История Франции. Цит. съч. Т. I, с. 72—74.

¹⁶ *Конокотин, А.* Классовая борьба. Цит. съч., с. 54.

¹⁷ *Маркс, К.* Капиталът. Т. III. С., 1953, с. 809.

социалните борби можем да разберем смисъла на тези ереси и да преценим тяхната действителна роля. Средновековният човек, експлоатираният от феодала труженник и съзидател, смазан от непосилните данъци, безпомощен пред природните бедствия, разочарован от „божите наместници“ на земята, търси път за избавление и се лута от бягството до бунта, от ереста до кръстоносния поход. Ересите от първата половина на XI в. са част от общия изблик на социално недоволство, не винаги пряко осъзнато и осмислено, но бойко и търсещо. Именно тук се крие основната слабост и на най-авторитетните изследвания върху ересите в буржоазната историография, в които социалните отношения са само общ фон, без да е показана органическата връзка между общественоекономическото развитие и надстроечните явления — в случая религиозните вярвания и ересите. А това улеснява западните историци да поставят ересите само и почти единствено в руслото на собствено религиозно развитие на средновековното „християнско“ общество.

* * *

Първите сведения за ерес в Западна Европа датират от 1000 г. и са оставени от перото на известния бургундски монах Р. Глабер¹⁸. Въпреки силното влияние на провиденциализма върху светогледа на хрониста и известни съмнения относно неговата достоверност, нямаме основание да се съмняваме в искреността, с която предава описваните събития.¹⁹ Според Р. Глабер към края на 1000 г. се появил човек на име Леутард, родом от селото Вертю в областта Шалон-сюр-Марн в графство Шампан. Когато веднъж работел на нивата, този „пратеник на Дявола“ (*Satanae legatus credi potuit*) сънувал, че в тялото му влиза рояк пчели, които на излизане от устата му проговорили с човешки глас, като го карали да извърши „неща, невъзможни за хората“. Воден от внушението, Леутард се върнал в къщи и изгонил жена си „като по заповед на Евангелието“ *quasi ex praescepto Evangelicol*, след което отишъл в църквата и пред очите на изумените си съселяни строшил разпятието с образа на Спасителя. Отначало обкръжаващите го сметнали за луд, но когато чули, че това се върши по „Божие откровение“ (*Dei revelatione*), те се вслушали внимателно в неговите думи. Леутард поучавал, че е глупаво и ненужно

¹⁸ *Glabri Rodulphi Historiarum sui temporis Libri V.* — In: *Bouquet. Recueil des historiens de Gaule et de la France. T. X, p. 23; По-нататък само Bouquet. Recueil.*

¹⁹ *Wakefield, W., A. Evans. Heresies of the High Middle Ages. Columbia University press. N. Y. and L., 1969, p. 71; По-нататък — Wakefield, W. Heresies.*

да се плаща десятък (*nam decimas dare dicebat esse omnimodis superfluum et inane*). Той също заявил, че не бива във всичко да се вярва на пророците. Славата му бързо се разнесла и привлякла към него „немалка част от народа“²⁰.

Епископът на Шалон, старият Гебуин²¹, заповядал да доведат Леутард и след като установил, че е еретик, разобличил объркания селянин пред почитателите му и с това „върнал заблудилите се към католическата вяра“²². Унижен и изоставен, Леутард сложил край на живота си, като се хвърлил в един кладенец. Някои автори отнасят смъртта му към 1004 г.²³ Ако приемем тази дата за приблизително точна, излиза, че Леутард е проповядвал по-продължително време в областта и вероятно е имал значителен брой последователи. Запознаването с изворите от началото на XI в. показва, че ереста е станала „домашна болест“ на Шалон-сюр-Марн и областта запазва репутацията си на еретически център през следващите XII и XIII в.

Сведенията за Леутард, макар и кратки, дават съществена информация за неговата ерес. Изследователите не са единодушни в преценките си. Изгонването на жената се тълкува от някои като отхвърляне на брака²⁴, а счупването на разпятието — като отричане на кръста и иконите.²⁵ Леутард проявява избирателност и към Библията, като не признава някои части от Стария завет. Посочените идеи в проповедите на френския еретик са считани от редица изследователи като свидетелства за ранното богомилско влияние в Западна Европа.²⁶ Най-последователно защищават това схващане А. Донден и Е. Вернер.²⁷

²⁰ *Bouquet*. Recueil. T. X, p. 23.

²¹ Гебуин II, епископ на Шалон-сюр-Марн (991—1004).

²² *Bouquet*. Recueil. T. X, p. 23.

²³ *Borst*, A. Die Katharer. Stuttgart, 1953, S. 73.

²⁴ *Lambert*, M. Medieval Heresy: Popular movements from Bogomil to Hus. London, 1977, p. 26.

²⁵ *Ibid.*, p. 26; *Marino da Milano*. Le eresie popolari del secolo XI nell'Europa Occidentale. — *Studi Gregoriani*. 2, 1947, p. 47.

²⁶ *Pfister*, Chr. Etudes sur le règne de Robert le Pieux. Paris, 1885, p. 330; *Lea*, H. C. A History of the Inquisition of the Middle ages. London, 1888, vol. I, p. 108. Дойден включва Леутард в поредицата примери, които според него са свидетелство за ранното богомилско проникване в Западна Европа през XI в. Вж.: *Dondaine*, A. L'origine de l'hérésie médiéval. RSCI, anno VI, 1952, N I, p. 47—78; *Borst*, A. *Op. cit.*, S. 73.

²⁷ Е. Вернер се опира на мнението на А. Борст. Сравняването на двете мисли показва, че Вернер малко по-широко схваща казаното от Борст, което ни кара да се съмняваме в убедителността на неговото предположение. Срв. „...отломки от богомилско отклонение от вяра, кръст, Стар завет и църковна власт може би са достигнали до него“ (до Леутард — б. м.). Срв.: *Borst*, A. *Op. cit.*, S. 73. Вернер казва: „Той (Леутард — б. м.) вероятно е бил странствуващ проповедник, който е проповядвал една идваща от Италия доктрина, която била проникнала през Южна Франция на Север.“ Срв. „Er dürfte ein Wan-

Особено внимание заслужава реакцията на Леутард срещу десятъка. Тя показва нагледно, че още в зората на средновековните ереси на Запад като основен двигател на народното недоволство се проявяват социалните и икономически мотиви. Буржоазните автори въпреки нежеланието си също са принудени да признаят това обстоятелство. По същия повод американецът Д. Ръсел правилно отбелязва, че проповедите на еретиците „понякога са се основавали на справедливото недоволство на хората против десятъка“²⁸, а Р. Мансели смята, че Леутард си е позволил да проповядва „един религиозен и социален радикализъм, който се проявява между другото и в премахването на десятъка“²⁹. Според същия автор със социални подбуди може лесно да се обясни „определеният бунт срещу мизерните икономически условия и глада“³⁰.

Въпреки тези приемливи доводи буржоазните историци не отстъпват от своята класическа теза за еретическите движения като изцяло религиозни. За споменатия Д. Ръсел Леутард не е нищо друго освен „ексцентрик“ и много от неговите проповеди „носят белезите на реформаторското сектантство“³¹. Според Р. Мансели френският селянин прави усилия да намери една нова, „по-духовна вяра, да очертае един по-свободен и открит живот“³² и макар неговото усилие да пропада, все пак остават живи „ферментът, вълнението и нуждата от една нова религиозност“, които се проявяват в следващите еретически групи.³³ Спряхме се само на тези две становища, но те отразяват най-общо основните схващания в западната историография — останалото е въпрос на нюансиране. Случаят с Леутард е изследван много по-обстойно от Е. Вернер, най-добрия познавач на тази материя в ГДР. Той разкрива социално класовата природа на религиозния протест у Леутард и с редица примери показва недоволството на западноевропейското селячество срещу феодалните данъци.³⁴ Ще си позволим да вмъкнем един от тях и в нашето изложение. Този пример разкрива как духовенството убеждава селяните в „справедливостта“ на църковния десятък. Свещеникът трябвало да се обърне към онези, които не искат да платят, с думите: „... Жал-

derprediger gewesen sein, der eine aus Italien Kommende Doktrin verkündete, die über Südfrankreich nach dem Norden geströmt war“ *Werner, E. Häresie und Gesellschaft im II. Jahrhundert*. Berlin, 1975, S. 24.

²⁸ *Russell, J. Dissent and Reform in the Early Middle Ages*. Berk. and Los Angeles, 1965, p. 102.

²⁹ *Manselli, R. Studi sulle eresie del secolo XII*. Roma, 1975, p. 45.

³⁰ *Ibid.*, p. 45—46.

³¹ *Russell, J. Dissent and Reform*, op. cit., p. 18.

³² *Manselli, R. L'eresia del Male*, op. cit., p. 153.

³³ *Ibid.*

³⁴ *Werner, E. Op. cit.*, S. 24—25.

ки човече, защо се колебаеш да изпълниш дълга си и да платиш данъка си. Малко иска само господ, макар че би могъл да иска повече, тъй като той е създал земята, която ти пориш със своя извит плуг. От него идва и изкуството да се обработва земята. С плуга той ти даде и воловете, той ти изпрати дъжд и меки западни ветрове, за да подхранват браздите, на които ти си дал своите семена. И понеже всичко е на господ, а на тебе само е дадено със собствените си ръце да браздиш земята, за което можеш да вземеш своя дял, останалото ти би трябвало да предадеш на Христос. Той обаче в своето милосърдие и щедрост ти подари девет части, за да дадеш десетата с толкова по-голямо желание. Аз казвам, че ти би трябвало с добро желание да се разделиш не само с плодовете на полето, на нивата, но и с всичко, каквото притежаваш.³⁵ Примерът не се нуждае от коментар. Той е едно доказателство *par excellence* за това, че през феодализма и самата църковна догматика е форма на извъникономическа принуда, упражнявана спрямо зависимото селячество.³⁶ В други случаи селяните предпочитат да унищожат предвиденото за църквата зърно още на полето, отколкото да го предоставят на духовенството.³⁷

Спирайки се на конкретните действия и проповеди на Леутард, Е. Вернер поставя акцента върху разбиването на разпятието от френския еретик. В този акт Вернер вижда „проява на докетизъм, който още в началото на хилядолетието свързва латинската ерес с богомилската и ни дава повод да предполагаме връзки, които за нас са вече недостъпни или тепърва трябва постепенно да бъдат разкрити“³⁸.

След казаното можем да обобщим: в проповедите на Леутард са заложили някои основни идеи и отрицания, които намират много по-широк смисъл и обосновка в следващите прояви на ерес през XI в. и очертават важни страни на народната религиозна опозиция от тази епоха.

Вторият случай на ерес, който описва Р. Глабер, се проявява в Италия около 970 г.³⁹ Някакъв човек на име Вилгард се заел с много ентузиазъм и жар да изучава „изкуството граматика“, т. е. старата римска литература. Тогава му се присънили демони с образите на античните поети Вергилий, Хораций и Ювенал, които му благодарили за усърдните занимания с техните съчинения и го нарекли техен „вестител за поколенията“. Същите поети обещали на Вилгард, че той скоро ще сподели славата

³⁵ *Sextus Amarcus. Sermones. Werner, E. Op. cit., S. 69, n. 144.*

³⁶ *Werner, E. Op. cit., S. 25.*

³⁷ *Ibid.*

³⁸ *Ibid.*

³⁹ *Borst, A. Op. cit., S. 74.*

им.⁴⁰ Вдъхновен от тези напътствия, той започнал да проповядва, че при всички случаи „трябва да се вярва на поетите“⁴¹. Накрая Вилгард бил обвинен в ерес и осъден от архиепископа на Равена — Петър. Според извора много хора поддържали „пагубното учение“ на Вилгард и „загинали от меча и кладата“. Някои от тях отишли в Сардиния, „за да заразят народа на Испания“, но и те били унищожени от фанатизираните католици.⁴²

Каква е била ереста на Вилгард, е трудно да се отговори. От краткия разказ на Р. Глабер става ясно, че въпреки забраната на църквата интересът към античното наследство не е заглъхнал и хората, които са се занимавали със светски науки, били преследвани. Изобщо католическата църква полага големи усилия, за да сложи бариера между миряните и античната култура с цел да осигури безразделното господство на религиозния християнски светоглед. Достатъчно е да припомним прословутото писмо на папа Григорий I (590—604) до галския епископ Дезидерий, в което римският първосвещеник изказва дълбокото си възмущение от заниманията с „глупави светски науки“⁴³. Известна е и максимата на същия папа — „невежеството е майка на благочестието“⁴⁴.

Ереста на равенския книжовник е слабо проучена в съвременната историография. За Н. Сидорова Вилгард е ранен предвестник на нецърковното школко образование в Западна Европа и пример за жестоко преследване на едно по-широко разбиране на „свободните изкуства“⁴⁵, а Иларино да Милано възприема дейността му като едно твърде ранно „хуманистично предизвикателство“ към ортодоксалната църква, породено от интереса към езическото наследство.⁴⁶

Сведения за нови ереси, този път в Аквитания, намираме у френския хронист Адемар дьо Шабан.⁴⁷ Датировката на извора е приблизителна — около 1018 г. Адемар отбелязва, че новите еретици „манихеи“ отричали кръщението, кръста и „всяко вярно учение“. Те имали привидно външността на монаси, въздържали се от храна, претендирали за целомъдрие, а всъщност живеели в

⁴⁰ Bouquet. Recueil. T. X, p. 23.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid.

⁴³ Писмо на папа Григорий I до галския епископ Дезидерий. — В: Христоматия по история на средните векове. С., 1968, с. 209.

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ Сидорова, Н. Очерки по истории ранней городской культуры во Франции. К вопросу о реакционной роли католической церкви в развитии средневековой культуры. М., 1953, с. 66—67.

⁴⁶ Ilarino da Milano. Op. cit., p. 49; Wakefield, W. Heresies. p. 664, n. 7.

⁴⁷ Ademari Historiarum Libri III, ed. Dr. Waitz. MGH. SS. T. IV, p. 138; Chavannon, J. Adémar de Chabannes. Paris, 1897, p. 173. Цит по MGH. SS. T. IV, p. 138.

разврат. Хронистът заклеява еретиците като пратеници на Антихриста⁴⁸ (*et nunciū Antichristi erant*) и ги обвинява в това, че отвърнали много хора от вярата. От кратките бележки се вижда, че Адемар не е пряк свидетел на събитията, а ги предава по слухове. Освен това авторът използва името „манихен“ за означаване на еретиците. Вероятно той го е взел от писанията на Августин, който е бил основният източник за античното манихейство, широко използван от хронисти и теолози на Запад през XI—XIII в. Като сравнявали ересите от XI в. с характеристиката на манихеите, дадена от Августин, средновековните автори намирали някои сходни черти между тях и механически прилепвали името „манихен“ на съвременните им еретици. В този смисъл Адемар за първи път въвежда в обръщение този термин и го употребява още два пъти със същата цел.⁴⁹

Малко по-късно — в 1022 г., отново Адемар дьо Шабан съобщава за еретици в областта Тулуза. Сведението е кратко: „...намериха манихен в Тулуза и ги разпръснаха. В различни части на Запада се появиха пратеници на Антихриста, които се пръснаха из скривалищата и извърщаха мъже и жени, всички, които можеха.“⁵⁰ Десет години след първите прояви на ерес в Аквитания дукът на областта Гийом III бил принуден да организира мащабна акция за изкореняване на „манихеите“. И този път Адемар дьо Шабан е единственият извор: „По това време дук Гийом свика един църковен събор от епископи и абати в Шару, за да погаси ересите, които бяха разпространени сред тълпата от манихеите. Там присъстваха всички принцове на Аквитания, на които той нареди да укрепят мира и да славят католическата църква.“⁵¹

Бележките на Адемар въпреки лапидарния си характер внушават един много важен извод — в края на второто и през третото десетилетие на XI в. френският Юг е трайно засегнат от масови еретически прояви. За това свидетелствуват както хронистът, така и действията на църковните и светските власти за унищожаване на ереста. Още в началото на XI в. Тулузката област се превръща в едно от най-упоритите огнища на народна религиозна опозиция. Своята слава обаче френският Юг печели най-вече през XII и XIII в., когато става родина и здрава опора на френския катаризъм — обединителен център на западните еретици-дуалисти. И тогава Тулуза играе първостепенна роля.

На 28. XII. 1022 г. огнените езици на кладата поглъщат група еретици в Орлеан — тогава столица на кралството при Робер-

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid., p. 143, 148.

⁵⁰ Ibid., p. 143.

⁵¹ Ibid., p. 148; *Borst, A. Op. cit.*, S. 74, n. 8, 9.

льо Пийо (996—1031) от династията на Капетингите. Това е първата влада, запалена от светската власт за еретиците на Запад през XI в.⁵² Сведения за орлеанските събития получаваме от няколко източника⁵³ благодарение на свикания от крал Робер синод, на който били привлечени видни сановници на църквата и представители на светските власти. Поради голямата гласност на синода орлеанската ерес е най-добре документирана. По-важни извори са: писмото на Жан дьо Рипол до абат Олиба⁵⁴, „Жизнито на Гозлен“ (Vita Gauzlini), съставено около 1042 г. от Андре дьо Фьори⁵⁵, кратки бележки на Адемар дьо Шабан⁵⁶ и изложението на монаха Павел от абатството Сен-Пер дьо Шартр.⁵⁷

Най-близо до събитията се нарежда писмото на Жан дьо Рипол, а най-подробно ги излага монахът Павел⁵⁸. Адемар и този път приписва орлеанската ерес към актива на „манихите“, което подтиква една част от съвременните изследвачи да разглеждат случая в Орлеан като поредна проява на народна ерес през XI—XII в.⁵⁹ Според други автори тук става дума за едно „интелектуално“ движение, развило се в средите на духовенството и някои по-образовани кръгове на феодалната аристокрация и което имало паралели в други градове през XI в.⁶⁰

Сектата в Орлеан се появила към 1015 г.⁶¹ и отначало се развивала необезпокоявана от никого. Това дало възможност на нейните водачи да спечелят последователи сред духовенството и част от благородниците. Разкриването на малобройната група станало с помощта на един нормандски рицар — Арефа, човек силно религиозен и опитен в политическите дела. Ръково-

⁵² Pfister, *Chr. Op. cit.*, p. 334—335.

⁵³ Bautier, R. L'hérésie d'Orleans et le mouvement intellectuel au début du XI-e siècle. (Documents et hypothèses). — Actes du 95-e Congrès Nationale des Sociétés Savantes (Reims 1976). Section de philologie et d'histoire jusqu'à 1610. T. I. Paris, 1976, p. 63—88, p. 64, n. 2.

⁵⁴ Andre de Fleury Vie de Gauzlin, abbé de Fleury (Vita Gauzlini, abbas Floriacensis monasterii). Texte édité, traduit et annoté par R. H. Bautier et G. Labory Paris, (C. N. R. S.) 1969 (Sources d'histoire médiéval publiées par l'Institut de recherche et d'histoire des textes, 2, Appendice III, n° 4, p. 180—183.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Ademari *Historiarum...* Op. cit., p. 143.

⁵⁷ Bouquet. Recueil. T. X, p. 537 et sqq.

⁵⁸ Затова някои автори приемат неговото изложение като действителните протоколи на синода: съставителите на Bouquet. Recueil. T. X, p. 537 et sqq.; Morghen, R. Movimenti religiosi popolari nel periodo de la riforma della Chiesa. — Relazioni del X° Congresso internazionale di Scienze Storiche. 4—II sett. 1955, t. III. Storia del Medioevo. Firenze, p. 334.

⁵⁹ Вж. докладите в: Hérésies et Sociétés dans l'Europe pré-industrielle, XI-e — XVIII-e siècles. Paris, La Haye, 1968.

⁶⁰ Bautier, R. L'hérésie d'Orleans, op. cit., p. 66.

⁶¹ Russell, J. Dissent and Reform, op. cit. p. 277, n. 25.

дителите на сектата били двамата каноници Лизоа и Етиен. Лизоа бил уважавано лице в катедралната църква Сен-Кроа в Орлеан, а Етиен — негов помощник, бил изповедник на кралица Констанс дьо Прованс, съпруга на крал Робер. В групата влизали още десетина каноници от същата църква, няколко монахини и други жени, а така също „най-добрите клирици“ и „част от благородните лаици“.⁶²

В същност точният брой на участниците в сектата не е известен, тъй като изворите сочат само осъдените на Орлеанския синод, но те са имали много привърженици в съседните градове и дори в областта Теруан (Руан).⁶³

Както вече отбелязахме, еретиците в Орлеан били разкрити с помощта на нормандския рицар Арефа. Последният успял да влезе в обкръжението на Лизоа и Етиен, представяйки се за техен почитател. Неговите действия били съгласувани с крал Робер, който в удобен момент организирай арестуването на еретиците и свикал специален синод за тяхното разследване и осъждане. По време на синода Лизоа, Етиен и техните привърженици се държали непреклонно и умело, „като змийорки“ избягвали хитрите уловки в епископските въпроси с цел да прикрият истинския смисъл на своето учение. Но след като били разобличени от Арефа, който от „жертва“ се превърнал в техен обвинител, разпитът на еретиците започнал с нова сила. Сега те предприели друга тактика — отговаряли прямо и точно, с пълно съзнание в своята правота.

Подсъдимите отхвърлили възкръсването на Христос с думите: „Не сме били там и не можем да вярваме, че това е истина.“⁶⁴ Те отрекли тайнствата на кръщението и причастието, като изтъкнали тяхната наивност и безполезнаост.⁶⁵ По същия начин еретиците отхвърлили притчата за раждането на Христос и Дева Мария, осенена от Светия дух: „това, което природата отрича, е винаги в несъгласие със Създателя.“⁶⁶ Сътворението на света от бог-отец чрез бог-син също изглеждало нелогично и неправдоподобно за орлеанските еретици. Те с отвращение отговорили на епископските нападки: „Можете да разказвате тия приказки на онези, които имат земен разум и вярват на измислиците на хора, написани върху животински кожи. На нас, които носим закона, записан в сърцата си от Св. Дух... , напразно усуквате излишни

⁶² *Johannis Monachi Floriac. ad Olibam (d) Abbatem Sanctae Ausonensis Ecclesiae Episc. — Bouquet. Recueil. T. X, p. 498.*

⁶³ *Russell, J. Dissent and Reform, op. cit., p. 29.*

⁶⁴ *Gesta Synodi Aurelianensis, an. MXXII, adversus novos Manichaeos. — Bouquet. Recueil. T. X, p. 539.*

⁶⁵ *Ibid., 537.*

⁶⁶ *Ibid., 539.*

и несъвместими с божественото неща.“ И накрая еретиците отсекли: „Затова стига приказки и правете с нас, каквото щете.“⁶⁷

Църковният съд положил много безплодни усилия да върне отклонилите се от правата вяра в лоното на католическата църква, но те останали непреклонни докрай и били „по-твърди от желязо“⁶⁸. Синодът лишил еретиците от духовния им сан, след което били предадени на кралските власти за изпълнение на присъдата. На излизане от църквата Сен-Кроа унизената кралица Констанс замахнала с жезъла си и „избила окото“ на бившия си изповедник Етиен. Еретиците били отведени в околностите на града и изгорени в една колиба. От цялата група само един духовник и една монахиня „се опомнили“ и избягнали смъртта.⁶⁹

Блясъците на орлеанската клада възвестили началото на огнения поход на католическата църква срещу еретиците и всички иномислещи в средновековна Европа през развития феодализъм. През XI в. това се случвало по-рядко, но в следващите векове изгарянията на еретиците станали едно от най-жестоките средства за разправа на католическата църква с нейните духовни и политически врагове.

Нова еретическа група била открита през 1025 г. в гр. Арас от епископ Герард (1013–1048), който бил същевременно епископ и на Камбре. Епископът заповядал да арестуват смутителите на вярата и след като ги разпитал, наредил да ги хвърлят за три дена в затвора. През това време Герард свикал синод с цел да ги разобличи и осъди.

По-късно Герард изпратил копие от съдебните протоколи на свой приятел-епископ заедно с едно придружително писмо, в което получателят е назован само с инициала „Р“. В писмото си Герард уведомява „Р“, че някои подозрителни лица, които последният преди време разпитал и след това освободил в своя диоцез, сега разширили дейността си и в други области, включително и в Арас. Именно тези еретици били заловени и съдени от епископ Герард.

В 1677 г. бенедиктинецът Лук д'Ашерн отпечатал в своя *Spicilegium* въпросните протоколи и писмото до епископ „Р“, след което оригиналите били изгубени за науката. Всички следващи публикации на тези документи се базират на това първо издание.⁷⁰

67 Ibid.

68 Ibid.

69 Ibid.

70 *Veterum aliquot scriptorum qui in Galliae Bibliothecis maxime Benedictorum latuerant Spicilegium*. T. XIII. Paris, 1677, p. I—63. За останалите издания на протоколите и писмото (Mansi, Bouquet, Migne, Fredericq etc) вж. биб. у *Russell, J. A propos du synode d'Arras en 1025*, RHE, t. 57, 1962, p. 76, p. 2.

Групата в Арас е пример за типична народна ерес от първата половина на XI в. За нея черпим сведения главно от *Acta Synodi Atrebatensis*, чието обнародване науката дължи на Лук д'Ашери. Процедурата по осъждането на еретиците протекла по следния начин. Като се уверил още при предварителния разпит, че арестуваните са жертва на „еретически заблуди“, Герард подготвил добре синода⁷¹ и на третия ден от ареста, окичен с инсигниите на епископската си власт, придружен от множество архидякони, духовници и представители на местното гражданство, се отправил към църквата „Дева Мария“ в Арас, където трябвало да заседава църковният съд.

Епископ Герард открил синода и тъй като имал известна предварителна представа за вярванията на еретиците, им задал направо въпроса — какви са техните учения, закони, религиозни обичаи и кой е основателят на ереста им? Подсъдимите отговорили, че са последователи на някакъв италианец Гундулфус⁷², който ги научил на евангелските книги и апостолските предписания. Те не приемали никакви други „писания“ освен тези и ги следвали с „думи и дела“ (*sed hanc verbo et opere tenere*).⁷³ Епископът вече знаел, че ненавиждат още тайнството на кръщението, отричат причастието, не признават покаянието, отричат законния брак, „божията власт“ на изповедниците и смятат, че никой освен апостолите и мъчениците не трябва да се почита.⁷⁴ Като изхождал от тези им схващания, Герард се опитал да обори еретиците, обяснявайки им, че тяхната вяра и проповеди са несъвместими с текста на евангелията. Еретиците отхвърлили това обвинение и заявили, че тяхното учение не противоречи нито на евангелските принципи, нито на апостолските предписания. И за да не бъдат голословни и криво разбрани, те още веднъж изложили своите идеи: да отбягват света, да възпират тялото си от плътски влечения, да изкарват хляба си с труда на собствените си ръце, да не пожелават никому зло и да обичат всички, които се стремят към техния начин на живот.⁷⁵

⁷¹ В науката се спори относно датировката на синода в Арас. Според Д. Ръсел, чието изследване е най-убедително, синодът се състоял на 10 или 17 януари 1025 г. (на 9 или 16 януари 1026 г.) в зависимост от стила. Вж.: *Russell, J. A propos du synode d'Arras, op. cit., p. 68—70*. Нашият коментар върху Араските еретици се основава най-вече на следните издания на документа: *Acta Synodi Atrebatensis*. Migne, PL, t. 142, col. 1269—1312; *Fredericq, P. Corpus Documentorum Inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*. T. I. Ghent, 1889, p. 2—5.

⁷² „At illi referunt se esse auditores Gudulfi, cujusdam ab Italiae partibus viri“: *Acta Synodi Atrebatensis*. PL, t. 142, col. 1271.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Ibid., col. 1272.

Спазването на тези житейски правила според еретиците би довело логично до тяхното „спасение“ без посредничеството на църквата. Те смятат още, че кръщението не би могло да прибави нищо повече към този апостолски начин на живот. В кръщението, получавано от църквата, няма никакво тайнство поради порочността на духовенството и защото детето, което се кръщава, не разбира вярата и не осъзнава стойността на извършвания акт, а греховете, отречени пред купела, се повтарят по-късно в живота.⁷⁶

По-нататък изворът представя един предълъг коментар на еретическите „заблуди“, който епископът прави с цел да изтъкне тяхната погрешност. Този коментар заема почти 2/3 от целия документ и редица издатели го предават обобщено⁷⁷, като концентрират основните обвинения в 16 отделни тезиса, които епископът убедително опровергал. Има известно несъответствие между онова, което еретиците признали по време на разпита на синода, и много по-широкият кръг от обвинения, които епископът им отправил. Дългото експозе на Герард затруднява твърде много учените при оценката на неговата достоверност и стойност. Едни от тях смятат, че епископът е имал много по-подробна информация, получена при предварителния разпит.⁷⁸

В този смисъл според нас синодът е трябвало да послужи само като форум за обществено осъждане и наказване на еретиците, чиито „грехове“ били вече известни на главния обвинител. Други учени са на мнение⁷⁹, че епископ Герард, в стремежа си да опази вярата на своите енориаши е включил редица принципни обвинения срещу еретиците, без да е задължително те да бъдат възприемани като конкретни грешки на араската група.

Според писаря на синода думите на епископ Герард направили дълбоко впечатление на еретиците. Въпреки явната тенденциозност и стремеж към апологетика, проявени от епископския служител, обективно трябва да признаем, че Герард не е бил лишен от ораторски качества и наистина успял да отклони еретиците от техните вярвания и да ги върне към католическата доктрина. Процесът завършил с освобождаването на подсъдимите, които се върнали „щастливи“ у дома си.⁸⁰

Особено внимание заслужава писмото на Герард до епископ „Р“, тъй като се явява своеобразен епilog на събитията в Арас през 1025 г. В него епископът още веднъж резюмира еретичес-

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Като пример можем да посочим изданието на извора от: *Fredericq, P. Op. cit.*, p. 2—5.

⁷⁸ *Wakefield, W. Heresies*, p. 84.

⁷⁹ *Moore, R. The Origins of European Dissent*. London, 1977, P. 17.

⁸⁰ *Fredericq, P. Op. cit.*, p. 5.

ките схващания на араската група, което дава нови сведения за характера на народната ерес от първата половина на XI в. Писмото обаче има и друго съществено значение. То позволява да се очертае териториалната разпространеност на ереста, като ключът за нейното определяне лежи в разгадаването на тайнствения епископ „Р“.

В науката са се оформили две мнения, които имат привърженици и в съвременната историография. През 1954 г. белгийската историчка Ж. М. Ноару⁸¹ доста убедително твърди, че под „Р“ трябва да се разбира преди всичко Роже I (1008—1042), епископ на Шалон-сюр-Марн. Осем години по-късно американецът Д. Ръсел⁸² сериозно опонира на г-ца Ноару, защитавайки тезата, че зад „Р“ се крие Реджинар (1024—1036), епископ на гр. Лиеж.

Тезата на Д. Ръсел е по-стара и има своите привърженици в историографията на XIX и началото на XX в. Първи се противопоставя на нея немският учен Х. Телое⁸³, който изказва мнение в полза на Роже дьо Шалон-сюр-Марн. В наши дни повечето учени се придържат към становището на Телое и Ноару⁸⁴, което и ние приемаме за по-вярно.

Спорът около идентификацията на „Р“ има своя резон за определяне на областта, от която са дошли еретиците в диоцеза Камбре — Арас. Аргументите в полза на едната или другата версия разкриват, че и в двете области (Лиежската и Шалон-сюр-Марн) вече са били откривани еретици. Вярно е, че за Лиеж сведенията са по-ограничени. Както имахме повод да изтъкнем, областта Шалон-сюр-Марн отдавна се ползувала с репутацията на еретическо средище и епископ Роже I е трябвало да свика специален синод, който се занимавал с активността на еретиците и набелязал мерки за тяхното изкореняване.⁸⁵

⁸¹ *Noiroux, J. M.* Les deux premiers documents concernant l'hérésie aux Pay-Bas. RHE, t. XLIX, 1955, p. 844—45.

⁸² *Russell, J.* A propos du Synode d'Arras, op. cit. Списък на учените, които изказват мнение в полза на Реджинар, вж. у *Noiroux, J. M.* Op. cit., p. 842—43, п. 3.

⁸³ *Theloe, H.* Die Ketzerverfolgungen im II und 12 Jahrhundert. Berlin-Leipzig, 1913, S. 16, п. 52.

⁸⁴ *Moore, R.* The Birth of Popular Heresy. London, 1975, p. 15—16; *Idem.* The Origins of European Dissent, op. cit., p. 293, п. 15; *Duvernoy, J.* Le catharisme: l'histoire des cathares. Privat. Toulouse, 1979, p. 95.

⁸⁵ Ж. М. Ноару смята, че това е станало през октомври 1015 г. по времето на Роже I, като се позовава на няколко автори, между които и Дом Франсоа (*Noiroux, J. M.* op. cit., p. 853, п. 4: *Histoire manuscrite du diocèse de Châlons de Dom Francois*). В най-новото си изследване върху катаризма Ж. Дюверноа също ползува съчинението на посочения автор от XVIII в. Той обаче прави едно уточнение, според което годината на синода е 1012 (*Duvernoy, J.* Op. cit., p. 95, п. 37). Авторът цитира откъс от MS 121 de la Bibliothèque municipale de Châlons-sur-Marne, f° 183. В него е казано, че към 1000 г

Този факт показва, че 10—12 години след смъртта на Леутард ереста в Шалон-сюр-Марн не била унищожена, с нея не могъл да се справи свиканият от Роже I синод. Тя продължила да се развива и към 1025 г. нейните мисионери успешно я разпространили на север в диоцеза Камбре — Арас. Има още един аргумент в полза на това предположение. В извора ясно е казано, че араските еретици са били последователи на някой си италианец Гундулфус. Това сведение очертава и евентуалната посока на разпространение — от Италия и френския Юг към Северна Франция и Фландрия.

При едно бегло съпоставяне на еретическите вярвания на араските и орлеанските еретици веднага ще се натъкнем както на редици прилики, така и на някои различия. Външно те си приличат и имат привидно близки черти с богомилското учение. Но при орлеанските еретици има наблягане върху духовната (спиритуалистична) страна на вярата, докато за араските сектанти е характерна житейската практика, основана на евангелската бедност, която ги доближава до богомилството.⁸⁶

Когато анализираме изворите за ранните ереси в Западна Европа през първата половина на XI в., се натъкваме на един парадокс. В някои от тях недвусмислено е показано, че ереста идва от южна посока, т. е. от Италия. Следователно в Италия ересите би трябвало да са много по-масово изявени. За жалост от тази страна е известен един случай, който е влязъл в историята като ереста от Монтефорте.⁸⁷ Два са изворите, които отразяват жи-

много хора са следвали „фа-натика“ Леутард, който бил осъден от епископ Гебуин, но неговите грешки се запазили до 1012 г. Заради това епископ Роже I „свикал през октомври на същата година синод“. В полето на листа имало бележка: „Synode de Châlons, an. 1012. Ancienne chron. Ibidem, p. 37“. Смятаме, че в случая е важна не толкова годината, а самото събитие. Дали са били два синода (единият през 1012 г., а другият — 1015 г.) или само един (1012 г.), е трудно да се докаже. Ако приемем за опорна точка м. октомври, който е фиксиран и в двата случая, правилно е да мислим, че става дума за едно и също събитие. Нещо повече — и двата синода са дело на Роже I, евентуалния получател на писмото от Герард. Ако се опрем на Дом Франсоа, редно е да приемем 1012 г.

⁸⁶ Borst, A. Op. cit., S. 76—77.

⁸⁷ Крепостта Монтефорте не е идентифицирана. Според Р. Глабер тя се е намирала в диоцеза Асти, а според Ландулф — близо до Торино. Местност Монтефорте наистина има и в диоцеза Алба, но тя е доста отдалечена. Св. *Harino da Milano*. Op. cit., p. 68, p. 35. Ж. Дюверноа дори препоръчва да се изоставят споровете по локализирането на крепостта и откриването на графинята, която е участвувала в сектата. Вж. *Duvernoy, J.* Op. cit., p. 99. Годината на събитието е също спорна. Ландулф поставя тези факти между смъртта на император Конрад II (1039 г.) и голямия глад, който последвал установяването на т. нар. „божи мир“. Същите събития Р. Глабер отнася към 1030—1032 г. и към 1041 г. Тъй като и двата извора не позволяват точна датировка, учените приемат традиционната 1028 г. като по-сигурна. Вж. *Violante, C.* La società Milanese nell'età precomunale. Bari, 1953, p. 176; *Duvernoy, J.* Op. cit., p. 98.

вота на еретическото общество в тази малка piemontska крепост и процеса срещу един от водачите му Герард, повдигнат в Милано от архиепископ Хериберт (1018—1045 г.).

Познатият ни вече Р. Глабер е първият летописец, съвременник на сектата, който дава, общо взето, верни сведения за нейното съществуване и разкрива някои топонимични подробности, които спомагат за приблизителното локализиране на еретическата крепост. Вторият източник е една късна хроника — „История на гр. Милано“, дело на Ландулф Сеньор от края на XI и началото на XII в. Ландулф много по-подробно описва ереста, макар неговата достоверност да е била поставяна под съмнение.⁸⁸

Двамата автори изхождат от различни концепции при предаването на събитията. За клюнийския монах Р. Глабер ереста в Монтефорте е още едно доказателство за сбъдването на Йоановото пророчество в Библията, че хиляда години „след Христос“ дяволът ще бъде пуснат на свобода и ще слезе на земята, за да провери християните. За разлика от пророческия символизъм на Р. Глабер при описването на процеса Ландулф се ръководи от много по-земни и практически цели. Неговото произведение е написано за възхвала на миланската църква, чийто „апостолски произход“ авторът се опитва да докаже. Това става във време, когато папството се стреми да наложи изключителната власт на своите решения, засягащи дисциплината на духовенството и догмите на църквата.⁸⁹ В същност Ландулф се проявява като апологет на архиепископ Хериберт и възвеличава неговите лични качества, благородство и твърдост в борбата му с враговете на църквата. Ето защо авторът отделя много място на процеса срещу еретиците в Милано, представяйки го като двубой между техния водач Герард и архиепископа. При това еретикът е представен като хитър и ловък опонент, за чието разобличаване архиепископът проявява своите още по-големи качества. Презумпцията на Ландулф е ясна и не се нуждае от коментар. Важното в случая е друго — вероятно хронистът е ползувал някой по-богат източник, а може би самите протоколи на разпита на еретиците, защото разказът му следва традиционния ход на един съдебен процес.

Според този източник при една от обиколките си из диоцезите на Пиемонт архиепископ Хериберт от Милано дошъл в гр. Торино, където научил за страшната ерес, която била пуснала

⁸⁸ *Landulfi Historia Mediolanensis*. MGH. SS. T. VIII, Lib. III, cap. I, Hanovre, 1848; RIS, t. IV, p. II, fasc. I et 2, Bologna 1942; MGH. SS. T. VIII, II, 27, p. 65—67, ed. L. C. Bethmann et W. Wattenbach.

⁸⁹ *Taviani, H. Naissance d'une hérésie en Italie du Nord au XIe siècle*. Annales E. S. C., 29, 1974, p. 1225.

корени в замъка Монтефорте. След извършените арести при архиепископа бил доведен един от водачите на сектата на име Герард. За разлика от еретиците в Аквитания, Орлеан и др., които се стремят с всички средства да прикрият своето учение до момента, когато бъдат неопровержимо разобличени от църковните съдии, ересархът от Монтефорте още в началото показва готовност да изложи идеите си и отговаря прямо и дръзко на архиепископа. От какво е продиктувано неговото поведение, е трудно да се разбере. Явно не му е липсвала смелост и жертвоготовност, нито пък фанатична убеденост в правотата на неговото учение. А може би е решил да се възползува от рядката възможност да разобличи миланското духовенство в лицето на един от неговите корифеи — архиепископ Хериберт.

Герард формулира вярата и начина на живот на своите събратя в няколко пункта. На първо място той поставя девствеността.⁹⁰ Тя е задължително условие за участие в сектата. Онези, които са девствени, остават такива завинаги. Семейните могат да приемат ереста, като дадат обет за целомъдрие и се отнасят към съпругите си като с майки и сестри. Друга важна страна от практиката на еретиците е отказът от месна храна и постоянните молитви. Водачите им се молят ден и нощ, като се редуват така, че да не остане нито час без молитва.⁹¹ Еретиците издигат идеята за общност на имуществата, която прилагат в действителност (*Omnem nostram possessionem cum omnibus hominibus communem habemus*).⁹² Тази идея не се среща при нито една от разгледаните досега групи. За да избягнат вечните мъки в ада, еретиците се стремят да завършат в мъки земния си път. Те се радват да умрат в мъчения и ако нямат такава възможност, най-близкият до умирация го убива по някакъв начин в постелята.⁹³

Герард потвърдил също, че той и събратята му вярват в Св. Троица, но за изненада на архиепископа дават съвсем друго обяснение на този най-важен религиозен символ: „Това, което наричам Отец, е вечният Бог, който в началото направи всички неща и у когото е битието на всички неща. Това, което наричам Син, е духът на човек, възлюбен от Бога. Това, което наричам Св. дух, обхваща божествените истини, чрез които всички неща поотделно се управляват.“⁹⁴

В края на разпита Герард отхвърлил и върховната власт на

⁹⁰ *Landulfi Historia Mediolanensis*. Op. cit., p. 65: „Virginitatem prae ceteris laudamus“.

⁹¹ *Ibid.*

⁹² *Ibid.*

⁹³ *Ibid.*

⁹⁴ *Ibid.*, p. 66.

папата в религиозния живот на християните с думите: „Няма друг първосвещеник освен нашия Първосвещеник, въпреки че той е без тонзура на главата или каквото и да било свещено тайнство.“⁹⁵ Еретическият първосвещеник всекидневно посещавал братята, пръснати по целия свят, и когато дойдел при тях, опрощавал греховете им.⁹⁶

След всичко казано от Герард не останало място за съмнение относно изповядваната от него ерес. Архиепископът изпратил „огромно множество рицари“ в Монтефорте, които арестували всички обитатели на крепостта, включително и графинята, зарамена също от ереста. Хериберт и неговите помощници положили много усилия, за да я върнат към католическата вяра. Архиепископът бил сериозно обезпокоен от разпространението на ереста и в Миланската област. В края на разказа си Ландулф прави една много интересна бележка: „А тези крайно грешни личности, които били дошли в Италия от някаква неизвестна част на света, всекидневно и тайно като добри свещеници насаждали грешни и изопачени принципи на Светото писание сред народа, който се бил събрал в града, за да ги види.“⁹⁷

Градските власти на Милано заповядали да се издигне голяма клада, до която бил поставен кръст. До него трябвало да станат онези от еретиците, които желаят да се върнат към католическата вяра. Някои наистина отишли до кръста, но „много (от тях), закрили лица с ръцете си, скочили в пламъците и жално умирайки, се превърнали в жалък прах“⁹⁸.

Още едно сведение за присъствието на еретици в Италия е оставил Герард⁹⁹, епископ на Чанад (Ксанад в Унгария). Написани през 1046 г., бележките на Герард се отнасят за началото на XI в. Според тях „синовете на дявола“ се разпространили навсякъде: в гръцките земи те били постоянна болест, но намерили свои привърженици и в някои части на Италия. Особено препълнена била Верона, но Венеция и Равена не оставили на своята територия враговете на бога, т. е. еретиците били изгонени оттам.¹⁰⁰ Данните на Герард са доста оскъдни, но са ценни преди всичко с това, че сочат родствените връзки между западните и балканските еретици.¹⁰¹ Привържениците на тезата за ранното бого-

95 Ibid.

96 Ibid.

97 Ibid.

98 Ibid.

99 Gerardus Episc. Chanadiensis. Scripta et Acta, ed. Graf Battyany. Karlsburg, 1790, p. 98 et sq. Цит. по Вернер, Е. Богомилството и ранносредновековните ереси в латинския Запад. — В: Исторически преглед, г. XIII, 1957, кн. 6, с. 26 и 27.

¹⁰⁰ Ilarino da Milano. Op. cit., p. 50—51; Вернер Е. Цит. съч., с. 26.

¹⁰¹ Ibid., p. 50; Вернер Е. Цит. съч., с. 26.

милско влияние на Запад използват сведенията на Герард като доказателствен материал в това отношение,¹⁰² докато нейните противници¹⁰³ смятат, че Герард е полезен като извор, който свидетелствува за масовото разпространение на ересите в западноевропейските страни през първата половина на XI в.

През 40-те години на XI в. е отбелязана нова активност на еретиците в стария им център Шалон-сюр-Марн. Сведениято е намира в *Gesta Episcoporum Leodiensium*¹⁰⁴ чийто предполагаем автор е каноникът Анселм, декан на катедралата в Лиеж. Той отбелязва, че епископът на Шалон — Роже II (1043—1062), се обърнал за съвет към колегата си Вазо, епископ на Лиеж, как да постъпи с еретиците, които наводнили неговия диоцез. Хронистът дава в резюме съдържанието на писмото на Роже II и отговора, който последният получил от Вазо.

Данните за шалонските еретици се вменават между 1043 и 1048 г. Според Анселм те следвали грешното учение на „манихеите“, посещавали тайно молитвените си домове, където се отдавали на срамни деяния. Еретиците твърдели още, че Св. дух се достига чрез ръкополагане и че единственият „божи“ пратеник на земята бил основателят на тяхната ерес Мани. В същност Мани не бил никой друг, а самият Св. дух.¹⁰⁵ Позовавайки се на заповедите в Стария завет, те ненавиждали брака, избягвали да ядат месо и да убиват животни.

Разтревоженият Роже II с горчивина отбелязва, че еретиците всекидневно „прелъстявали“ други хора и техните заблуди придобивали застрашителни размери, от което той най-много се страхувал. Епископът пита своя колега Вазо дали да насочи срещу еретиците „меча на светската власт“, защото в противен случай те могат „с малко подкваса“ да покварят всички християни от паството му. По този повод Вазо съветва Роже II да проявява търпимост и да не прибегва до крайни наказания. Хронистът на няколко места набляга върху схващането на Вазо за веротърпимост. Във връзка с това Анселм отбелязва, че много често еретиците били „откривани“ по бледния цвят на лицата им, като се правела алюзия с избягването на животинска храна. По този начин, с болка отчита той, много истински католици били убити в миналото.

В хрониката на Анселм има два важни момента. Първият засяга обвинението, че еретиците се смятали за „манихеи“ и привърженици на ересарха Мани. Такова твърдение веднага пред-

¹⁰² *Borst, A.* Op. cit., S. 78; *Вернер. Е.* Цит. съч., с. 26.

¹⁰³ *Manselli, R.* L'eresia del Male. Op. cit., p. 150.

¹⁰⁴ *Anselmi Gesta Episc. Leodiensium.* MGH. SS. T. VII, p. 226—228.

Повече варианти на извора вж. *Russell, J.* Dissent and Reform. Op. cit., p. 278, n. 36

¹⁰⁵ *Anselmi Gesta...* Op. cit., p. 227.

полага наличието на дуалистичен светоглед, за какъвто липсват данни в останалата част на извора. Ясно е, че и тук имаме работа с една интерполация, свързана с антиеретическото наследство на Августин¹⁰⁶. Освен това епископ Вазо използва името „ариани“, когато критикува еретиците. Това е първият случай, при който името на старите ариани се прилепва на еретиците от XI в. Учените смятат не без основание, че Вазо е използвал това име изобщо като нарицателно за еретици, тъй като Арий е бил смятан от средновековните теолози и хронисти за „архитип“ на еретик.¹⁰⁷ Едва по-късно, през XII в., терминът „ариани“ се използва по-нашироко и има определено значение. Някои учени предполагат, че през XII в. името „манихеи“ е синоним на абсолютен дуализъм, а „ариани“ — на умерен дуализъм.¹⁰⁸

В края на откъса за шалонските еретици Анселм вмъква сведения и за екзекуцията на еретиците в гр. Гослар¹⁰⁹, които били открити в Лотарингия и осъдени по нареждане на император Хенрих III през 1051 г. Това сведение е ценно най-вече с това, че допълва представите ни за териториалната разпространеност на ереста в средата на века. В същия дух могат да се използват и кратките данни от съборите в Реймс (1049 г.) и в Тулуза (1053 г.).¹¹⁰ И двата събора отчитат голямата опасност, надвиснала над Галия (т. е. Франция), и отлъчват еретиците от църквата.

* * *

Разгледаните еретически групи разкриват един доста напрегнат социално-религиозен живот в Западна Европа през първата половина на XI в. Очертават се три района на особено активна еретическа дейност:

1. Северна Франция — диоцезите Шалон-сюр-Марн, Орлеан, Камбре-Арас, Лиож, градовете от Нормандия и др.
2. Южна Франция — Тулузката област и Аквитания.
3. Северна Италия — Пиемонт, Милано, Верона, Венеция и Равена.

Между тези еретически огнища няма ясно изразени връзки, въпреки че са налице известни контакти. Като цяло изворовият материал позволява да се долови посоката на разпространение

¹⁰⁶ Wakefield, W. Heresies. Op. cit., pp. 669—670.

¹⁰⁷ Ibid., p. 670, n. 9.

¹⁰⁸ Manselli, R. Una designazione dell'eresia catara: „Arriana haeresis“. — BISIMEAM. T. 68, 1956, p. 233—246; Congar, Y. M. „Arriana haeresis“ commé designation du néo-manichéisme au XII-e siècle. RSPT, t. XLII, 1959, pp. 449—461.

¹⁰⁹ Anselmi Gesta. Op. cit., p. 228; Herse, W. Ketzler in Goslar im Jahr 1052. Zeitschrift des Harz-Vereins für Geschichte und Altertumskunde. T. 38, 1935, S. 139—140.

¹¹⁰ Mansi. Concil. T. XIX, p. 737, 742, 849.

на ереста: от Италия и френския юг към Северна Франция. Трябва обаче да отбележим, че повечето френски ереси се проявяват изцяло на френска почва без видимо влияние отвън (главно от Италия) или поне изворите не дават основание да се мисли за подобно въздействие.

Значителна част от еретическите прояви се развиват в райони, които са феодални владения на църквата. Особено характерни са те за Северна Франция: Шалон-сюр-Марн, Реймс, Камбре-Арас и др.

През първата половина на XI в. се формират еретически средища с перманентни прояви на недоволство срещу католическата църква, които добиват много по-голямо значение и разпространение през следващите XII и XIII в., когато се превръщат в опорни центрове на катаризма. Такива са диоцезите Шалон-сюр-Марн, Тулузката област, Аквитания, Милано и др.

Твърде пъстър е и социалният състав на ранните ереси. Основната маса принадлежи на селячеството, което през този период е най-чувствително към феодалната експлоатация, упражнявана от духовните и светските феодали. То страда най-много и от неблагоприятните природно-климатични промени в Западна Европа от края на X и първата половина на XI в. Ето защо няма да сгрешим, ако констатираме, че ранните ереси от XI в., въпреки сложния си социален състав имат предимно селски характер.

Съществен дял в развитието на ереста има и градското население, но общо взето, тя не е характерна за градовете през този период. Първо, защото те са все още в процес на възникване и твърде малко се различават от феодално зависимото село както по външния си облик, така и по аграрната си структура. Второ — у тях още не са напълно налезли социалните конфликти с феодалните сеньори, които по-късно ще се излеят в т. нар. „движение за комуни“ или „комунални революции.“¹¹¹ Доколкото в тези ранни ереси участвуват представители на селското и градското население, не може да се прави разлика между вярванията и исканията, специфични за селската маса или градската. Впрочем такава разлика трудно се долавя и в по-късния период.¹¹² Като цяло всички ереси до средата на XIII в. са имали „неразчленен, смесен характер“¹¹³. А при сегашното състояние на проучванията върху селско-плебейските ереси, както ги нарича Ен-

¹¹¹ Първи започват борбата за създаване на комуна гражданите от Камбре през 1081 г.

¹¹² *Енгелс, Ф.* Селската война в Германия. — *Маркс, К., Ф. Енгелс.* Избрани произведения. Т. 4. С., 1977, с. 41.

¹¹³ *Гутнова, Е. В.* Средновековное крестьянство и ереси. — *Средние века*, вып. 38, 1975, с. 34.

гелс, науката не разполага с надеждни критерии¹¹⁴ за разграничаване на селските искания от тези на останалите участници и преди всичко от исканията на градските плебейски маси.

Ересите от XI в. си имат и своите традиционни спътници — някои представители на феодалната аристокрация (Монтефорте, Орлеан) и на известни среди от духовенството (Орлеан). Тези примери отразяват две реално съществуващи тенденции, в които намират израз опитите на отделни феодали да използват ереста за реализиране на техните аспирации за политическа самостоятелност и отхвърляне на васалната зависимост. Подобна констатация е отчасти вярна за XI в. и особено валидна за епохата на зрелия катаризъм, когато южнофренските феодали отстояват своята независимост от централната власт и толерират ереста с цел да спечелят подкрепата на населението, участващо масово в нея. Що се отнася до участието на духовенството, то е проява на известен рационализъм при търкуването на католическата догматика и стремеж към „оздравяване“ на църковната институция, която е изгубила твърде много от своя авторитет и реална власт в епохата на феодалната раздробеност. Орлеанските еретици тръгват именно оттук, но отиват твърде далеч в собствената си интерпретация на църковните тайнства и другите догми, което заплащат с мъченичеството на кладата.

Когато говорим за духовенството, трябва да правим разлика между изтънчените размишления, които вълнуват хората от орлеанската група, и апостолската дейност на проповедниците от рода на Гундулфус, които разпространяват раннохристиянските принципи за бедност, целомъдрие, любов към ближния и др. сред селското и градското население. Такива свещеници и монаси имат заслуженото признание не само на разпространители, но и на създатели на еретически учения. През XI в. те са все още анонимни, но през първата половина на XII в. повечето от тях — по подобие на българския поп Богомил — са оставили имената си в историята — Петър от Брюн, Анри от Ле Манс, Танхелм и др.

Вярванията на еретиците са най-сложната страна от тяхното поведение, религиозен живот и ежедневна практика и изразяват същността на техния светоглед. Като анализираме тези вярвания, необходимо е да изходим от някои основни методологически принципи. На първо място стои схващането, че във всяка религия основното е заложено в два пункта: а) вярата в реалното съществуване на свръхестествена сила, от която „зависи съществуването и развитието на света: природата, обществото и човека“¹¹⁵; б) вярата в „реалната възможност“ човек да установи

¹¹⁴ Пак там, с. 30.

¹¹⁵ Мизов, Н. Социално-функционална характеристика на религията. — В: Православието в България. С., 1974., с. 33.

„личен контакт“ с тази свръхестествена сила и да измоли от нея някакво действие.¹¹⁶

Само като изхождаме от тази „двуединна същност“ на религията, можем да разберем смисъла и мотивацията на еретическите вярвания. В този аспект и официалната църковна доктрина, и еретическите учения външно се покриват. В единия и в другия случай е налице вяра в свръхестественото и вяра във възможността да се установи контакт с „божеството“. Разликата се състои в пътищата за достигане на този контакт и смисъла, който се влага в тях. При господстващата църковна доктрина „контактът“ или връзката с „божеството“ (разбирано именно като свръхестествена сила) се осъществява посредством религиозния култ. Чрез неговите съставни части господстващата класа и нейната надстроечна институция — църквата, въздействуват непосредствено върху съзнанието на основната маса от производителното население. Следователно чрез религиозния култ църквата сама се поставя в ролята на посредник между „бога“ и човека, като внушава, че само стриктното спазване на нейните догми, обреди и тайнства може да осигури „освобождение“ от греха, а оттам и „спасение“ за вярващия.¹¹⁷

Излиза, че всяко нарушение на църковните догми, всяко пренебрегване или отричане на църковните тайнства от само себе си води до „грех“, а оттам и до невъзможността човек да получи дългообещаваното, очакваното през целия живот „спасение“ на онзи свят. Но тъй като църковното учение в своята същност е „най-общ синтез и санкция“¹¹⁸ на феодалния строй, то тогава всяка реакция срещу това учение е израз на протест и срещу съществуващия социален ред.

Еретическото учение, макар и да е близко по форма с официално църковното, се подчинява на друга логика. Еретикът също търси „контакт“ със свръхестествената сила, за да получи „лично спасение“, но той вижда тази възможност в прякото общуване с „бога“, прескачайки или заобикаляйки „междинната“ посредническа инстанция — църквата.

Като изхождаме от казаното, можем да формулираме две групи вярвания у еретиците на XI в., които условно приемаме като „идеи-отрицания“ и „утвърждаващи идеи“. В първата група включваме отхвърлянето на причастието с „тялото и кръвта на Христос“, кръщенiето с вода, особено за децата, църковната изповед, различните служби, литургии и др. В същност това са най-вече „църковните тайнства“, чрез които църквата се стреми

¹¹⁶ Пак там.

¹¹⁷ Сказкин, С. Д. Из истории социально-политической и духовной жизни Западной Европы в средние века. М., 1981, с. 123.

¹¹⁸ Енгелс, Ф. Селската война в Германия. Цит. съч., с. 32.

да въздействува на обикновените вярващи и да ги държи в подчинение. Тяхното отричане и отхвърляне от еретиците е по същество игнориране и непризнаване на посредническата роля на католическата църква, а оттук — косвено и на социалния ред, който тя укрепва чрез тях.

„Утвърждаващите идеи“ обединяват морално-религиозните обществени виждания на еретиците: строго съблюдаване на изискванията за „апостолска бедност“, безбрачието, отбягване на месна храна, презрение към богатството, изкарване на хляба си с труда на собствените си ръце, любов към ближния, равнопоставеност пред бога, а оттам — равенство в обществото, дори желание за общност на имуществата и редица други идеи.¹¹⁹ Изпълнението на този комплекс от морално-етични и социално-религиозни идеи, които най-общо можем да наречем аскетичен живот, трябва да „доближат“ човека до „бога“, да му осигурят „личния контакт“, а оттам и „спасението“. Те са „гаранция“ за постигане на тази цел, за удовлетворяване на този стремеж. Следователно налице е едно спиритуализиране на вярата, което е характерно не само за еретиците от първата половина на XI в., но представлява важна тенденция в религиозния живот на епохата.¹²⁰

Именно във втората група идеи се проявява социалната същност на еретическия светоглед. Без да излизат от рамките на официалната теология, еретиците влагат в религиозните категории (термини) свое „демократично съдържание“ и чрез него оспорват мястото и ролята на църквата в живота на обществото. Когато говорим за такъв демократизъм, не бива да забравяме, че той се проявява в „най-низшата и най-примитивната по своето мирогледно равнище степен“¹²¹.

„Утвърдителните идеи“ отразяват в „илюзорно-мистична“ форма реалните обществени отношения и най-вече техните противоречия. Възприемането на аскетизма и бедността от еретиците като *conditio sine qua pop* за тяхното „спасение“ е особено показателно. За разлика от църквата, която разглежда бедността като „закономерно съществуващо“, полезно явление и с охота я проповядва сред вярващите, еретиците виждат в аскетизма един от „главните принципи на благочестие“ и основно средство за спасение.¹²² Откъде идва тази вяра — от същите евангелски текстове, за които говорят араските еретици.

¹¹⁹ По-обширен анализ на отделните идеи, които са общи за повечето ереси, вж. у Д. Ангелов. Богомилството в България. Неговите констатации са правдиви, и в този случай.

¹²⁰ Werner, E. Op. cit., S. 12—35.

¹²¹ Стойчев, Т. За творческа разработка на проблемите на религията. — В: Философска мисъл, кн. 10, 1974, с. 103.

¹²² Гутнова, Е. В. Цит. съч., с. 32.

Когато разглеждаме въпроса за аскетизма, необходимо е да направим едно съществено допълнение. Крайният аскетизъм е характерен и за т. нар. отшелници, или еретици.¹²³ Те също живеят в пословична бедност, почти изолирани от земните радости, но не са преследвани от католическата църква, дори са закриляни от нея. Това е така, защото при отшелниците липсват „идеите-отрицания“, т. е. техният аскетизъм е „без зъби“ и не застрашава авторитета и съществуването на църквата, докато еретическият аскетизъм бие именно по него.

От друга страна, прегръщането на аскетичния живот на еретиците (който обаче не става житейска практика за всички техни привърженици) представлява реакция срещу богатството на господстващата класа и задължително условие за самоосъзнаване на потиснатите.¹²⁴

Чрез него еретиците изразяват своя блян за социално равенство. Съзнателно акцентуваме на идеята за „лично спасение“. Тя не изчерпва светогледа на еретиците от първата половина на XI в., но представлява обединителна нишка, която според нас свързва вярванията на отделните групи. В противовес на съществуващото становище в науката, че „ранните“ ереси са спонтанен израз на народното недоволство без ясно изразена философско-религиозна система, което е вярно, смятаме, че би могло тези ереси въпреки тяхната многопосочност да се разглеждат като едно цяло, да се обединят от идеята за „спасението“. Вярванията на тези еретици, макар да са подчинени на тази чисто религиозна идея, която отразява отношението „бог — човек“, в същност имат дълбока социална основа и в действителност визират отнoшенията „човек — човек“ и „човек — общество“.

При анализа на ранните ереси прави безспорно впечатление известна догматична близост с богомилското учение. Дали това е резултат от пряко или косвено влияние на българското бого-

¹²³ За отшелничеството в Западна Европа вж.: *L'Eremitismo in Occidente nei secoli XI e XII. Miscellanea del Centro di Studi Medievali. IV, Milano, 1962; Musy, J. Mouvements populaires et hérésies au XIe siècle en France. Revue Historique, CCLIII, I, 1975, p. 33—76.*

¹²⁴ „Тази аскетична строгост на нравите, това искане за отказване от всички житейски удоволствия и наслади, от една страна, противопоставя на господстващите класи принципа на спартанското равенство, а, от друга, е необходима степен, без която низшият слой не може да се раздвижи. За да развие революционната си енергия, за да му стане ясно враждебното положение спрямо останалите елементи на обществото, за да се концентрира като класа, низшият трябва да се откаже от всичко, което още би могло да го примори със съществуващия обществен строй, да се отрече от ония малобройни наслади, които все още правят за известно време поносимо неговото угнетено съществуване и от които не може да го лиши дори и най-суровото потисничество“ — *Енгелс, Ф.* Селската война в Германия, Цит. същ., с. 56—57.

милство или на „типологично сходство“ между двете ереси,¹²⁵ е много сложен и дискуссионен въпрос, който не сме си поставили за разглеждане в настоящата работа. Независимо от това се постарахме да изложим и акцентуваме на онези данни от изворите, които, макар и оскъдни, дават основание на една част от учените да говорят за едно „предполагаемо“ богомилско влияние в Западна Европа през първата половина на XI в. Дори и най последователният защитник на тази теза в наши дни Е. Вернер е твърде предпазлив в крайните си изводи.¹²⁶ Впрочем този въпрос е тема за специално проучване, което предстои да бъде направено.

¹²⁵ Вж. *Топенчаров, В.* Световен мащаб на българското богомилство. — Отечествен фронт, № 11012, 16 ян. 1981 (разговор със съветския професор д-р. Александър Клибанов).

¹²⁶ Вж. б. 38 по-горе и *Werner, E.* *Op. cit.*, s. 25.

ЕРЕСИ В ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XI В.

(Возникновение, сущность, мировоззрение)

Стоян Богданов

Резюме

Ранние ереси в Западной Европе в первой половине XI в. представляют неисследованную проблему в болгарской историографии. Представленный труд является первой попыткой ликвидировать этот пробел. В начале статьи рассмотрены предпосылки возникновения тех ересей, которые появились в результате противоречий феодального общества в завершающей фазе процесса феодализации в основном во Франции. Социальная атмосфера в конце X и начале XI в. была особенно напряженной и нашла свое выражение в различных проявлениях: бегстве крестьян из феодальных имений, открытых бунтах и восстаниях, в участии во „внутренней колонизации“ и в крестовых походах.

Ереси тоже представляют собой выражение социального протеста угнетенных классов в форме народной религиозной оппозиции. Они атакуют католическую догматику и церковный феодализм, и тем самым они критикуют существующий феодальный порядок. Особенно активная еретическая деятельность наметилась в трех районах (Северная Франция, Тулузская область, Северная Италия), которые в XII веке превратились в главные центры ереси катаров. В XI в. французские секты были в основном изолированы, но наблюдаются известные контакты с итальянским еретическим миром. У них отсутствуют ясно оформленная организационная структура и философско-религиозное учение, но их объединяет общая социальная направленность, а в религиозном отношении — идея „личного спасения“.

Ранние ереси представляют переходный этап в развитии еретической мысли и начальной базой формирования дуалистических ересей в Западной Европе, которые происходили в следующем XII веке.

LES HÉRÉSIES EN EUROPE OCCIDENTALE
PENDANT LA PREMIERE MOITIE DU XI S.
(Apparition, essence du phénomène, philosophie)

Stoyan Bogdanov

R é s u m é

Les premières hérésies en Europe Occidentale pendant la première moitié du XI s. sont un problème qui n'est pas défriché dans l'historiographie bulgare. La présente étude essaie de combler partiellement cette lacune. Un examen des conditions dans lesquelles sont apparues les hérésies nous sert d'introduction. Elles sont le résultat des contradictions dans la société féodale pendant la dernière période du procès de féodalisation surtout en France. L'atmosphère sociale est particulièrement tendue à la fin du X-ème et début du XI-ème s. Elle trouve une échappatoire dans de différentes directions: fuites des domaines féodaux, des insurrections et des révoltes, participation dans la „colonisation intérieure“ et la croisade.

Les hérésies sont aussi l'expression de la protestation sociale des classes opprimées sous la forme d'une opposition populaire religieuse. Elles attaquent la dogmatique catholique et le féodalisme ecclésiastique, et à travers eux le régime féodal existant. Ainsi se dessinent trois régions où l'activité hérétique est particulièrement forte (la France du Nord, la région de Toulouse, l'Italie du Nord), qui pendant le XII s. se transforment en centres de l'hérésie cathare. Pendant le XI s. les sectes françaises sont généralement isolées, mais certains contacts avec la société italienne hérétique se laissent obscurcir. Elles n'ont pas une structure fixe, ne sont pas guidées par une philosophie religieuse, mais sont unies par le même caractère social et leur côté religieux se traduit par l'idée du „salut personnel“.

Les premières hérésies sont une étape transitoire dans le développement de la pensée hérétique et un point de départ des hérésies dualistes dans l'Europe Occidentale, apparues dès le XIIe s.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XXI, кн. 3

Исторически факултет

1983—1984

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XXI, livre 3

Faculté d'Histoire

1983—1984

Йордан Андреев

ЦАР ИВАН АСЕН IV (преди 1331—1350 година)

Yordan Andreev

IVAN ASSEN IV (AVANT 1331—1350)

София, 1984

ИВАН АСЕН IV*

1. КУКЛЕНСКИ ПЕСНИВЕЦ ОТ 1336—1337 г. Възхвала на цар Иван Александър.¹

...АЗЪ ЖЕ РАДОСТ'НЫЯ ПОХВАЛЫ СЪПЛЕТЫ ЕМОУ РЕКЫ: РАДУИСА БЛЪГАРСКИ ЦАРЮ РАДУИСА ЦАРЮ ЦАРЕМ...РАДУИСА СЪ СЛАД'КИМ ЧАДЫ ВАШИМИ: МИХАЙЛОМЪ ЦАРЕМЪ АСЪНЕМЪ И СРАЦИМИРОМЪ И АСЪНЕМЪ...“

... Аз пък, като му изплитам радостни възхвали, казвам: Радвай се български царю, радвай се царю на царете... Радвайте се на ладките ваши чеда цар Михаил Асен и Срацимир, и Асен...“

2. ПРИПИСКА КЪМ ТЪЛКОВНО ЕВАНГЕЛИЕ ОТ 1337 г.²
Виж преладкия край на тази книга, завършена по благодат а всевладетеля богочовечното слово от ленивата моя ръка — а мене жертвоприносителя, грешен и небрежен монах Методий емист, напълно неграмотен в годината 6845 (=1337), индикт месец май 21. Онзи, който притежава настоящата богоречива нига за четиримата евангелисти и светоспасители на име Йоан, ертвоприносител и пръв от всички жертвоприносители на гра- Анхвало, съобразно с изпълвания законен сан, издигнат от ликия патриарх Теодосий Търновски, при царуването на пре- ачочествия и самодържавен господар на българите и на не- ая син, преблагочествия цар Иван Асен.“

* Студията представлява I част от по-обширно изследване за живота на Иван Асен IV.

¹ Най-новото издание на Песнивеца на Иван Александър е у Хр. Кодов на славянските ръкописи в БАН, С., 1969, с. 13. Датировката на припис-

е следната: В лѣтѣ свмѣ, ѿн'дхѣто. т. е. в годината индикт 10. Но годината 6845 отговаря на 5, а не на 10 индикт. При това инаване“ между годината и индикта ще трябва да повярваме на първо- казание, т. е. на годината, както приема Н. Дуйчев (Стара българска кни- а, кн. II, с. 359). Годината 6845 отговаря на 1336—1337 г. от нашето роене, т. е. трябва да се разположи между I. IX. 1336 и 31. VIII. 1337 г.

² Приписката е публикувана за пръв път от В. К. Ерицет (Отчетъ имп. библиотеки за 1838 г. Приложение II, СПб., 1885, с. 91,95). Вж също: ев. И. Стара българска книжнина, II, с. 281. Както бележи същият ав- с. 419), „правописът на приписката е извънредно неправилен което по- че тя е писана не от грък, а очевидно от българин“. Част от текста на ската е даден и у Бурмов, А. Хронологически бележки за търновските арси Теодосий I и Теодосий II. Избрани произведения Т. I С., 1968, с. ел. 3.

3. БЪЛГАРСКА ХРОНИКА от началото на XV в.³

... И ПРЪИ ДЕ АМОРАТЬ, СЪНЬ ОРКАНОВЪ, СЪ ТЪРКІЕА
ВЪ ЛЪТО ꙗ SWЛД И ПОИДОША НА СРЪДЦИ, И СОБРАШЕ
СА ВОИ БЛЪГАРСТИ СЪ НИМИ ЖЕ И СЪМЬ АЛЕꙗ АН-
ДРОВЪ АСЪНЪ И СЪРАЗИША БОИ, И ОУБИША АСЪНЪ И
ОТЪ БЛЪГАРЪ МН ОЖЪСТВО ПОГЪБЕ...“

... И премина Аморат, синът на Оркана, с турците в 6834 (= 1325—1326 г.) и се отправиха на Средец. Българските войски се събраха начело с Александровия син Асен и стана голям бой. Тогава убиха Асен и погина голямо множество от българите...“

4. МИНИАТЮРИ ОТ МАНАСИЕВАТА ХРОНИКА

1. Миниатюра на лист 2, която представя смъртта на Иван Асен.⁴ Над миниатюрата се чете надпис + ДША ПРАВЕДНЫХ (О)Т (НИ)НЪ ВЪРЖЦЪ ГНИ. НБСНАА ВРАТА И СИЛЫ НЪ СНЫА ШТВРЪЗОШЖ (СА) ПРИЖТН ДШЖ НОСИМЖА АГ ГЛОМЪ ІВАНА АСЪНЪ ЦРЪ СНА ВЕЛИКАГО ІВА(НА) АЛЕꙗ АНДРА ЦРЪ

2. Миниатюра на лист 2а, която представя „посрещането на душата на Иван Асен в рая“.⁵ В горния край на миниатюрата се има пет редов надпис, където между другото се чете:

... ВЪ СЕМЪВ РАИ ПРИЖТЪ БЦА И МТИ ХСТВА ІВАНА АСЪНЪ ЦРЪ СНА ВЕЛИКАГО ІВАНА АЛЕꙗ АНДРА ЦРЪ И ПРЪДАСЪ ЕГВ АВРААМУ ПРЕВЪЦУ ВЕСЕЛИТИ СА ПОСРЪДЪ РАІА

3. Миниатюра на лист 205, която представя цар Иван Александър заедно с тримата му сина.⁶ От дясната страна на владателя е изобразен починалият му син Иван Асен, а до него ангелът, който отнася душата му в рая. Всички фигури са с нимб около главата. Над Иван Асен и ангела има обяснителен текст ІВ АСНЪ, ЦР И АГГЛЪ ГНЪ, т. е. Иван Асен, цар и ангел господен.

³ Пръв публикува хрониката румънският славист *Ioan Bogdan* в *Archiv für slavische Philologie*, Band XIII, 1891, S. 526—535. Най-хубавото българско издание на текста на хрониката принадлежи на *Я. Иванов* (Старобългарски разкази. С., 1935, с. 223—227). На с. 66—71 на същото издание е даден и новобългарски превод на Хрониката. Там личат обаче някои празноти спрямо изданието на Богдан. Пълен новобългарски превод на Хрониката у: *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина, II, с. 266—275.

⁴ *Филов, Б.* Миниатюрите на Манасиевата хроника. С., 1927, табл. II; *Дуйчев, И.* Миниатюрите на Манасиевата хроника. С., 1964, 2 миниатюра.

⁵ *Филов, Б.* Цит. съч., табл. III; *Дуйчев, И.* Миниатюрите... 3 миниатюра.

⁶ *Филов, Б.* Цит. съч., табл. XI; *Дуйчев, И.* Миниатюрите... 69 миниатюра.

5. НАДГРОБЕН НАДПИС НА ИВАН АСЕН от 1350 г.⁷

АЗЪ БЛГОЧЪСТИВА І ХТОЛЮБИ.
 ХА ПРЪВЕЛИКАГО ЦРЪ ІW АЛЕ ꙗ АНЬ.
 ВА ІН АНУ ІА ВЕЛИКАГО ВОЕ.
 ЦРЪ БЛГАРОМЪ АСЪNЪ ДОШЕ.
 Н ВБРЪТШИ ЗЕМА БЛГ.
 СЕНА ѿ ИЗМАИ.
 АНА СИ ЦРЪ ЛЪТВ НІ.
 БЖІЕ ОУ ѿ ЛІЕ БНЪ ИЗ.
 ВША НАСЕЛИ СА НГА РДІ АГ.
 АНА СЪБРА ГМЪ МОИ ЦРЪ БЖІЕА СІ.
 АСЪNЪ ХОТА ПАСТИ ЕА ѿ ЛЪ.
 І ОУКРЪПИХЪ ПРЪБЫХЪ ВЪ ЦРВН.
 АНА АСТОЩАГО СЕГО ЖИТНА.
 БРАВШИ ЧАДА МОА ПРЪ УМЕРЬ.
 Ж Н ПАКЪ НН ОГО АСЪNЪ ЕЖЕ И ГОДІ.
 СЕ СЪ ГНОМЪ ЦРЪ ЩЕМЪ ИХЪ.
 АНА УТРОКОВНА В ЛТЪ.

6. ПОМЕНИЦИ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЦАРЕ И ЦАРИЦИ⁸1. Боянски поменик⁹

Помени господи благочестивите царя:

Александра царя
 Ясена царя
 Срацимира царя
 Владислава, неговия брат
 Стефана царя
 Господин Шишмана царя
 Ясена царя
 Михаила, неговия брат
 Срацимира царя
 Констандина царя

⁷ Този надпис беше издаден погрешно (и още по-погрешно бе датиран) Гошев (Търновски царски надгробен надпис от 1388 г. — Български архив, Кн. XIV, С., 1945). За правилното четене и тълкуване на надписа о-долу.

⁸ Вж. Иванов, И. Поменици на българските царе и царици, ИИД, IV, с. 219—229.

⁹ Най-новото издание на Боянския поменик вж. Станчева, М. и Ст. Станчевият поменик, С., 1963, с. 28.

Ясена царя
Фружина царя
2. Погановски поменик¹⁰

Александра царя
Асеня царя
Срацимира царя
неговия брат деспота Владислава
Неговия господар Стефана царя
и Шишмана царя
Асеня царя
Константина царя
Михаила неговия брат
Срацимира царя
Константина царя
Асеня царя

3. Зографски поменик¹¹
Помени господи в православната вяра българските царе —
царя

Александра
Димитрия
Констадина
Фружина

Михаила
Срацимира
Асеня

7. ПАЛАУЗОВ ПРЕПИС на Бориловия Синодик¹²

И СНОУ ЕГО АСЪНЮ ДРОУГОМ⁸ ЕГВ

СНОУ АСЪНЮ И ПРОЧІИМЪ ОУМЕ

РШІИМЪ ЧА ДОМЪ ЕГО ВЪЧНАА

8. ПРЕДАНИЯ ЗА „ЦАР ЯСЕН“

1. Писмо на Е. Каранов до М. Дринов¹³

„Като описвах местността Урвич, ще разкажа какво съм

¹⁰ Иванов, Я. Поменици..., с. 224. Вж. за този поменик *Иречек, К.*: Погановский поменик. ПСл, VII, с. 68—73; *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина, II, с. 200—201.

¹¹ Иванов, Я., Поменици..., с. 225; *Дуйчев, И.* Стара българска книжнина, II, с. 201. За този поменик пръв съобщава А. Гилфердинг (*Собр. соч.* Т. I, № 116, 1868, с. 270). Вж. също: *Ковачев, М.* Зограф, Изследвания и документи. I, С., 1942, с. XV—XVIII.

¹² *Попруженко, М. Г.* Синодик царя Борила. С., 1928, с. 74.

¹³ Това писмо (което препечатваме с известни съкращения) е публикувано от *Каранов, Е.* Наука, 1881, I, Пловдив, с. 495—502.

чул да се говори за тези места... Местните селяни разказват, че цар Ясен (разбира се Иван Шишман), като бил натиснат от турците, бягал и се закрепил в тия места, които му се видели най-сгодни... при него била и жена му царица Елена; той храбро се бранил в тази клисура. Веднъж, когато цар Ясен, види се, не бил в Урвич, някоя си жена от село Бистрица провела турците в клисурата през река Ведена, която и по тази причина се нарича Ведена от думата „видя“. Това било в деня на св. Илия, когато царицата била в черквата „Св. Илия“, която се намирала на кадето. Турците пленили царицата, а подир били принудени да отстъпят. Цар Ясен освободил царицата, но я посякъл на върха Шаричин, който по тая причина добил името си... Царската пътека се наричала така, защото цар Ясен по тая пътека възлазял и слазъл към манастира... След като цар Ясен не могъл да устои, нито да бяга по клисурата на юг или север, защото страната била обградена от неприятели, Ясен по царската пътека през планините е бягал към Самоковското поле, за да се вмъкне в Рилското поле, той се закрепил в Широкодолското кале или Градишето. Турците обсадили Ясена в това кале, същевременно карали да дошли други неприятели от към Пустий Пасарел по Искър и Палария и откъм Самоков. След кратковременна обсада... пробили калето от горна страна; в падината, отдето е било робито калето, и досега носи названието Бойна планина. Тук станало последното отчаяно съпротивление на Ясена и храбрата му дружина; битката се простряла по полето, което е приблизително названието Режана. Но малка е била дружината на Ясен, той не могъл да устои против по-големите турски сили, които се стекли по тези места, като чули, че българският цар умира там. Цар Ясен почнал да бяга с незначителна дружина към Рилските планини — и най-подир бил настигнат, бил е убит или пък сам в отчаянието си се убил на върха на един рид от дясна страна при входа на клисурата на река Искър над Саговец... Там, дето е протекла кръвта на българския цар, наем места извели кладенци, които се наричат Цареви кладенци...

2. Предание, записано по разказа на дядо Лазо Кръстев от оспей, Самоковско.¹⁴

„Тя били тронца браќа: един се викал Йован Шишман, а друг се викал цар Ясен, дека е седел е доле под Пасарел у рилското кале, що го Искарко заобикалял някое време се окопал; а името на трекио брат не знам. Та един от них — не

¹⁴ Предания за лица и места от Самоков. Записал Мирков, Хр. Кн. Т. V. С., 1891, с. 181.

знам кое — е загинал в бой със турците, кога они искали да преминат от Ихтаман, та да влезнат тука у Самоков. Гробо му е днеска у Чамджаската кория. Този кория се нарича „Баба кория“.

3. Предание, записано по разказа на дядо Боне-Саиз, жител на Самоков — 80 годишен:¹⁵

Тия били тронца брака, единно цар Ясен, доле ще е сидел у касето, срещу Кокалянскии манастир (Урвич) и там знаеш ли. Този село го викат Кокаляне, защото там е правил цар Ясен един бой сос турците и това място после утанало, знаеш сос кокаляне от мрзи та затова го нарекли Кокаляне. После един чих загинал близо там някъде зад Чемурия. Гроба му и днеска у Чамджаската кория — „Баба кория“, що я викат турците. Цар Яван Шишман се бил сос турците при цареви властели.

4. Утаналите предания за „цар Ясен“ могат да се групират в следващо варианта:¹⁶

1. След извоюването на България от турците цар Ясен излязъл заедно с една девойка в Русия. След неговата смърт обителите се женят за дъщерята на руския цар.¹⁷

2. Братята на Ясена царя делят бадино наследство. Най-голямата част те отивали на Ясен, че той не им се разсърдил.¹⁸

3. Цар Ясен чие вино с трима турци еничари.¹⁹

4. Цар Ясен събираел войска срещу турците. Вместо войници царят им изпратил собствената си дъщеря.²⁰

5. Цар Яков помага писма на цар Асен. Прочита писмото на Иларион (от Битоя) и предсказва че е дошъл краят на Асеневия династия.²¹

6. Урвич цар Ясен чие вино и му турко служва цар Степан?

НАРОДНИ ПЕСНИ ЗА ЦАР ЯСЕН

Триплет, с. 182

1. В. П. Павлов, акад. Д. Митрова А. и М. Янакиев. Предания за исторически личности и легендарни персонажи умотворения. Изв. на Семинаралума на българска литература и изследвания в София, т. VIII—IX, с. 149, с. 42—43. За народните автори съвсем достоверно са свързали криво изречението: „цар Ясен чие вино с трима турци еничари“.

2. Янакиев, цитирано в с. Вазелова, Годечко. Вж. Какалия, с. 19. Вж. Димитров, цитирано в с. Вазелова, творчество. Вят. т. Борник, изд. 1909, с. 107. Вж. Митрова А. и М. Янакиев, с. 116, 1882, с. 215—17.

3. Митрова А. с. 116.

4. Митрова А. с. 116.

5. Митрова А. с. 116. Народен сборник. Българска, 1872, с. 334—335. Народен сборник за български умотворения, обичая и др. Иларион, с. 116.

6. Митрова А. с. 116.

Царю Ясене, Ясене!²³
 Цар Ясен вино пиеше
 у тоя града Урнич,
 рал Герман Турци разбиха,
 Царица му поробиха,
 излезе мома Германка
 а камик, на засечник,
 а се три пъти провикна:
 Царю Ясене, Ясене!
 седниш, та вино пиеш,
 рал Герман турци разбиха,
 Царица ти поробиха".
 Къде дочул цар Ясен
 си на слуги говори:
 "Вино трапезарию,
 царай чесни трапези
 и вино градо сеиаче,
 ик каша сребърна
 и тиган кова хранена!
 Как си това помислал,
 че се качи на конь:
 три села премина
 стар доле Лозанско
 град преше,
 Ясен го попита
 "Млади орачко?
 мистурци да минат,
 и какерат робния?
 "Това говори,
 "Турци минаха
 и караха робния
 "Тие конь у пайазе
 "дека да ги "отпиче"
 "Ясен тогаз погледна
 "проклет три села
 "не кате, а бие
 "дево да камелес,
 "Герман град го било
 "и честит да е!"

Па тогаз извади остра сабля,
 па пресека пайозете,
 три пъти конь прерипна
 достигна клетн турци
 Сие си ги той догубил
 та си царица отърва.
 Дека е конь прерипнал
 три са кладенци изверели
 От Засечник се лъвърна
 па си царица заведе
 у тоя града Урнич,
 па са на трапеза седнаха,
 седнаха ручок да кат
 и царю си тогаз тихо говори:
 "Царице лепа Елене
 нещо кое те помислал
 кога те турци побеха
 седнах ли мирно от тебе?
 А царица му отговори:
 "Царю Ясене, Ясене,
 нели ме нитко да кажем
 Колко са мирно седели
 като влезе в град твоя?
 Ако си от мирно излезе
 голкоз съм и мирно иля?
 Цар Ясен протече,
 Цар Ясен мотна от царица,
 А царица се угризна
 па си на царя болеше.
 "Царю Ясене, Ясене,
 Нищо на турци не "отпичах"
 едни им дузен харесах,
 Кога седнах да ручах,
 они се с вода омиях,
 Кога се наричат
 они си ръце омиях,
 Като си това продума
 цар Ясен се омисли,
 като царица турци хареса

²³ Цар Ясен е Т. Ардава (лит. гл. с 500-510), а царица Елена е царица Елена, дъщеря на баба Митана от с. Гори, Гори, в околия Бургас. Цар Ясен дава жена си Елена на княз Стефан Владиславов, а Елена дава син на Стефан Владиславов, а синът на Стефан Владиславов е цар Ясен. Цар Ясен е описан в "История на България" на Николаева и Пастянова в 1901 г. Сре. Пастянова е царица Елена. Т. III. Халанджик и исторически описи. С. 198-199. Цар Ясен е описан и от Ур. Тавака в Кюстендилско. Тавака е описан в "История на България" на Николаева и Пастянова в 1901 г. Сре. Пастянова е царица Елена.

она ке ме издаде.

До де си мене издаде,
я да си я погубим.

Извади сабя френгия,
руса ѝ глава отсече.

2. Цар Ясен служба заслужи;²⁴

та си е събрал селото,

та си ги вино поеше

Проклета да е бабца:

Она на турци казала:

— Турци ле, турци презморци

Цар Ясен служба заслужил,

Та пие вино цървено

Сос неговите селяне

Под село, под Кокаляне,

На това бело каменье;

Подминете си цар Ясен,

Та му на кале ойдите

Та му калето разбите —

У каде никой си нема.

Турци са баба слушали

Починаа цар Ясена

Та му на кале ойдаа

Та му калето разбиа

Та му царица робиа.

Сос зълва — сестра Янинка;

Никой ги ни чул, ни виде,

Видела мома отсреща

От село, от Панчерево;

Та е окнала момата:

Цару Ясене, Ясене

Ти пиеш царю Ясене,

Пиеш си вино цървено

сос чаша, сос позлатена,²⁵

сос твои добри селяне,

и сос твои добри слуги,

Турци калето разбиа,

И ти царица робиа,

И дете ти погубиа,

И сестра ти закаря!

Цар Ясен веднаг станало,

Та си у яхър улезна,

Та си с коня извело

Та си с турци гонило;

Стигна ги и погуби ги,

Та си е взел царица

И зълва сестра Янинка —

И свое мушко детенце.

* * *

Приведените по-горе извори могат да се разделят на три групи:

1. Към първата спадат онези, които условно ще изречем „безспорни“ извори за цар Иван Асен IV. Към тях причисляваме 1) песен-вещане на Иван Александър, 2) приписката от 1337 г., 3) три-те миниатюри от Манасиевата хроника и 4) съобщението на цар Българска хроника за смъртта на Асен.

Макар и многократно коментирани, сведенията им все още не са разглеждани във взаимната им последователност и връзка.

²⁴ Първа българска народна поезия и проза. Т. III. Хайдушки я истории. С. 219—220. Варианти на тази песен в: СБНУ, т. II, с. 41 — 42; с Кокаляне: СБНУ, т. IV, с. 64 — записана в София; СБНУ, т. 16—17, с. 108 — записана в Самоковско; СБНУ, т. 43, с. 438 — записана в С. София; Софийско: СБНУ, т. 44, с. 106 — записана в Своге.

²⁵ Във връзка с това не е безинтересно да се отбележи съобщението на М. Мичев. Преведения по България. С. 1974, с. 124), че при крепостта Урвич на река Трън, близо до Искър в манастира „Св. Архангел“ се пазила „сребърна чаша“, която вероятно била на Асена. Същото Пречек поставя на два места в Българска хроника. Т. II. Пловдив — София, 1932, с. 69 и 378.

рво — защото са използвани инцидентно, и, второ — често е стигало до там, че истинността на съдържанието им е по-важно под съмнение. Последната бележка пряко касае съобщението на Българската хроника за гибелта на Иван Асен при рия. В нашата историография отдавна се е наложило твърдението, че то „не отговаря на историческата действителност“ и трябва да му се отрече „всякаква историческа стойност“⁴⁰.

Приблизително по този начин стоят и въпросите около историческия коментар на миниатюрите от Манасиевата хроника. Решното мнение, че в тях Иван Асен изглежда „почти днешен и днес стои като окончателна присъда. И подведени от това погрешно разсъждение много изследователи датират неправилно редица събития от историята ни през втората четвърт XIV в.

Тези и някои други съображения налагат ново разглеждане на съдържанието и стойността на „безспорните“ извори за Иван Асен IV. Първо за да се сложат в порядък известните факти по този живот и, второ, което е много по-важно, за да се изяснят някои нови данни за ранните нашествия на турците в българските земи и опитите за отблъскването на османската заха. Ясно е, разбира се, че това не е възможно да стане само на основата на сведенията на „безспорните“ извори за Иван Асен IV. И ръководени от това, към тях ние прибавяме и:

1) Втора група извори. Към тях поставяме 1) надгробния надпис от търновската църква „Св. 40 мъченици“; 2) бележката от стр. 33^a от Бориловия Синодик и 3) помениците за български царе и царици. Условно ще ги наречем „спорни“ извори за Иван Асен IV. И ако за нас този израз има само спомогателно (а не и действително) значение, то те ще останат наистина „спорни“ дотогава, докато историческата критика не ги признае за документи от тази епоха.

Без да се впускаме в подробен коментар (това ще направим по-късно), ще отбележим, че Търновският надгробен надпис, който е издаден от И. Гошев, „представлява един изключително ценен опит да се анализира един средновековен епиграфски надпис с голямо значение“. Тази констатация се отнася както за надписа на надписа, така и до историческия му коментар. Относно за включването на този надпис към изворите за Иван Асен IV ни дават следните съображения:

⁴⁰ *Византика*. 4. Критични бележки върху съобщението на Българската хроника за гибелта при София през царуването на Иван Александър. Избр. про-
блеми. Т. 1. С., 1968, с. 295 и 296.

⁴¹ *Watabou, J.* Kritisches zu einer Ausgabe d'angeschriebener mittelalters-
bulgarischer Inschriften. Studien in novorem Vesetens. Bulgarica. 1928, 8, 201.

1. В надписа се чете името на българския цар Иван Александър — следователно събитията се отнасят към неговото управление, а не към времето на цар Иван Шишман, както неправилно приемаше И. Гошев.

2. В надписа се съобщава за някакво важно събитие, което станало в 18-ата година от управлението на Иван Александър. Контекстът на съобщението дава да се разбере, че това събитие било свързано с „омърсяването на българската земя от изманията на турците“. Като изчислим годините на управлението на Иван Александър, излиза, че събитието станало през 1349—1350 г. (1331 + 18 = 1349/50).

3. Текстът на надписа съобщава за смъртта на „цар Асен“ и за неговата съпруга, която и поставила надгробния надпис. А споменатият „цар на българите Асен“ не може да бъде никой друг освен Иван Асен IV.

Действително „спорно“ изглежда известието, което се чете на лист 33² от Бориловия Синодик. В нашата наука е прието такова бележка да се свързва със синовете на цар Иван Шишман. Но някои обстоятелства около изписването на текста, почерката и мястото на бележката в ръкописа ни дават основание да я свържем с една епоха, по-ранна от Шишмановата, а именно със семейството на цар Иван Александър.

Не дотам „спорни“ изглеждат сведенията от помениците на българските царе. Спорното в тях е не толкова четенето на името на Иван Асен, колкото проблемът, с кое от имената на „Асен цар“ да свържем неговата личност. А това от своя страна значи да се сложат в порядък всички имена на български царе, споменати в края на помениците.

III. Към третата група извори сме включили материал, към който нашата историография проявява истинско пренебрежение. Наистина в някои частни изследвания (пък и в обобщаващи съчинения) данните от народните песни и историческите предания се отбелязват — но не като пълноценно историческо градиво, а по-скоро като „отглас на преживяна историческа действителност“. За българския историк тези сведения все още нямат историческа канава, те са интересни единствено като свидетелство за народопсихологията ни — при това всичко се придружава с изричната забележка, че се касае за настроения, почерпени от една по-късна епоха.

Все пак в интерес на истината ще посочим, че понякога се настоява за това историческата ни наука да подложи на сериозно изследване „онзи изобилен материал от предания и песни, които свързват гибелта на Иван Шишман в борбата с турците в

софийско²⁸. Но тези напомняния са предизвикани по-скоро от ментални настроения, а не от траен интерес към историческата епика. В този смисъл сигурно ще бъдем прави, ако кажем, българската историография отдавна стон на „кръстопът“ в меренията си да повярва или не на преданията и песните от хатата на турското завоевание, да ги признае или да не ги признае за достоверен исторически документ. И може би затова е задоволила единствено с хроникрирането им, т. е. станало е динция сведенията им да се посочват (или преразказват) без какъв коментар. С една дума, мястото им в историческите издвания е незавидно — те стоят като допълнителна украса на историческото повествование, без да се проявява интерес към личността им като исторически извор.

В случая с песните и преданията за „цар Ясен“ сме си поставили следните въпроси: 1) възможно ли е те да се свържат с конкретна историческа личност, по-точно с името на Иван Асен IV, доколкото тези песни и предания отразяват истината (или изстицата) за началния етап на турското завоевание в нашите земи и дали цикълът от песни и предания в Софийско трябва да се раздели между две личности — Иван Асен IV и цар Иван Шишман. Последното вече обхваща не само темата Иван Асен, а и края на Търновското царство и отговор ще му бъде даден следващите глави на изследването.

* * *

Може да се смята за установено, че Иван Асен е третият, най-малък син на цар Иван Александър от влахията Теодора. Това изрично сочи Песнивецът на Иван Александър — там, където са изредени неговите синове: „цар Михаил Асен, Срацира и Асеня“. Явно авторът на приписката е подредил имената на реалните синове в съответствие с възрастта им²⁹, на първо мя-

²⁸ Петров, П. Търговски връзки между България и Дубровник през XIV в. ИБИД. Т. XXV С., 1966, с. 111, бел. 55.

²⁹ Почти всички изследователи приемат, че Иван Асен бил най-малкият син на Иван Александър от влахията Теодора. Срв.: Филов, Б. Миниатюрите на Манасиевата хроника, с. 31; Дуичев, И. Миниатюрите на Манасиевата хроника, с. 32; Бурмов, А. Критични бележки върху съобщението на старека хроника..., с. 292; Божилков, И. в своето изследване La famille des Asens (1186—1460) Généalogie et prosopographie, Bulgarian Historical Review, XI, N 1—2, p. 150, Appendice, III, като изрежда имената на синовете на цар Иван Александър, на първо място поставя Иван Асен. Изглежда, той е приел тези имена, като ги е съобразил с тяхната смърт. Но в Appendice, IV, табл. II, с. 153 в генеалогията на Иван Александровото семейство поставя Иван Асен на второ място — след Михаил и преди Иван Срацира. Същият ред е повторен и в статията на Божилков, И. Родословието на Иван Александър, Истор. преглед, 1981, №3—4, с. 175. Очаквам да се обър-

сто, първородният Михаил, след това Срацимир и накрая най-малкият Асен. Известна изненада предизвиква фактът, че последните двама не са отбелязани с целите им имена, т. е. като Иван Срацимир и Иван Асен, както било в действителност.³⁰ Този пропуск (съзнателен или несъзнателен) трябва да обясним с това, че за автора на бележката било от значение да изпише изцяло името на Михаил Асен, който носел титлата цар: в случая той се е ръководел от правилото, което изисквало царските имена да се изписват изцяло — поне в официалните документи. И затова е намерил за необходимо да спомене останалите синове (които още не носели царски титли) с популярните им имена, т. е. като Срацимир и Асен.

Присъствието на името Иван Асен в семейството на цар Иван Александър (а това име носи още един син на този владетел) не може да се смята случайно. Както беше доказано³¹, то свидетелствува не само за един показан стремеж към династическа приемственост, но и за действителната, кръвна връзка с династията на Асеневици.

За годината на раждането на Иван Асен IV обикновено се приема 1327 или 1328 г.³² Разбира се, позоваването на тези години е повече или по-малко условно, тъй като в изворите липсват конкретни указания. С положителност се знае, че най-големият от братята Михаил бил на 15 години, когато отпразнувал сватбата си с византийската принцеса Мария.³³ Повечето историци приемат, че тази сватба станала през 1338 г.³⁴ Като разсъждава във връзка с това, А. Бурмов уточнява: „Иван Срацимир е по-млад от Михаил и по-стар от Асен и преди него или след него следва една сестра — ще трябва да се приеме, че Иван Асен се

жения се е ръководел авторът при подреждането на имената, остава неизвестно. Но няма съмнение, че и той брои Иван Асен за най-малък от тримата братя.

³⁰ Че Срацимир и Асен в същност носели името Иван, личи от последната миниатюра на Манасиевата хроника, където имената им са изписани като

\overline{iw} $\overline{ср}$ $\overline{им}$ $\overline{чр}$ и \overline{iw} $\overline{ас}$ $\overline{еж}$, т. е. Йоан Срацимир цар и Йоан Асен цар. Името на Иван Асен е изписано по същия начин и в миниатюри № 2 и 3 от същата хроника. Името на Йоан Срацимир е изписано по същия начин в приписките от 1348 и 1360 г., както и в монетите на този владетел.

³¹ Срв. Божилков, И. Родословието, с. 173.

³² Бурмов, А. Критични бележки..., с. 292.

³³ Gregoras, кн. XI, гл. 7.

³⁴ Флоринский, Т. Южные славяне и Византия во второй четверти XIV в. Вып. второй, СПб, 1882, с. 219; Бурмов, А. Критични бележки, с. 290, бел. 17. Според Йончев, Л. (Българо-византийските отношения около средата на XIV в. (1331—1345), Истор. преглед, 1956, № 5, с. 67) сватбата станала през 1337 г.; Ангелов, Д. (Българо-византийски отношения през периода 1331—1341 г. от управлението на Иван Александър, Военноистор. сб., 1973, № 1, с. 52) настоява тези събития да са станали през 1339 г.

родил не по-рано от 1327 или 1328 г.³⁵ На пръв поглед претананията на Бурмов не са лишени от логика. Струва ни се обаче, че въпреки всичко те не указват с точност рождената година на Иван Асен IV. И действително съществуват всички основания предложената от Бурмов година да се измести както по-пред, така и по-назад. За изчисляването имаме само една твърдосока — при всички случаи Иван Асен е роден преди 1331 г. — преди възцаряването на своя баща. За това свидетелствува изданието на една приписка от 1358—1359 г., в която се споменават имената на цар Иван Александър и „багренородния Иван Шишман“³⁶. Това е и единственият засега известен случай, когато Иван Шишман е титулуван „багренороден“ син, и явно е, че помощта на византийската наследствена доктрина (която била действителна и у нас) били защитавани правата му върху царския престол. А това от своя страна е сигурно указание, че синовете на Иван Александър от първия му брак са били родени още когато той е бил деспот на Ловеч. Защото според византийската практика за багренородния наследник законни и неоспорими права му короната имал не първородният, а „багренородният“ син на владетеля, т. е. онзи син, който бил роден пръв след възцаряването на своя баща.³⁷ И след като Иван Шишман е „багренородният син“, то явно е, че тримата първи синове на Иван Александър, включително и Иван Асен IV, са родени преди 1331 г. в Ловеч. И тази година остава единственото категорично сведение за пресмятане рождената година на Иван Асен IV — излиза, че възможната най-късна година на раждането му трябва да е 1330.

Що се отнася до това, коя би могла да бъде най-ранната година на раждането му, тук възможностите за избор са по-малко. Но те пък имат този недостатък, че могат да се приемат само условно. И действително, ако допуснем, че синовете на ловчийския деспот се раждали в една последователност от година на година, тогава Иван Асен IV би могъл да се роди още през 1325 или 1326 г. Но тъй като това е малко вероятно, а, от друга страна, наистина може да се предполага, че между него и сестрата му има и родена сестра, тогава годината на раждането може да се измести в полза на хронологическата рамка, която предлагаше на времето Бурмов, т. е. 1327 или 1328 г.

Направените по-горе изчисления показват, че в действител-

³⁵ Бурмов, А. Критични бележки..., с. 292.

³⁶ Ивановна-Мирчева, Д. „Германов сборник“ — български писмен паметник от X в. в препис от 1359 г. — Български език, 1965, № 4—5, с. 314—316.

³⁷ Срв. подробно: Андреев, Я. Титулът „багренородни“ на българските тропонаследници при Втората българска държава — В: Сб. Славистични изследвания. С., 1973, с. 308 и сл.

ност липсват всякакви основания да приемаме (макар и условно) една или друга възможна година за рождена дата на Иван Асен IV. При това положение ще трябва да пресмятаме с единствената „твърда“ дата в смисъл, че той бил роден преди 1331 г.

За втори път името на Иван Асен IV се среща в една приписка (писана на гръцки) от 21 май 1337 г. Ръкописът произхожда от Анхиало. В приписката се съобщава, че евангелието било завършено през управлението на „преблагочестивия и савомодържавен господар на българите Иван Александър и на неговия син преблагочестивия цар Иван Асен“.

Фактът, че през май 1337 г. Иван Асен IV вече носи титлата цар повдига множество въпроси:

1. Кога точно Иван Асен бил провъзгласен за цар от Иван Александър и бил ли е той съуправител на своя баща?
2. Защо в текста на приписката не е отбелязано името на първородния син Михаил Асен, който вече бил коронясан за цар и съуправител на Иван Александър?³⁸
3. Защо авторът на приписката е пропуснал името и на втория син Иван Срацимир? Дали мълчанието на първоизвора трябва да се тълкува в смисъл, че по това време той още не е бил обявен за цар?
4. И накрая какви ще са били съображенията, които накарвали цар Иван Александър да обяви за царе не само Михаил Асен, но и Иван Асен — а по всяка вероятност и Иван Срацимир. Известно е, че подобна практика в българската държава не съществувала. Последният въпрос може да се разшири в следния смисъл: защо в нито един документ синовете на Иван Александър (от първия му брак) не са споменати заедно, и то придружени с царските им титли? Примерно в Песнивеца с тази титла е указан само Михаил Асен. Още по-голямо недоумение предизвиква обстоятелството, че в приписката от Анхиало е записано единствено името на Иван Асен IV, без да са посочени имената на Михаил Асен и Иван Срацимир. А в една приписка, която произхожда от Видин (за датировката ѝ ще се спрем по-нататък), заедно с името на Иван Александър се четат и това на „младия цар Иван Срацимир“³⁹. И като по правило липсват имена на другите синове — Михаил Асен и Иван Срацимир.

На пръв поглед данните на приписката от Анхиало като че

³⁸ Според В. Гюзелев, (Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с. 382) това „изглежда странно и поставя един въпрос, на който отговор може да се търси единствено в сферата на предположенията“.

³⁹ Гудев, П. Т. Български ръкописи в библиотеката на лорд Зауше. СбНУ, кн. VIII, 1892, с. 167. Приписката е издадена най-добре от: Сырку, А. П. Врмя и жизнь патрiарха Евфимiя Терновскаго, СПб, 1898, с. 442, бел. 2. Новобългарски превод вж. у Дуйчев, И. Стара българска книжнина. Т II, с. 169—170

отиворечат на сведенията от Песнивеца. Вече отбелязахме, Песнивеца като съзар на управляващия владетел е посодипствено Михаил Асен, а в Анхиалската приписка титлар носи Иван Асен IV. При това и двата извора са почти по и също време: Песнивецът е написан (според датировмежду 1. IX. 1336 г. и 31. VIII. 1337 г., а приписката отАло (за щастие точно датирана) е от 21. V. 1337 г.

При съпоставянето на тези факти може да се установи, чеет синовете бил обявен за цар Михаил Асен. За съжалениеа на събитие остава неизвестна.⁴⁰ Това положение сеидо някъде до края на 1336 или началото на 1337 г., тъй каай-късно през пролетта на същата година за цар бил обяИван Асен IV. Точната дата на неговата коронация можее установи приблизително. Щом като приписката от 21 майто знае като „млад цар“, то всичко ще е приключило най-през април на същата година. Това заключение се налафакта, че за да стигне новината до Анхиало и съответноае отбелязана в документа, е трябвало да измине известно

На основата на казаното по-горе могат да се направят следващи заключения:

1. До края на 1336 и началото на 1337 г. Михаил Асен единот братята си носел царска титла и в качеството си на събил определен за съуправител на своя баща. —
2. В началото на 1337 г. (най-късно през месец април) ИванАлександър провъзгласил за цар най-малкия си син Иван Асен.Събитието на името на Михаил Асен в приписката не тряб-

ва, че коронаването на Михаил Асен за съуправител на своя баща да се отнесе след 1332 г., свидетелствува и нумизматичният материал. По времето на цар Иван Александър са запазени 4 типа монети, в които металът е представен сам, без съуправител. Първият тип е сребърен, а останите медни. В литературата тези монети се датират погрешно след 1332 г. Срв. *Мушков, Н.* Монетите и печатите на българските царе. С., 1928, т. I, с. 1. Приемаше се, че Иван Александър започнал да сече тези монети след смъртта на Михаил Асен през 1355 г. В същност те трябва да се датират към годините на самостоятелното му управление, т. е. преди обявяването на Михаил Асен за цар и съуправител на своя баща. Това алтернативно един вариант на медните монети, в който е налице портретна характеристика — в тях Иван Александър е представен като млад човек. А това всъщност е доказателство, че тези монети са сечени в началото на неговото управление. Сравнително големият брой на тези монети дава да се разбере, че са издадени поне няколко години, през които Иван Александър е управлявал самостоятелно, без съуправител. На основата на тези данни можем да предположим, че коронаването на Михаил Асен е станало няколко години след обявяването на Иван Александър на престола, т. е. през 1334 или 1335 г. Към този извод ни навеждат и сведенията на Кантакузин по повод мирните договори при Русокастро. Там византийският историк не споменава Михаил Асен с титлата цар.

ва да се разбира в смисъл, че Иван Асен IV бил провъзгасен за съуправител на своя баща.

3. Това развитие на събитията позволява с точност да делим времето, когато бил съставен Песнивецът на цар Александър. Той е бил завършен преди обявяването на Асен IV за цар, т. е. в промеждутъка от 1. IX. 1336 г. и 1337 г.

Странно е наистина, че в приписката от Анхиало липсва то на Михаил Асен. Ако се оставим да бъдем подведени от държанието на документа и повярваме на т. нар. *argumentum silentio*, бихме могли да приемем, че към април 1337 г. Александър не само обявил за цар най-малкия си син Иван Асен IV, но и лишил Михаил от правата му върху престола. Една такава предположение обаче се натъква на сериозно възражение от другите извори. Известно е например колко добре е бил известен домен за тези събития византийският император Йоан Кантакузин. По повод на сватбата на същия този Михаил Асен с византийската принцеса Ирина той съобщава следното: „Поне всичко около брака на дъщеря му бе готово, (императорът) вдигна от Цариград и пристигна в Адрианопол, за да извърши там бракосъчетанието. Пристигна и царят на мизите Александър заедно със сина си Михаил Асен и той провъзгласен от него за цар.“⁴¹

Както отбелязахме и по-горе, сключването на този брак отнася към 1338 г. А щом като по това време Михаил Асен вече още носи титлата цар, явно е че не може да става дума за какви „предпочитания“ на Иван Александър към най-малкия му син и за евентуалното отстраняване на Михаил от престола. Ще трябва да признаем следователно, че и през 1337, а и през следващите години той продължава да носи царска титла, и, както личи от свидетелствата на Кантакузин, тъкмо в качеството си на престолонаследник сключил брак с принцеса от управляващата династия в Цариград. Всичко идва да покаже, че и през април 1337 г., и през 1338 г., пък и по-късно Михаил бил съуправител на своя баща, наследник на престола, че в негово лице виждали бъдещия държател на българския скиптър.

При това положение мълчанието на приписката от Анхиало ще трябва да обясним не с изтъкването на преден план на Иван Асен, не с недостатъчната информираност на автора на приписката или с някакъв случаен пропуск, а с друга, много по-сериозна причина. Но преди да се спрем върху нея, е необходимо да разгледаме накратко и въпроса за възцаряването на Иван

⁴¹ ГИБИ. Т. X, с. 277.

Срацимир. Това между впрочем пряко касае взаимоотношенията между синовете на цар Иван Александър.

За това, че името на Срацимир липсва в приписката от Аничало, споменахме по-горе. Този „пропуск“ (очевидно съвсем съзнателен) трябва да обясним със същата логика, която изключваше споменаването на името на Михаил Асен, т. е. както с първородния син на Иван Александър, така и със Срацимир нещата не ще са били подчинени на моментни настроения.

От друга страна, в една приписка, която произхожда от Византия, Иван Срацимир е споменат като „младия цар“. И като по правило в текста на приписката липсват имената на останалите царски синове: „... бе наченато това свято и божествено дело — книгата, наречена на гръцки тетраевангелие... по времето, когато носеше на глава венета на царството и държеше в ръка свитъра благочестивият и велик цар Иван Александър заедно със своя син, младия цар Иван Срацимир, а църковния стълб управляваше патриархът господин Теодосий. Писано бе... във великия и многолюден град Бдин по повеля на великия, всеосвещен митрополит господин Данаил...“⁴²

За съжаление приписката не е датирана. Налага се да се справим по-детайлно на този въпрос, тъй като изясняването му е от съществено значение за събитията, които ни интересуват. Освен имената на цар Иван Александър и „младия цар“ Иван Срацимир в документа се споменават патриарх Теодосий и видинският митрополит Данаил. Разбира се, простото изброяване на тези имена не е достатъчно за датирането на приписката. За частие на лист 194 от ръкописа — там, където се четат данните за месецослова, е отбелязано, че месец февруари има 29 дни.⁴³ Това е изрично указание, че годината, през която бил завършен ръкописът, е високосна. А за месец септември е отбелязано следното:

МЦЪ СЕПТЕВР'ИН НМА 7 ДНІ Л. ДНЬ НМА 7 ЧА 5
 ВІ П'НО шЪ ВІ. А НАЧАТЬ ЕНДНҚТО. НОВОУ ЛЪТОУ⁴⁴

II. Гудев тълкува съобщението, че новата година започвала през месец септември, че този месец имал 30 дни, а денят и нощта броели по 12 часа. През същия месец септември, когато бил писан ръкописът, започвал първи (A) индиктион. И тъй като при управлението на цар Иван Александър първи индиктион се падал последователно през годините 1333, 1348 и 1363 (и са-

⁴² Тази приписка е обнародвана най-добре от Сырку (Цит. съч., с. 442, бел. 2), където са посочени и библиографски указания. Вж. и Гудев, П. Т. Българските ръкописи в библиотеката на лорд Зауше. СБНУ, кн. VIII, 1892, с. 167. Срв. Дуйчев, И. Из старата българска книжнина. Т. II, с. 169—170.

⁴³ Гудев, П. Т. Цит. съч., с. 167.

⁴⁴ Пак там.

мо втората година е високосна), в крайна сметка Гудев датира ръкописа (пък и приписката) от 1348 г.⁴⁵

И. Дуйчев, който мимоходом се спира на приписката, се задоволява да отбележи, че тя трябва да се отнесе преди 1360 г.⁴⁶

Според А. Бурмов данните на месецослова — по-точно тези за месец септември — трябва да се разбират не в смисъл, че

през тази година започвал първи (А) индиктион, а „просто че на първото число на този месец (септември) започвал индиктионът, или новата година“⁴⁷. Съвършено правилно той обръща внимание и на годините, през които трябва да се отнесе свидетелствването на патриарх Теодосий — името на който се чете в приписката. Според Бурмов този Теодосий е вторият търновски патриарх с това име (т. е. патриарх Теодосий II), който станал начело на търновската църква след патриарх Симеон.⁴⁸ Последният, както е известно, се споменава за последен път в изворите през 1347—1348 г.⁴⁹ Според Бурмов този факт изключвал възможността приписката да се датира от 1348 г., тъй като Теодосий заел патриаршеския трон след тази година. Не би трябвало да се забравя, продължава по-нататък Бурмов, че през 40-те години на XIV в. Срацимир „бил все още твърде млад — нямал и двадесет години, за да му бъде поверена цяла област“⁵⁰. В последна сметка (като приема, че годината, през която бил завършен ръкописът, била високосна) Бурмов застъпва становището, че Видинското евангелие било писано „вероятно в годините 1352 или 1356“⁵¹. Тази датировка той оправдава със забележката, че предложените години най-вече отговаряли на сиптета „младия цар“, който се чете в приписката, тъй като в един по-късен документ (от 1359—1360 г.) Срацимир вече се величае с титлата „самодържец на българите и гърците“.⁵²

В обясненията на Бурмов — колкото и да изглеждаг убедителни на пръв поглед — личи една пресиленост и изкуственост в построенията. Тази забележка се оправдава най-вече по повод твърдението му, че през 40-те години Срацимир бил все още много млад, за да получи царски венец: то противоречи на

⁴⁵ Пак там.

⁴⁶ Дуйчев, И. Из старата българска книжнина. Т. II, с. 389.

⁴⁷ Бурмов, А. Хронологически бележки за търновските патриарси... с. 285.

⁴⁸ Пак там, с. 285.

⁴⁹ За тази приписка вж. Лихачевъ, Н. П. Палеографическое значение булгарскихъ водяныхъ знаковъ. СПб, I, 1879, с. 79—80; Сырку, П. Цит. съч., с. 473.

⁵⁰ Бурмов, А. Хронологически бележки... с. 285.

⁵¹ Пак там.

⁵² За тази приписка вж. Сырку, П. Цит. съч., с. 443.

казани факти — още през 1337 г. неговият по-млад брат Иван IV носи царска титла.

Погрешни са тълкуванията на Бурмов и за данните от месецослова. Както правилно се досещаше Гудев, бележката \overline{A} \overline{MATH} $\overline{ENDHKTOY}$ \overline{NOBOY} \overline{LFTOY} може да означава единство, че тогава започвал първи (\overline{A}) индиктион, а не, както ни ерива Бурмов, че от този месец започвал индиктионът, или новата година. Ако разбираме съобщението така, както го схваща Бурмов, то цифровата стойност, с която е отбелязана буква \overline{M} , губи всякакъв смисъл. Или пък ако действително започва някой друг индиктион (нека за момент да се доверим на образенията на Бурмов), то тогава на мястото на буквата \overline{M} трябваше да стои (обозначена с цифровата си стойност) друга буква, която да бележи поредния номер на съответния индиктион: примерно \overline{B} — за 2 индиктиона, \overline{G} — за 3 и т. н. до 15.

Следователно буквата „А“ (с цифровата си стойност като \overline{A}), която се чете в началото на бележката, трябва да се разбира в смисъл, че с нея бележи не началото на новата година на индиктиона, а началото на първи индиктион. Както по-горе, тези три години само 1348 е високосна — следователно тя е годината, която датира Видинското четвроевангелие.

За да я приемем като „твърда“ дата, остава да преодолеем още един важен момент в аргументацията на Бурмов: т. е. да докажем, че през тази година начело на търновската патриаршия е бил Теодосий II, името на който се чете в приписката. В съществуващите изследвания времето на патриаршествуването на Теодосий II се определя само с помощта на една най-обща бележка — след 1348 г.⁵³ Тази датировка се оправдава от съдържанието на една приписка (датирана от 1347—1348 г. пак от А, т. е. първи индикт)⁵⁴, според която през тази година на патриаршеския престол резидирал все още Симеон.

Този факт в никакъв случай не изключва възможността Теодосий II да е стъпил на патриаршеския трон през същата 1348 г. Затрудненията лесно могат да се преодолеят, ако приемем, че патриарх Симеон е починал някъде в края на 1347 или началото на 1348 г. При това положение стъпването на Теодосий II на патриаршеския престол в Търново трябва да се отнесе към пролетта или лятото на 1348 г., но не по-късно от месец септем-

⁵³ Бурмов, А. Хронологически бележки, с. 285.

⁵⁴ Вж. бел. 49.

ври. Наистина понякога патриаршеският избор се проточвал, но това забавяне не можело да трае с години.

Следователно годината 1348 отговаря на всички условия, за да се приеме като „твърда“ датировка за времето на написване на Видинското четвороевангелие: 1) тя е високосна, 2) с нея започва първи (\bar{A}) индиктион, 3) през тази година ще е бил интронизиран патриарх Теодосий II и 4) само в този случай епитетът „младия цар“, който се чете в приписката, може да получи разумното си обяснение. Към 1348 г. Срацимир ще е бил около 21—22 годишен.⁵⁵

И така данните от тази приписка се отнасят към една епоха, по-късна от събитията, които ни интересуват. Означава ли всичко това, че за разлика от Иван Асен IV Срацимир е получил последен от братята си царска титла? По-скоро обратното. Защото липсват всякакви доказателства, които могат да ни накарат да повярваме в някакво „пренебрежение“ към Срацимир. И защото един такъв порядък на събитията не изглежда нито естествен, нито пък логичен. Обстоятелството, че изворите споменават Срацимир последен с царска титла, не може да служи като доказателство за „пререждането“ му от Иван Асен IV. Както в много други случаи, запазилите се изворови данни отбелязват със закъснение отдавна станали неща. На основата на тази логика имаме право да твърдим, че коронясването на Иван Срацимир ако не е предхождало, то поне е станало едновременно с коронясването на Иван Асен IV. Но като имаме предвид „старшинството“ на Срацимир, естественият порядък на събитията трябва да се възстанови примерно така: пръв вероятно е бил коронясан за цар Иван Срацимир, а след това същата церемония е била извършена и с Иван Асен — с изричната уговорка, че между двата акта не е изминало много време. Подобни примери не липсват във византийската история от същия период.⁵⁶ Следователно в началото на 1337 г. (по-точно до месец април) Иван Александър обявил последователно за царе синовете си Иван Срацимир и Иван Асен. Кои са били причините за тази екстрена мярка?

Първото обяснение, което идва наум, е да допуснем наличието на някаква криза в царското семейство, която да е предизвикала съответните решения на цар Иван Александър. Едно такова предположение не изглежда невероятно, след като знаем, че такава криза (не предполагаема, а действителна) е налице на два пъти в царския двор — последната, както е известно,

⁵⁵ За това вж. Бурмов, А. Хронологични бележки, с. 285, бел. 18.

⁵⁶ Например на 21. V. 1295 г. византийският император Андроник II коронясал своя най-стар син Михаил за съуправител, а на следващия ден, т. е. на 22. V., коронясал сина си Йоан за деспот. Срв. Pachymeres, II, 197.

свързана с идването на царицата-еврейка в търновския дворец.⁵⁷ Но за съществуването на такава криза през 30-те години писват и данни, и доказателства, т. е. тя може само да се предполага, но не и да се докаже. И затова едно такова предположение ще си остане просто като догадка и нищо повече.

Навярно други са били причините, които довели до появата на трима „млади царе“ в Търново през 30-те години на XIV в. За това е прецедент в българската история, няма съмнение: не азполагаме с данни (както преди, така и след това), които да казват ако не същото положение, то поне нещо приблизително. Налице е следователно съществена промяна в теорията на царската власт, нейните правомощия и режим на наследяване. Това без съмнение съдействувало задълбочаването на феодалните отношения и появата на апанажа — една система на династическо владееие, която представлявала разделянето на части от държавата под управлението на царските синове. За същността на този феномен и конкретната му поява в българската държава ще стане дума по-долу. Но за да се стигне до появата на апанажа, ще е имало някаква конкретна причина — единствено тя може да оправдае странните решения на българския владетел. Според нас тази причина преди всичко трябва да се търси в неустановеното положение на Иван Александър като владетел и притежател на българския скиптер.

Известно е, че Иван Александър идва на престола в резултат на държавен преврат.⁵⁸ През 1331 г. законният владетел Иван Стефан бил насилствено свален от престола и трябвало да бяга от Търново. Заедно със своята майка Анна Неда той потърсил убежище в Дубровник.⁵⁹ Макар и родственик на Михаил Шишманов, новият търновски владетел дълго време бил считан за узурпатор на царския престол — време е да повярваме на съобщението на рагузанския летописец Рести, който направо нарича Иван Александър *usurpatore di quel regno*.⁶⁰ За новия търновски цар членовете на бившата управляваща фамилия представлявали сериозна опасност. Затова Иван Александър на няколко пъти направил настойчиви опити да ги изиска от своите съседи.

Според сведенията на дубровнишките летописци през 1333 г.

⁵⁷ Първата криза по всяка вероятност е станала някъде към средата на века — по-точно към 50-те години. За това подробно вж. по-долу.

⁵⁸ За това вж. *Бурмов, А. История на България по времето на Шишмановци. Избрани произведения. С., 1968, т. I, с. 272 и пос. лит.*

⁵⁹ В същност отначало те избягали в Сърбия, както съобщава Кантакузин (ГИБН, т. X, с. 266), а едва по-късно (през 1332 г.) се установили в Дубровник. Срв. *Бурмов, А. История на България по времето на Шишмановци, с. 275.*

⁶⁰ *Chronica Ragusina Junii Resti ab origine urbis usque ad annum 1451, Ragabiae, 1893, p. 147.*

Иван Александър се обърнал с молба към сръбския крал Стефан Душан да поиска от Дубровник предаването на Иван Стефан и неговата майка Анна Неда. Според известията на Ресни сръбският владетел не само изпълнил молбата на Иван Александър, но заплащвал с война Дубровнишката република, ако тя не изпълни желанието му.⁶¹ В крайна сметка тази акция на българския владетел завършила с неуспех: въпреки натиска и заплашванията Дубровник отговорил с отказ. Но настойчивостта с която тя била проведена, свидетелствува за сериозните опасения на Търновския двор. Тъкмо тази активност на българската дипломация накарала дубровнишките летописци Ресни и Чикари да изтъкват събитията в превратна светлина: уверяват ни, че българският владетел бил готов да посме васални отношения към Сърбия, стига тя да му съдейства за предаването на владенията.⁶² Последното, както вече беше доказано, че може да бъде истинно.⁶³ И може да отук произтичат и съмненията на модерните историци за истинността на изворите за съвместната акция на Иван Александър и Стефан Душан. В същност тя изглежда действително да е издразно Флорински изказваше учудване относно дадените в действителност за Иван Александър българските сведения за предаването на Шишман.⁶⁴ Така Флорински пише за Иван Стефан: „Тази забележка на руския учен е вълнуваща. Съзнават ли българите Иван Стефан и неговата майка Анна Неда да оставяли една потенциално опасна за нелегалния сръбски владетел и не е необходимо да доказваме, че днешните българо-сръбски граници те били в състояние да водят до разкъсване на вътрешно- и външнополитическия живот на страната. И да не казвам една точка трябва да преценяваме действията на българския владетел.“

Важно е да се знае, че акцията на Иван Александър по повод на Душанова молба не се припие за действителна още в началото на 19 век, когато че десетина години по-късно българския владетел изказвал съвсем решителност – той път дубровнишките летописци Зояа Кантакузин е осигурил обичайно изказване на мнение. Зояа Кантакузин разказва за приключенията на българското пратеничество в Цариград (1341 г.) за заседанието и политическия арбитражество и за отговора, даден на българите разказва следния да предадат сина на Михаил Шишман – Шишмановият заплашвания за от българска страна отговорил с пре-

⁶¹ R. J. Crampton, s. 147. (Издание на Pietro G. de. et, *Corpus historiarum dalmatinarum*, t. 1, Zagreb, 1960, p. 52).

⁶² Флорински, с. 10. Деслоп Иван Александър и положението на България в началото на XIV век – СпБАН, т. 1, 1940, кн. XIII, с. 62.

⁶³ Флорински, т. III, с. 217.

дикателство.⁶⁵ При четенето на разказа на Кантакузин мо-
да добием впечатлението, че от решението на империята
Александър направил въпрос за честта за българската дър-
жави. Това впечатление се подсилва от свидетелството на пъ-
Кантакузин, че българските пратеници дори носели със се-
бе договорите, подписани с ромеите и заплашвали да скъсат
и тези отношения. И това не били празни заплахи. Иван Алек-
сандър съсредоточил войските си при Сливен с намерението да
даде предаването на Шишман.⁶⁶

Това положение, струва ни се, е редно отново да изд-
въпроса на Флорински — разбира се, без той да изглежда рито-
рично, действително ли Шишман представлявал такава опас-
ност? Иван Александър се решил да скъса договорите и за-
ключи с Империята?

Тази решителност, проявена от българска страна, ще трябва
да смисли в едно — че дори и през 40-те години Иван Алексан-
др е имал да има сериозни проблеми с външната опон-
ция. Ярем за това изрично свидетелстват аз и Кантакузин) и
своякването му на трона продължавало да изглежда неспо-
кой. А невяста на претендентътъви още по-големи усилия на-
двостранно и от това следвали утихатумите към Добружа и
Константинопол.

Във външната политика трябва да бъдем в редица на Иван
Александър, за да наре последователно в тази политическа в-
лия това ни трябва да разбъраме като политическа ситуация
и мисля, че това трябва да гарантира, че само събитията
и политическите условия на тези на политическата ситуация.

Разбира се, това тържество не може да бъде само из въпроса
за това, каква е политическата ситуация на началото на 1337 г. Иван Алек-
сандър, повдигнал се в началото на двамата си помарки, които са
позволява да Странмир и Асен е повлияло за това, че при-
тиче Иван Александър изчаквал да възвръщат опадения
политически короняс. Както отбелязахме по-горе, тази
политическа ситуация не съществувала целователно и един-
ствено Странмир и Асен не постоите предпочитания на Иван Алек-
сандър, а вероятно изчаква как редица причина ще е дошла в
политическата ситуация на 1336-1337 г.

Както посочихме по-горе тази причина ще е политическа
и политическата нестабилност вътре в страната и това сме-
ри през този период. В политическата история на тази отбавя
не идването на Иван Александър на търновския престол не
става не по-големи. За съществуването на опозиция вътре в стра-

⁶⁵ ПИБИ, т. X, с. 278-285.

⁶⁶ Пак там, с. 286.

ната (начело на която се сочи братът на Михаил Шишман — Беллаур) свидетелствуват някои домашни и византийски извори. В Песнивеца на Иван Александър — там, където с възхищение се изброяват неговите победи, срещаме и това, че той ... прояви в големи и усилни битки, мощно низложи гръцкия ... и когато този се скиташе, го хвана в ръцете си и завзе укрепени градове: Несебър и цялото Поморие заедно с Романия, та също и Бдин и цялото Подунавие, даже и до Моравя. Останалите пък градове и селища, страни и села тичаха и се прекаляваха пред нозете на този цар. И като хвана с ръка всички свои врагове, положи ги под нозете си и установи крепка тишина във вселената...⁶⁷

Така представени, победите на българския владетел изглеждат не само шумни, но и светкавични. И бихме повярвали в хвалебствения тон, ако нямаше работа с писанието на един придворен ласкател, който по разбрани причини (и в стила на епичната хата) пее „осанна“ на българския владетел.⁶⁸

Но дали победата над вътрешната опозиция била постигната толкова лесно, както ни уверява Песнивецът и както приема повечето изследователи?⁶⁹ За да повярваме на тези твърдения, липсват доказателства — изворите, които приблизително сочат началото на движението изобщо не указват времето, когато опозицията на съпротивата били ликвидирани. Приема се, че въстанието било потушено преди битката при Русокастро.⁷⁰ Основанията за това се черпят не толкова от първоизворите (които указват една друга хронология), а от логиката на събитията. Известно е, че през юли 1332 г. Иван Александър воюва с византийския император на юг от Стара планина, а това означавало, че той се справил с вътрешните врагове и бил в състояние да ангажира вниманието и силите си в южна посока.

Но от сведенията на Кантакузин проличава тъкмо обратното. „А в същата нощ, през която смятаха да положат клетвите на следния ден, при Александър дошла съюзна войска от скити. Той ги бил повикал срещу чичо си Беллаур, който въстанал срещу“

⁶⁷ *Кодов, Хр.* Опис на славянските ръкописи, с. 13.

⁶⁸ За това вж. *Дуйчев, И.* Из старата българска книжнина. Т. II, с. 36. Между прочем изглежда, че сам авторът на ръкописа не бил сигурен в щедростта на българския владетел, защото в една приписка от същия сборник (на лист 310²) намерил за необходимо да напомни на царя да „не забравя написания тази книга“.

⁶⁹ *Трифонов, Ю.* Пос. съч., с. 77.

⁷⁰ Пак там, с. 99. Според *Д. Ангелов.* (Българо-византийски отношения през периода 1331—1341 г. ..., с. 42) бунтът бил в пълен ход, когато войските на византийския император минали българската граница. По всичко личи, че и той е склонен да приеме потушаването на бунта преди акцията на Иван Александър.

то, и като му отнел част от царството, бил безпощаден и жестоко опустошавал страната. Той сметнал, че добре може да се ползува от случая, ако ги поведе срещу императора с измама и затова им казал, че чичо му се намира наблизо и трябва да го нападнат, преди да узнае... И по този начин той убеди варварите, без те да разберат измамата.⁷¹

Излиза, че поне до юли 1332 г. въстанието продължавало и неините действия вървели с ожесточение — особено от страна на Белаур, което принудило Иван Александър да извика на помощ татарите. Какво е дало основание на Ю. Трифонов да смята, че тази татарска войска успяла да се справи с въстаниците и едновременно да пристигне при Русокастро, е трудно да се каже. Ако в действителност беше така, Кантакузин едва ли би преценил събитията, т. е. едва ли би ни уверявал, че татарите наемама били насочени срещу ромеите, като били излъгани, че срещу тях стоели войските на бунтовниците. В този случай трябва да се доверим на Кантакузин: липсват указания, че той се е опитвал да подведе читателите си — поне що се отнася до участието на татарите в сражението.⁷³

Че бунтът на Белаур продължавал и след битката при Русокастро, проличава не само от Кантакузин, но и от сведенията на Песнивеца. Когато неговият автор изрежда победите на цар Иван Александър, той на първо място бележи „низложението“ над гръцкия цар и едва след това са изредени победите при Бдин, Подунавие и Морава. В съгласие с данните от Кантакузин ще трябва да приемем, че авторът на Песнивеца е подредил победите на българския цар не като ги е степенувал по значимост, а като е съобразявал с тяхната последователност, т. е. победите при Бдин, Подунавие и Морава са последвали след битката при Русокастро. Така че сведенията на двата извора се допълват — когато Кантакузин дава да се разбере, че към средата на 1332 г. бунтът на Белаур все още продължавал, то Песнивецът позволява да установим, че кампанията срещу въстаниците (навярно кратка и продължителна) трябва да се отнесе след сключването на мирния договор с ромеите.⁷⁴

⁷¹ ГИБИ. Т. X, с. 270.

⁷² Трифонов, Ю. Цит. съч., с. 90.

⁷³ Срв. за това Ангелов, Д. Българо-византийските отношения, с. 46.

⁷⁴ Известно е, че при уговарянето на условията на договора от българска страна се настоявало за сродяването на двата двора. Византийският император Андроник III упорито отказвал годежа, като твърдял, че това ще означава да се признае за победен (според свидетелствата на Кантакузин, ГИБИ, т. X, с. 272). Можем да предположим, че тези думи на византийския историк не изчерпват всички резерви на императора. Възможно е той да не е желаел да се сроди с Иван Александър поради това, че последният все още не бил укрепил на трона и въстанието срещу него продължавало.

Като център на въстанието се сочи Видин,⁷⁵ а около него били родовите имена на Шишмановци; градът се споменава и като място на сражение с бунтовниците. Накрая Кантакузин отбелязва, че когато Иван Александър искал предаването на Шишман, той бил заплашен от ромеите, че „с кораби ще закараме на Дунава Шишман във Видин и като предизвикаме гражданска война сред вас (наистина вие и сами знаете, че мнозина от мизите ще се присъединят към него поради старото приятелство и близостта на рода), напълно ще изгоним Александър от царството или пък ще му причиним немалко неприятности“.⁷⁶ По-нататък в своя разказ Кантакузин още веднъж споменава, че при една война с ромеите българите биха били разединени, защото „едни са на страната на Александър, а други на драго сърце биха минали на страната на Шишман“⁷⁷. Тези заплахи били отправени през 1341 г. Но няма съмнение, че в тях трябва да видим отзвук на онези събития, които ставали по време на междуособицата в България. Не е случайно, че като център на една бъдеща съпротива срещу Иван Александър се сочи Видин: според уверенията на Кантакузин мнозина щели да се присъединят към Шишмана „поради старото си приятелство и близостта на рода“. Щом така изглеждали нещата (наистина през погледа на Кантакузин) през 1341 г., лесно можем да си представим положението, когато бунтът е бил в своя разгар. А фактът, че и през 1341 г. Шишман още можел да разчита на популярност сред жителите на Видин, трябва да ни подсказва, че опозицията в този район не е била сломена докрай. От друга страна, това трябва да се тълкува като указание, че от потушаването на бунта до 1341 г. едва ли е изминало много време.

Днес знаем малко от подробностите, през които преминало междуособицата. Трябва ли при това положение да се доверим на твърдението на Ю. Трифонов, че „действията на Белаур не били много опасни и не могли да заставят царя да прекъсне похода“⁷⁸ (става дума за похода на Иван Александър през 1332 г.). Това твърдение се опровергава от данните на Кантакузин за ожесточението, с което протичали въстаническите действия и за все още съществуващото недоволство през 1341 г. А, от друга страна, Песнивецът свидетелствува за „усилни битки при Бдин, Подунавнето и Морава“. Съпоставянето на тези факти трябва да ни покаже, че бунтът срещу Иван Александър бил много по-про-

⁷⁵ Трифонов, Ю. Пос. съч., с. 90; Мутафчиев, П. История на българския народ. Т. II, С., 1944, с. 191; Дуйчев, И. Из старата българска книжина. Т. II, с. 360.

⁷⁶ ГИБИ. Т. X, с. 283

⁷⁷ Пак там.

⁷⁸ Трифонов, Ю. Пос. съч., с. 91.

обжителен, отколкото се приемаше досега и че неговото потушаване не е станало толкова бързо, както ни уверяваха някои изследователи.

Палага се ревизия и на твърдението, че „макар Белаур да издавал за привърженик на свалената династия, той преди всичко се ръководил от собствените си интереси“⁷⁹. След като е сигурно, че бунтът продължил доста време, ще трябва да отговорим и на въпроса за отношението към тези събития на Иван Стефан, неговата майка Анна Неда и братята му — по-точно Шишман.⁸⁰ Би било невероятно да си представим, че те са останали безучастни по време на борбата за короната. Наистина за всички се изворови данни не позволяват да установим прякото им участие във въстанието. Но следва ли от това да свързваме битките при Бдин, Подунавнето и Морава единствено с името на Белаур?

В документите, запазени в дубровнишките и неаполитански архиви, е налице фактът, че Анна Неда и Иван Стефан били активни в предстоящото си завръщане в България. Като се спиравме на тези данни, Бурмов правилно отбелязва, че щом те са станали да живеят в недомък и оскъдица в Дубровник (а не в Ниш или в Неапол при анжуйските си роднини), това е вече указание, че у тях съществували надежди за близкото им завръщане в родината.⁸¹ Както личи от един документ с дата 5. VII. 1338 г., тази увереност съществувала и към края на 30-те години. А щом то по това време те все още смятали възможно завръщането си в България, можем да си представим как ще е изглеждало намерението им (и какви ще са се чертаели перспективите) по времето, когато бунтът е бил в своя разгар.

Наистина нямаме под ръка свидетелство, което да сочи пряко им участие в междусобицата. Но един документ от неаполитанския архив (с дата 31. XI. 1337 г.) известява, че неаполитанският крал Роберт изпратил жито за българската царица Анна, като в писмото е отбелязано изрично, че пратката трябвало

⁷⁹ Пак там, с. 77.

⁸⁰ Кантакузин съобщава (ГИБИ, т. X, с. 278), че след преврата на Иван Александър Шишман избягал при татарите. В същото време е известно, че в началото на 30-те години Иван Александър имал за съюзници татарските войски. Остава да гадаем какви в същност били намеренията на татарския хан Бек-спирямо България. От една страна, той поддържал с помощни войски Иван Александър, а, от друга, приел Шишман, като вероятно му давал надежда за българския престол. В татарския стан Шишман останал дълго време. Така през 1341 г. той е вече в Цариград. Не ще е далеч от истината предположението, че напускането на татарските земи станало принудително — вероятно в резултат от дипломатически натиск от страна на цар Иван Александър.

⁸¹ За това вж. Бурмов, А. История на България по времето на Шишман, с. 274.

да бъде отправена за България — *ad partes Bulgariae*.⁸² Ако повярваме на известието, излиза, че към тази година изгонената българска царица се намирала в българските предели. А ако се постареем да го изтълкуваме в най-широк смисъл, сме длъжни да приемем, че нейното присъствие в България трябва да се свърже с бунта на Белаур или пък с някакво друго движение, свързано със защитата на правата на Шишмановата фамилия. Сам Бурмов за момент наистина допуска тази възможност, но веднага бърза да я отхвърли, като заявява, че по това време положението на Иван Александър било достатъчно устойчиво, което изключвало присъствието на Анна Неда и Иван Стефан в България. Според него означението „за България“, което стои в документа, трябва да се обясни с грешка, допусната в кралската канцелария: там били решили, че щом пратката е за българската царица, естествено било тя да се отправи за България. Тази грешка, продължава по-нататък Бурмов, станала възможна, тъй като вероятно това била първата пратка за Анна Неда и в канцеларията не знаели с положителност местопребиваването ѝ.⁸³

Струва ни се, че нямаме право да отхвърляме с лека ръка и да обявяваме за невярно (по-точно грешно) съдържанието на един документ, който указва, че към 1337 г. Анна Неда, се намирала (или поне трябвало да се намира) в България. Явно Бурмов не е вникнал достатъчно в съдържанието на писмото: в него крал Роберт нарежда на апулийските портулани да пропуснат свободно „посланика на българската императрица Анна“ („*puncium principiss(a)e domin(a)e Annae imperatricis Bulgariae*“), който се завръща в България („*ad partes Bulgari(a)e*“) и изнася със себе си известно количество жито.⁸⁴ С каква мисия бил натоварен пратеникът на Анна Неда, не става известно.⁸⁵ Но когато крал Роберт позволява на българския пратеник свободен достъп за България, това не трябва да се тълкува като грешка, а като точно свидетелство за местопребиваването на българската царица. Информацията си неаполитанския крал получил от българския пратеник, който без съмнение най-

⁸² Макушев, В. В. Италияските архиви и хранящите в тях материалите за славянска история, СПБ., 1871, II, с. 29; Дринов, М. Нови паметници за историята на българите и техните съседи. Избрани произведения. Т. I. С., 1971, с. 133.

⁸³ Бурмов, А. История на България... с. 276.

⁸⁴ Дринов, М. Цит., съч. с. 133.

⁸⁵ Не можем да бъдем сигурни, че житото, което българският пратеник изнася за България, е подарено на Анна Неда от неаполитанския крал. Понеже от писмото не става ясно. Но като имаме пред вид, че и по-късно такава пратка била изпратена, трябва да приемем, че както в първия, така и във втория случай това била помощ от страна на богатите анжуйски роднини за българската царица.

бре знаел къде през това време се намирали Анна Неда и Иван Александър. Не можем да допуснем също, че в канцеларията на неаполитанския крал за пръв път се изготвял документ с името на българската царица и това автоматически довело до погрешен адрес.⁸⁶ Фактът, че през 1338 г. в неаполитанските архиви е открит друга пратка жито за българската царица (този път Дубровник⁸⁷), свидетелствува не, че грешката от предната година била вече изправена, а сочи в действителност новото ѝ местоположение.

От друга страна, не знаем с положителност дали през 1337 г. Иван Александър контролирал изцяло територията на страната. Защото указанието „България“, което се чете в писмото на неаполитанския крал, може да означава всяка част от българско-сърбско царство. В Песнивеца се говори за усилни битки при Бдин, Подунавие и Морава. На основата на тези данни можем да приемем, че пратката от жито трябвала да търси адресанта си къде при Дунава — по-точно в районите, които Песнивецът означава като места на сражение с бунтовниците.⁸⁸ Или, иначе казано, някои от тези битки трябва да се свържат с движение, предизвикано (или поне инспирирано) от Анна Неда и нейните поддръжници.

Същият този Песнивец дава да се разбере, че в края на 1336 г. и началото на 1337 г. (най-късно месец април) Иван Александър подложил под нозете си своите врагове — с други думи, ликвидирал вътрешната опозиция. От друга страна пък, писмото на крал Роберт е с дата 1. XI. 1337 г.: налице е следователно „разделяне“ между събитията. Възможно ли е в края на 1337 г. Анна Неда да се е намирала в България, след като знаем с положителност, че още в началото на същата година Иван Александър тържествувал над своите противници? Това противоречие

Известно е, че тези документи представляват копия на писмата, писани от неаполитанския владетел. А писмото, от което е взет нашият препис, е под личната диктовка на крал Роберт. Следователно грешката, която допускаме Бурмов, може да се смята за изключена.

Това писмо на крал Роберт е от 5 юли 1338 г. Вж. *Макушев, В.* Цит. с. 60; *Дринов, М.* Цит. съч., с. 131.

В Песнивеца на цар Иван Александър има един пасаж, от който може да се разбере, че сраженията при Бдин, Подунавие и Морава не изчерпват списъка на победите на Иван Александър над вътрешните врагове. Веднага след тях изворът допълва: „Останалите пък градове и селища и села тичаха и се прекланяха пред нозете на този цар. И като ги победя всички свои врагове, подложи ги под нозете си и установи крепостна линия във вселената.“ От тези думи става ясно, че „останалите градове и селища, страни и села“ ще трябва да бром с положителност за разликата между външната и вътрешната опозиция на страната, които дотогава не признавали властта на цар Иван Александър, т. е. за области, които съчувствували на бунтовниците. Следователно изворът дава да се разбере, че движението на въстаниците обхващало не само Бдин, Поморавие и Подунавие, но и други области.

можем да обясним с предположението, че още при пристигането си в Неапол пратеникът на Анна Неда е разполагал с остаряла информация.⁸⁹ Можем да приемем и това, че мисията му в Неапол се проточила и при тръгването си оттам той не е знаел нищо за новото развитие на събитията в България. През това време обстоятелствата действително са се променили, и то не в полза на Анна Неда и нейните синове, и те наново е трябвало да бягат в чужбина. Излиза, че в началото на ноември 1337 г. пратеникът на Анна Неда тръгнал назад на погрешен адрес. Но указанието „за България“, което се чете в писмото на неаполитанския крал, сочи един действителен факт — с уточнението, че трябва да се свърже със събития от началото на годината. Повторното бягство на Анна Неда и синовете ѝ трябва да отнесем преди месец април 1337 г., тъй като през пролетта всяка съпротива срещу цар Иван Александър била ликвидирана.⁹⁰

Приведените по-горе факти и съображения ни дават право да коригираме съществуващите представи за вътрешнополитическото състояние на българската държава през 30-те години на XIV в. Явно още след узурпирането на престола Иван Александър се натъкнал на сериозна опозиция, която черпела привърженици главно от поддръжниците на свалената фамилия. Ликвидирането на вътрешната опозиция не станало нито леко, нито пък за кратко време — край на междуособната война трябва да се постави някъде в началото на 1337 г. Освен Белаур, който без съмнение трябва да броем за силната личност сред бунтовниците, в тези събития по всяка вероятност взели участие и наследниците на цар Михаил Шишман. В крайна сметка борбата приключила с пълен триумф за Иван Александър и наскоро след това той имал пред себе си текста на Песнивеца, написан специално в чест на победата над вътрешната опозиция.⁹¹

Несъмнено горчивият опит от гражданската война най-вече е повлиял на решението на Иван Александър да обяви за царе Иван Срацимир и Иван Асен IV. На този акт трябва да се

⁸⁹ Може да се предположи, че пратеничеството на Анна Неда се е завършило поради трудните и мъчни пътища. И още при пристигането си в Неапол разполагало с данни, които не отговаряли на новото състояние на силите в България.

⁹⁰ През 1975 г. И. Пейчев публикува една грамота, която той приписва на цар Иван Стефан (Векове, 1975, № 2, с. 65—67). От текста на документа става ясно, че през 1343 г. Иван Стефан управлявал една област в Албания. Но от грамотата не личи кога точно ексарят на българите се установил в тези земи, нито пък дали той поддържал някакви връзки с България.

⁹¹ Според П. Мутафчиев. (История на българския народ, т. II, с. 197) в Песнивеца се долавяли настроения, свързани с „някакви военнлюбиви тъкмежи“ по повод предстоящ българо-маджарски съюз, насочен срещу сърбите. За това той съди от писмата на папа Бенедикт XII до Иван Александър и неговата майка.

не само като на опит да се заздравят позициите на управническата фамилия. Чрез него цар Иван Александър вероятно е имал намерение да постави под пряк контрол онези провинции, които доскоро признавали властта на бунтовниците. Но преди да се спрем на тези въпроси, налага се да изясним характера и държането на царските титли на Иван Срацимир и Иван Асен IV дали подобно на брат им Михаил Асен те били обявени за управители на своя баща.

По всичко изглежда, че титлите на Иван Срацимир и Иван Асен IV нямат онова тривиално значение, познато ни по повод царското достойнство на владетелските синове, т. е. на тези синове, които още не били коронясани. За това трябва да съдим по-вече от една миниатюра от Лондонското четвероангелие, в която е изобразено семейството на цар Иван Александър с „новопросвещенната“ царица Теодора, с „цар Иван Шишман, син на великия цар Иван Александър“ и с „цар Иван Асен, син на великия цар Иван Александър“ и с „цар Иван Асен, син на великия цар Иван Александър“ и с „цар Иван Асен, син на великия цар Иван Александър“.

В случая ни интересува титлата „цар“, с която е титулуван вторият син на еврейката Теодора — Иван Асен V.⁹² Художникът е изобразил царските синове с всички външни признаци на властта и парадния им блясък. Иван Шишман е преден с сферична корона, облечен в червена багреница и стъпва върху червена възглавница. В дясната си ръка държи скипетър (който свършва с кръст), а в лявата — т. нар. акакия. Последното указва, че по това време той вече бил обявен за цар и управител на своя баща, защото според изричното свидетелство на псевдо-Кодин скипетърът и акакията са инсигнии, които да носи само онзи син, който бил коронясан.⁹³ Едно сравнение между облеклото и белезите на царското достойнство между Иван Александър и Иван Шишман не показва никакви разлики. Изключението е само едно — от короната на Иван Александър се спущат т. нар. препендули, които имал право да носи управляващия владетел.⁹⁴

В отличие от Иван Шишман Асен V е представен с особен корона, наричана „венец“ (*στεφανος* или *στεφаница* *βραχον*).⁹⁵

⁹² Приемаме този порядък (Иван Асен V), макар че той е повече или по-малко условен.

⁹³ *Pseudo-Kodinos, Traité des offices. Introduction, texte et traduction par Paul Peaux*. Paris, 1966, IV, p. 203.

⁹⁴ Те стояли отдалечно и само при нужда се окачвали към короната. Вж. *Antoni Porphyrogeniti imperatoris de caerimoniis aulae Byzantinae*, I, pp. 1829—1830, p. 41, 209.

⁹⁵ *Pseudo-Kodinos, Traité des offices*, VIII, p. 275. Псевдо-Кодин описва вида деспотски корони: една с четири „камари“, каквато са носели царските синове, и друга с една „камара“ или свод, която са носели царските синове — императорските сродници. С такава корона е изобразен в миниатюра деспот Константин — зетят на цар Иван Александър.

Тази корона имала четири зъбци, или „камари“, разположени симетрично — в миниатюрата личат само три от тях. В дясната си ръка Иван Асен V държи златна клонка (*β'άρον χρύσειον*)⁹⁶ облечен е в тъмновиолетова дреха и е стъпил върху възглавничка от същия цвят. Облеклото му досущ наподобява онова на деспот Константин (изобразен на същата миниатюра).

Различията в инсигниите и облеклото на царските синове дава да се разбере, че към 1356 г. (когато се датира ръкописът) Иван Шишман бил обявен за цар и съуправител на своя баща, докато Иван Асен V бил обявен за деспот — с други думи, царската му титла била само почетна.

Бихме могли да допуснем, че тъкмо с такава царска титла се сдобили Иван Срацимир и Иван Асен IV в 1337 г. и че при тях (както в случая с Иван Асен V) титлата цар имала само представителен блясък. Но едно такова предположение се натъква на сериозни възражения. Как при това положение да обясним съобщението на приписките от Анхиало и Бдин, в които Срацимир и Иван Асен IV се титулуват като „млади царе“. При това (нека повторим още веднъж) в приписките липсват имената на другите синове на владетеля. Странният език на приписките ни кара да предполагаме, че за разлика от Иван Асен V над Иван Срацимир и Иван Асен IV бил извършен обредът на коронясването, и че царските им титли били свързани с носенето на някаква публична власт.

Това впечатление се превръща в увереност, когато разгледаме внимателно последната миниатюра от Манасиевата хроника, на която е нарисуван цар Иван Александър заедно със синовете от първия му брак — Михаил Асен, Иван Срацимир и Иван Асен IV.⁹⁷

Сравним ли образите на Иван Срацимир и Иван Асен IV от тази миниатюра с изображението на Иван Асен V от Лондонското четвроевангелие, е налице съществена разлика. На първо място, тя проличава при сравняването на короните — Иван Срацимир и Иван Асен IV имат сферични корони (досущ като владетелската), което трябва да разбираме като сигурно указание, че царската им титла се различава съществено от тази на

⁹⁶ Ibidem, p. 260. Според описанието на *псевдо-Кодин* тази златна клонка била инкрустирана с перли и скъпоценни камъни от върха до долу на дължина от една педя.

⁹⁷ Тази миниатюра е от по-късно време — според повечето изследователи от средата на 40-те години, а според нас от 1350 г. Във връзка с това би могло да се предположи, че по това време взаимоотношенията в семейството на Иван Александър се променили, в това число и тези между неговите синове. В този смисъл дали ще бъдем прави, ако използваме данните и за охарактеризиране на мястото на Иван Срацимир и Иван Асен IV в държавната йерархия през 30-те години? Смятаме, че основания за подобни съмнения няма.

Иван Асен V. Но тази разлика далеч не е единствената. В отличие от Иван Асен V, който е в тъмновиолетова дреха, Иван Срацимир и Иван Асен IV са с багренци от друг цвят — те са тъмноквишни⁹⁸, като само цветът на възглавничката, върху която са стъпили, е подобен на изображението от Лондонското четвроевангелие. За съжаление миниатюрата от Манасиевата хроника едва запазена, образите са полуизтрпти (особено на Иван Асен V) и повечето от подробностите не личат — това се отнася и до тези атрибути на властта, които държат в ръцете си Иван Срацимир и Иван Асен IV. Сравнения в този план не са възможни, като имаме пред вид очебийната разлика в короните и облеклото от двете миниатюри, можем да предположим, че вероятно различни ще са били инсигниите, които държали в ръцете си Иван Срацимир и Иван Асен IV, от една страна, и Иван Асен V от друга.

При сравнително оскъдните известия за онази епоха тези данни са достатъчни за заключението, че царските титли на Иван Срацимир и Иван Асен IV са различни (и по представителност, и по съдържание), от тази на Иван Асен V. Тези различия трябва да тълкуваме в смисъл, че първите двама били коронясани от своя баща и царският им статут бил не само почетен, но и свързан с определени правомощия.

Но дали от това автоматически следва да признаем, че Иван Срацимир и Иван Асен IV били провъзгласени за съуправители на Иван Александър подобно на най-големия син Михаил Асен? Тази идея изглежда твърде привлекателна, особено ако имаме пред себе си текста на приписките от Анхяло и Бдин. Но колкото е примамлива да изглежда тази възможност, ще трябва да откажем от нея, защото други (при това категорични) данни убеждават в противоположното.

Не може да не направи впечатление различието в облеклото на царските синове в последната миниатюра на Манасиевата хроника. В нея „младият цар“ Михаил Асен е изобразен с сферична корона, тъмновиолетова багренница и стъпил върху червена възглавничка. В лявата си ръка държи акакия, а в дясната вероятно скиптър.⁹⁹ Налице е очевидният факт — зна-

⁹⁸ Това не може да се смята за случайно или пък за прищявка на хроника. За изключителното значение на цветовете във византийския двор вж. *Journal de la Société des Études Byzantines*, t. 1, p. 101. Вж. също *Journal de la Société des Études Byzantines*, t. 1, p. 101. Вж. също *Journal de la Société des Études Byzantines*, t. 1, p. 101. Вж. също *Journal de la Société des Études Byzantines*, t. 1, p. 101.

⁹⁹ Вж. *Journal de la Société des Études Byzantines*, t. 1, p. 101. Вж. също *Journal de la Société des Études Byzantines*, t. 1, p. 101. Вж. също *Journal de la Société des Études Byzantines*, t. 1, p. 101.

ците на царското достойнство на Михаил Асен и облеклото му по нищо не се отличават от тези на баща му Иван Александър. Странното е само това, че Михаил е нарисуван не редом със своя баща, а в най-лявата част на миниатюрата, като между него и Иван Александър е разположен образът на Иван Срацимир. Това е много важна подробност,¹⁰⁰ но въпреки нея със сигурност трябва да приемем, че в тази миниатюра Михаил Асен е представен като единствен съуправител на своя баща и престолонаследник.

По-горе отбелязахме подробностите около короните и облеклото на Иван Срацимир и Иван Асен IV. Сравним ли ги с тези на Михаил Асен, отново са налице съществени отлики. Единственото, което ги доближава, са короните — и тримата царски синове са представени със сферични корони.¹⁰¹

И така разликата в облеклото и инсигниите на престолонаследника Михаил Асен, от една страна, и на „младите царе“ Иван Срацимир и Иван Асен IV,¹⁰² от друга, е твърде показателна. Още по-голяма е разликата между короните, облеклото, а вероятно и инсигниите на „коронованите“ царе Иван Срацимир и Иван Асен IV и „некоронования“ цар Иван Асен V. Подреддането на тези факти ни отвежда към единственото заключение: несъмнено Иван Срацимир и Иван Асен IV били коронясани за царе и по своето достойнство стоят по-високо от Иван Асен V, в същото време обаче те не били обявени за съуправители на своя баща. Царските им титли по значимост отстъпвали от тази на престолонаследника Михаил Асен.

В подкрепа на това становище ще приложим данните, които предлага нумизматичният материал на епохата. В практиката на българските владетели през XIII—XIV в. съществувал обичаят при коронясването на царския син за съуправител да се пускат специални монетни емисии. Тези монети имали и чисто пропагандно предназначение: те трябвало да известят поданиците на държавата за станалата промяна и да популяризират името на младия цар и престолонаследник. На тези монети двамата владетели (баща и син) са изобразени, като държат в ръка знаме или кръст. Обикновено в дясната половина на лицевата страна на монетата стои образът на царя, а в лявата половина на не-

¹⁰⁰ За това вж. по-подробно по-долу.

¹⁰¹ И тук е налице известно различие в цвета на скъпоценния камък, който стои на върха на короната — т. нар. *βρφαλος* — Той се смятал като най-важен белег на царската корона. В миниатюрата този камък на короната на Михаил Асен има червен (рубинен) цвят. За съжаление тази подробност не личи на короната на Иван Александър и другите му синове, но се допуска, че на върха на короната на Срацимир има скъпоценен камък с бял цвят.

¹⁰² Според Б. Филов (Миниатюрите..., с. 78) Иван Асен IV бил облук с червени ботуши, което не е вярно.

говия син. За това съдим и от надписите (по-често те са монограмни), които са изписани около изображенията. Често образът на управляващия владетел е подчертаван по особен начин — неговата ръка държи кръста (или знамето) по-високо, отколкото ръката на младия цар. Понякога са налице и портретни характеристики, които точно ориентират кой от образите принадлежи на царя-баща и кой на неговия син.

Засега историческата ни наука разполага с такива монети от времето на цар Константин Асен¹⁰³ (заедно със сина му Михаил), от цар Теодор Светослав¹⁰⁴ (със сина му Георги Тертер), от цар Михаил Шишман¹⁰⁵ (с Иван Стефан) и от цар Иван Александър — веднъж с Михаил Асен¹⁰⁶ и втори път с Иван Шишман.¹⁰⁷ Съвместното управление на Иван Александър с Михаил Асен засега е представено в три варианта сребърни монети и три варианта от мед. В тези монети двамата владетели държат в ръцете си кръст, а в някои варианти и знаме. В дясната половина е образът на царя-баща с ниска корона, перпендулии, дивитисий и лорос. В дясната си ръка държи скипър, който завършва с кръст. Съкращението $\Phi\varphi$ (т. е. цар Иван Александър) се четене горната част на кръста — монограмът е разположен в средата между двете фигури. Често под дясната ръка на Иван Александър стои монограмът от букви БВ, който като се развърже трябва да се разбира „благодарен“ — един от обичайните епитети на българските владетели.

В лявата половина на монетата е изсечен образът на Михаил Асен с ниска корона, перпендулии, дивитисий и лорос. За

¹⁰³ Срв. *Мишмов, Н.* Монетите и печатите на българските царе. С., 1924, образ 31.

¹⁰⁴ Пак там, с. 92—93, образ 48, 49.

¹⁰⁵ Пак там, с. 103—104, образ 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85.

¹⁰⁶ Пак там, с. 106—122, обр. 86, 87 и сл. Във връзка с това трябва да отбележим интересната (но недоказана) хипотеза на *Ст. Авдев* за съществуването на сребърни монети на Михаил Асен и жена му Ирина. В статията си „Сребърни монети на цар Михаил Асен (1337—1335)“ (*Нумизматика*, 1980, № 3, с. 13 и сл.) той разглежда един тип сребърни грошове, които доскоро погрешно бяха приписвани на цар Михаил Асен (1246—1256) и неговата майка Ирина. По външните си белези и теглови стандарт (който е особено важно) тези грошове следва да се отнесат към XIV столетие. В това си твърдение *Авдев* е несъмнено прав. Но той без всякакво основание ги свързва с името на Михаил Асен, сина на цар Иван Александър, като ги датира приблизително към 1340 г. Невероятното в случая е, че Михаил Асен би могъл да чукне монети със своя лик и този на жена си, при положение, че той е самоуправител на Иван Александър и негов наследник. Една такава възможност е изключена, като имаме пред вид авторитарния режим на царската власт и положението на Иван Александър като пълновластен владетел на българския скипър.

¹⁰⁷ За съществуването на такива монети вж. *Авдев, Ст.* Неиздадена сребърна монета с името на Иван Шишман. — *Нумизматика*, 1978, № 2, с. —10.

разлика от баща си той държи скиптър в лявата си ръка. В долната лява част на монетата се чете монограмът „М“, а понякога над тази буква има надредово „х“. Развързани тези две букви дават името Михаил. В някои по-ясни монети се чете и буквата „А“ — тя пък трябва да се чете „Асен“, т. е. престолонаследникът е отбелязан с двете си имена. Почти на всички екземпляри при коленете на двете фигури има по две звезди или, както ги нарича Мушмов, „шестоперки“.

На opakото на монетата е изобразен Исус Христос, който благославя с двете си ръце. Личат и обичайните надписи ІС ХС. Под ръцете на Христос отново стои монограмът на цар Иван Александър.¹⁰⁸

Отбелязаните по-горе подробности се отнасят за сребърните монети (грошове) на Иван Александър и Михаил Асен. Обикновено теглото им варира между 1,75 и 1,20 г.¹⁰⁹ Стотиците намерени екземпляри (а тяхното количество вероятно ще продължава да расте) свидетелствуват, че те са били пускани в голямо количество. Без съмнение изсичането им било предизвикано от нуждите на пазара, но не бива да се отрича и пропагандното им предназначение. Представителният вид на тези сребърни монети трябва да се обясни с факта, че те били пуснати по повод коронясването на Михаил Асен и провъзгласяването му за съуправител на Иван Александър. А времето на сеченето им трябва да се отнесе преди 1336 г. — по-точно в промеждутъка от 1334 до 1336 г.

Във връзка с това трябва да поставим и въпроса за останалите синове на Иван Александър от първия му брак. Ако действително Иван Срацимир и Иван Асен IV били обявени за съуправители на своя баща, би следвало (съгласно съществуващата практика) това събитие да бъде отбелязано с пускането на специална монетна емисия, на която да стоят образите на Иван Александър с Иван Срацимир, респективно с Иван Асен IV. Но такива монети още не са открити. Наистина нумизматиката работи със случайно намерени, а не строго проверени данни. Но въпреки това (и като отчитаме големия брой на монетите, регистриращи съвместното управление на Иван Александър с Михаил Асен) следва да предполагаме, че ако такива монети били действително изсечени, то поне единични екземпляри биха стигнали

¹⁰⁸ В медните монети на Иван Александър с Михаил Асен личат различия както на лицевата, така и на обратната страна. Често в този тип двамата владетели държат в ръцете си знаме, а понякога и короните им са полусферични. На opakата страна личат изображенията на крепостните стени на Търново. Срв. *Мушмов, Н.* Цит. съч., с. 113—117.

¹⁰⁹ Според *Ст. Авдев* (Методологическо-статистически метод за определяне на относителната хронология на монетосечене. — *Нумизматика*, 1977, № 3, с. 54) горната граница на тези грошове е 1,50 г.

о нас. И тъй като те все още не са намерени, можем да бъдем сигурни, че и в бъдеще не трябва да очакваме някаква сензация.

Тук ще трябва да отворим една скоба и да се спрем по-подробно около въпросът за един вариант на сребърните грошове от времето на цар Иван Александър, който според някои историци¹¹⁰ се приема като доказателство за съвместното управление на Иван Александър с Иван Срацимир. Според тях тази монета била пусната по повод коронаването на Иван Срацимир и обявяването му за съуправител на своя баща. Както следваше да се очаква, в случая се касае за една мистификация.

За какво става дума? В един от редките варианти на сребърната монета на Иван Александър (заедно с неговия съуправител) има един елемент, който досега не е намерил задоволителното си обяснение. Както обикновено, на лицевата страна на монетата личи образът на царя-баща и неговия съуправител. Те държат в ръцете си скипър, който завършва с кръст — в горната част на кръста се чете монограмът на Иван Александър. Под дясната ръка на владетеля стои обичайният монограм от букви, който трябва да се разбира като „благонерен“. До коленете на двамата владетели отново две звезди—шестоперки. Монетата е опасана от зрянчест кръг.

В лявата част на монетата е представен образът на съуправителя с корона, препендули, дивитисий и лорос. Той държи скипър в лявата си ръка. За съжаление в известните досега екземпляри липсва монограм за означаване на името на съуправителя. Монетата е плоска като короните на владетелите показват незначителни отклонения от обичайната си форма.

Това, което заслужава особено внимание, е обратната страна на монетата. Под ръцете на благославящия Христос са изписани (с едър шрифт) буквата „С“ — под дясната ръка на Христос, и буквеният комплекс Ж — под лявата ръка. Този мо-

нограм се чете като „М“ и „Ж“¹¹¹, „М“ с „Л“¹¹² и М¹¹³. Да припомним, че в грошовете на Иван Александър с Михаил Асен на това същото място стоеше монограмът на цар Иван Александър ♀♀ Монетата, която ни интересува, се среща рядко. Досега от нея са известни само 4 екземпляра. Първите два са описани

¹¹⁰ Вж. Петров, П. Търговски връзки между България в Дубровник през XIV в. — ИБИД, XXV, 1967, с. 99. Същото твърдение е повторено и от Ангелов, Д. История на България. Т. III, С., 1982, с. 349.

¹¹¹ Шафарик, Я. Описание свію досадъ познаты српски новаца. — 1 ласник друштва српске словесности. III. Београд, 1851, с. 200.

¹¹² Мушмов, Н. Монетите и печатите..., с. 112.

¹¹³ Златарски, В. Към въпроса за най-старите български монети. ИБАД, I, 1910, с. 40.

телно трябваше да бъде изписано в лявата половина на лицевата страна под ръката на съуправителя.

Казаното дотук ни убеждава, че и това мнение ще трябва да причислим към останалите неуспешни опити да се обясни страният монограм. И то с изричната бележка, че от всички опити този на Швоб трябва да се признае за най-несполучлив.

Че тази монета не може да се свърже с името на Иван Срацимир, личи най-вече от екземпляра, намерен от румънските археолози в Пъкуй луи Соаре. Този екземпляр (за щастие много добре запазен) позволява да се установи, че на опаквата страна на монетата трябва да се четат буквите „С“ и „Ж“. На лицевата страна пък — там, където би трябвало да се чете името на съуправителя, личи много добре буквата „М“, т. е. чете се името на Михаил Асен.¹²⁷ По този начин тази монета може с категоричност да се определи като сребърен грош на цар Иван Александър с неговия син и съуправител Михаил Асен.¹²⁸ Тълкуването пък на страният монограм на обратната страна на монетата остава все още проблематично, но като че ли най-убедително е мнението, изказано от Мушмов, който развързва буквите „С“ и „Ж“ като съкращение на израза С(ПАСИТЕЛЪ) Ж(ИЗНЕДАВЕЦЪ).¹²⁹

С това отпада най-важното „доказателство“ за съвместното управление на цар Иван Александър с Иван Срацимир. От друга страна, не са известни монети, които да засвидетелствуват, че Иван Александър поделял властта в държавата с третия си син Иван Асен IV. Това мълчание на изворите (става дума за нумизматичния материал) е от съществено значение, за да оформи окончателното становище, а именно: макар и да били коронясани за царе, Иван Срацимир и Иван Асен IV никога не са били съуправители на цар Иван Александър и не са разделяли властта в държавата по подобие на първородния син и престолонаследник Михаил Асен.

При това положение с какво да обясним съдържанието и най-вече прерогативите на царските им титли? За да отговорим с положителност на този въпрос, трябва да се позовем на сведенията на някои късни историци, като Лукарнич и Мавро Орбини. В съчиненията им срещаме известието, че цар Иван Александър дал на Срацимир да управлява областта с център Видин, а на Иван Асен — Преслав с принадлежащите му земи в Тракия.¹³⁰ Остава

¹²⁷ *Isăcescu, Elina*. Op. cit., p. 349.

¹²⁸ *Мушмов, Н.* Една проблема на българската нумизматика. — ИАН, XI, 2, 1937, с. 261—262.

¹²⁹ Пак там.

¹³⁰ *Giacomo di Pietro Luccari*, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*. Libri quarto. Venetia, 1605, p. 52. Вж. *Сырку, П.* Время и жизни, с. 9. Срв.

неизвестно откъде тези автори са почерпали цитираните по-горе свидетелства. Но обстоятелството, че сведенията им напълно се съгласуват със странния език на приписките от Бдин и Анхиало, идва да потвърди един факт, който можем да считаме за окончателно доказан.

Наистина съчиненията на Лукарич и Мавро Орбини не са от рода на онези, които сме свикнали да наричаме първоизвори. Известно е, че доскоро на тях се гледаше с подозрение, което се подсилваше от срещашите се на места разкази, които не издържаха сериозната историческа критика. В последно време обаче, поне що се отнася до Мавро Орбини, се стигна до една частична, ако не цялостна реабилитация — някои сръбски историци стигнаха до заключението, че при писането на своето съчинение Мавро Орбини ще е разполагал със сведения, които не са достигнали до нас.¹³¹ Към тях ще трябва да отнесем и съобщението, което се отнася за отдаването на земите около Бдин и Преслав под разпореждането на Иван Срацимир и Иван Асен IV.¹³² Следователно царските им титли били свързани с носенето на определени задължения, по-точно с управлението на онези области от държавата, които цар Иван Александър поставил под техен контрол. Решението на цар Иван Александър не трябва да се разбира като временна мярка. В случая става дума за въвеждането на апанажа — принципно нова политика в администрирането и управлението на държавата.

Както е известно, във Византия апанажът се появява в чист вид около средата на XIV в.¹³³ Той представлявал територия, ко-

ято и *Du Cange, Familia Byzantina*, p. 324. Някои автори (*Nicolov, Iord.* la participation de patriarche de Constantinople Joseph II aux réunion du Mansile de Constance, *Byzantino Bulgarica*, IV, 1973, p. 205) смятат, че тук под Асен трябва да се разбира вторият син на цар Иван Александър с това име, т. е. Иван Асен V. Но това мнение е очевидно погрешно. В българските възрожденски истории (*Хилендарски, П.* История славянобългарская. Под редакцията на Б. Райков. С., 1972, с. 86—87) и в т. нар. Зографска история (срв. *Иванов, Я.* Български старини от Македония. С., 1931, с. 640.) по повод на тези събития се споменава единствено името на Иван Срацимир. Отиването му във Видин е свързано с идването на еврейката в царския дворец. Тогавя Иван Александър, уплашен за живота на своя син, му дава за владение Видин, където Срацимир се оттегля със своята майка.

¹³¹ *Орбини, Мавро.* Кралство Словена. Београд, 1968. Вж. предговора на Мирослав Пантич, с. XXXVI. Срв. също *Михаљчић Раде.* Крај српског царства. Београд, 1975, с. 296.

¹³² Според *Сирку, П.* (пос. съч., с. 9) това известие Мавро Орбини е взел от български източник, в чиято достоверност не бива да се съмняваме.

¹³³ За апанажа във Византия вж. *Ферjanчић, Б.* Деспоти у Византиј и јужнословенским замљам. Београд, 1960, с. 17, 127, 129, и най-вече студията на *Barber, J. W.* The problem of Appanages in Byzantium during the Palaiologan Period. — *Византика* 1971, 3, p. 119; *Максимовић, Л.* Генеза и карактер у Византији. ЗРВИ, XIV/XV, 1973, с. 104 и сл.

сандър с това име, т. е. Иван Асен V. Но това мнение е очевидно погрешно.

ято (отделно от съществуващата административна организация) се отдавала под разпореждането на императорските синове и сродници. Съобразно съществуващата практика държатели на апанажни владения могли да бъдат онези императорски синове, които били родени след престолонаследника. Тези синове имали правото единствено на деспотски венец.¹³⁴ Ще бъде погрешно, ако сравняваме правомощията им с компетенциите на обикновените провинциални управители. Техните права на апанажатори били много по-широки — не случайно в изворите се появява специален термин, с помощта на който се означава размерът на тяхната власт.¹³⁵ Съществували, разбира се, и известни ограничения: държателите на апанажи управлявали областите от името на своя баща — императора, тяхните владения не били наследствени, те нямали право да издават закони и да сечат собствени монети.¹³⁶

Тази принципно нова форма при управлението на държавата се преценява като своеобразен връх във феодализацията на византийското общество.¹³⁷ Същевременно появата на апанажа свидетелствува за криза в самата идея на самодържавието и държавноуправленческият механизъм. Факт е, че апанажът поставил пред сериозно изпитание идеята за централизма. Но това не означава в никакъв случай, че появата на апанажа представлява резултат от съществуването на някаква идея, която имала за цел разделянето на империята.

Причините за появата на този феномен във византийската държавна практика са от разнообразен характер. От съществено значение например били вътрешнополитическите проблеми. Гражданската война през 40-те години поставила с особена острота въпроса за контрола над отделните провинции, тъй като не можело да се разчита на лоялността на местните управители. Даже заменянето им с нови личности не било в състояние да отстрани опасността: от десетилетия тези области водели самостоятелен политически живот. Единствено апанажът представлявал средство, способно да реши административноуправленческите проблеми. На тази мярка се разчитало, за да се осигури действена връзка между столицата и провинциите ѝ, да се осигурят финансови средства за издръжка на войската.

Съобразим ли действието на апанажа във Византия с вътрешно-политическото състояние на България през 30-те години на XIV в., налице са аналогични явления: както във Византия, така и у нас апанажът се появява в резултат от действието на

¹³⁴ *Pseudo-Kodinos*. Op. cit., VIII, p. 275.

¹³⁵ За това вж. *Максимовић*, Л. Пос. съч., с. 136.

¹³⁶ Пак там, с. 106.

¹³⁷ *Ферјанчић*, Б. Пос. съч., с. 127.

исто политически фактори. По-горе отбелязахме, че Срацимир и Иван Асен IV получили царските си титли (следователно и апанажните си владения) в началото на 1337 г., когато се слага край на междусобицата. Връзката е очевидна — решението на цар Иван Александър е било повлияно от намерението му да постави под ефикасен контрол онези територии, които доскоро признавали властта на бунтовниците. Този констатация се отнася до северозападните земи, отстъпени като апанаж на Иван Срацимир. Тези земи, отстъпени на Иван Асен IV, не може да се каже поради липса на данни. Но не може да се смята за случайно, че Иван Срацимир и Иван Асен IV получили като апанаж земите около Дин и Преслав. Тези области в продължение на много десетилетия били откъснати от столицата Търново и в тях управлявали самостоятелни владетели, които само формално признавали властта на българския цар. В северозападните земи последователно се разпореждали княз Белота¹³⁸, Ростислав Михайлович, Яков Светослав, Дръман, Куделин и Шишман. До средата на XIII в. на особен статут се радвала и Преславската област — тя е била управлявана от цар Петър, севастократор Петър, а вероятно и от цар Мицо.¹³⁹

Наскоро И. Божилов изказа интересно мнение, че повечето от тези личности в същност били държатели на апанажни владения.¹⁴⁰ Формално погледнато, твърдението е близко до истината — като отчитаме все пак, че в чист вид апанажът (във Византия и у нас) се появява около средата на XIV в. Съмненията произтичат от друго: не са доказани роднинските връзки на княз Белота, Яков Светослав, Дръман и Куделин с управляващите български династии.¹⁴¹ Отгоре на всичко Яков Светослав сече

¹³⁸ За това вж. *Божилев, И.* Белота — български владетел от началото на XIII в. — *Истор. преглед*, 1977, № 1, с. 78—81.

¹³⁹ За това можем да съдим най-вече от факта, че повечето от монетите на този български владетел са намерени около Преслав. За това вж. *Йорданов, И.* Неиздадени монети на Мицо (Мичо) (1256—1263) от Северозточна България. — *Годишник на музеите от Северна България*, 1976, № 2, с. 232. Срв. също *Неизвестен български владетел на Велики Преслав*. — *Шуменска замя*, 1978, бр. 72; *Новооткрити монети от Велики Преслав*. — *Шуменска замя*, 1978, бр. 119; *Монети и монетна циркулация в Източна България от периода 1081—1261 г.* автореферат. С., 1978, с. 183—186. Вж. неубедителните възражения на М. Станков (На кой български владетел от края на XIII в. са медните монети, приписвани на Мицо. — *Нумизматика*, 1980, № 1, с. 9—16), който погрешно отнася тези монети към времето на цар Смилец.

¹⁴⁰ *Божилев, И.* България при Асеновци (рецензия). — *Истор. преглед*, 1980, № 2, с. 91.

¹⁴¹ Известно е, че роднинските връзки са задължително условие, за да може да се получи апанажно владение. Впрочем във Византия само в един-единствен случай (при братята Алексей и Йоан Палеолог) държателите на

собствени монети¹⁴² — нещо несъвместимо с лоялността, която един държател на апанаж дължи на своя господар. При това положение ще бъде по-правилно, ако приемем, че през XIII в. в България са налице някои от наченките на апанажа, които подготвили широкото навлизане на този феномен в административно-управленческата и феодалната структура на българското общество през XIV в.

Към казаното по-горе ще отбележим едно друго интересно обстоятелство. Не е случайно, че някои от споменатите по-горе личности се споменават и с царски титли: в този списък трябва да поставим имената на Ростислав Михайлович¹⁴³, Яков Светослав¹⁴⁴ и Шишман¹⁴⁵. Наистина стойността на тези титли почти винаги е поставяна под съмнение.¹⁴⁶ Без да се впусваме в излишни подробности, ще отбележим, че ако съобразим тези известия с царските титли, които носят Иван Асен IV и Иван Срацимир, нещата изглеждат подчинени (освен всичко останало) на една логика, която имала оправданието си в силата на традицията. Само в този случай можем да обясним защо владетелските синове (държатели на апанажи) у нас носят не деспотски титли, какъвто бил редът във Византия, а царско достойнство. В това отклонение от византийския пример трябва да видим един „български вариант“ на идеята за апанажа. Би могло да се предположи, че различия съществували не само във външните белези на властта. Царските титли на Иван Асен IV и Иван Срацимир могат да се тълкуват като указание, че като държатели на апанажни владения те притежавали власт, която надхвърляла

апанаж не са императорски синове. Срв. Максимовић, Л. Генеза и Характер, с. 141.

¹⁴² Мушмов, Н. Монетите на деспот Яков Светослав. — ГНМ, VI, 1932—1934, С., 1936, с. 245—249; Маргос, А. Един нов екземпляр на монета на Яков Светослав, ИМБВ, т. IV/XIX/, 1968, с. 225—228; Дочев, К. Монетосеченето на деспот Яков Светослав. — Нумизматика, 1980, № 1, с. 3—7.

¹⁴³ В една грамота на Ростислав, която не е датирана, той се титулува „Nos Razlans (igy) dux Galicie ac imperator bulgarorum“. Срв. Friges, P. A mascoi banok Szazadok, IX, 1875, p. 366.

¹⁴⁴ В един договор между унгарския крал Стефан V и чешкия владетел Отокар II от 1371 г. Яков Светослав е титулуван като „imperator bulgarorum“. Срв.: Fejer, G. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, T. V. V. 1. Buda, 1829, p. 126. В Боянския поменик той е споменат като „Якова деспота царя“. Срв. Станчева, М., Ст. Станчев. Боянският поменик. С., 1963, с. 28.

¹⁴⁵ Шишман е наречен цар в Бориловия синодик, където името му е поместено между цар Георги Тертер I и сина му Теодор Светослав: „На благоверния цар Шишмана вечна памет.“ Срв. Иванов, И. Поменици на българските царе и царици, с. 228—229.

¹⁴⁶ Вж. Златарски, В. История на българската държава през средните векове. С., 1937, т. III, с. 470—471, 539—540; Бурмов, А. История на България през времето на Шишмановци. Избрани произведения. Т. I, с. 230, бел. 83.

Съществува и друга възможност, познати ни от византийската практика. От тази възможност ще трябва да се откажем, колкото и да изглежда привлекателна. Приписките от Анхиало и Бдин с педантелна точност указват взаимоотношенията между управляващия владетел, в случая цар Иван Александър и държателите на апанажи — респективно Иван Асен IV и Иван Срацимир. В изразената от тези документи схема: цар — млад цар, е налице в ерархия, известна ни от класическата характеристика на апанажа във Византия.

Във връзка с това става ясно защо името на престолонаследника Михаил Асен не е споменато в двете приписки: това се отнася и до името на Срацимир в документа от Анхиало и името на Иван Асен в приписката от Бдин. По силата на установения вече принцип в административно-държавната уредба се изключвали междинните звена — примерно престолонаследникът. Затова се премълчава не само името на Михаил Асен, но и на останалите синове.

По-горе отбелязахме, че отдаването на апанажни владения на Иван Асен IV и Иван Срацимир трябва да се постави във връзка със стремежа на цар Иван Александър да установи ефикасен контрол в управлението на провинциите. В същото време проличава желанието му да осъществи действителен контрол върху развитието на един процес, който през цялото средновековие влияел отрицателно върху единството на държавата — става дума за сепаратизма. Единството на държавата било запазено с помощта на апанажа, който „покрил“ територията на държавата с административна власт, упражнявана директно от членовете на управляващата династия. Като държатели на апанажи Иван Асен IV и Иван Срацимир разполагали не само с политическата и военна власт над тези области. Съобразно съществуващото патримонно схващане те придобивали и правото на полезна собственост върху владяната територия.¹⁴⁷ По този начин сепаратизмът като инструмент за политическо действие в ръцете на феодалната класа бил регулиран за целите на династията, която по този начин получила възможност да упражнява ефикасен политически и финансов контрол върху всички области на страната.

И така в началото на 1337 г. Иван Асен IV бил коронясан за цар и получил апанажно владение с център Преслав. От свидетелствата на Лукарич и Мавро Орбини излиза, че в границите на това апанажно владение трябва да броим принадлежащите земи в Тракия. Разбира се, днес е невъзможно с точност да определим размерите на „тракийските владения“ на Иван Асен IV.

¹⁴⁷ За това вж. *Каждан, А. П. О социальной природе византийского самодержавия. — Народы Азии и Африки, 1966, № 6, с. 60.*

Но от контекста на приписката от Анхиало проличава, че апанажното владение включвало черноморските пристанища на юг от Стара планина.

Центърът на апанажното владение на Иван Асен IV оставал в Преслав. Следователно под контрола на третия син на Иван Александър били предоставени и североизточните краища на България. Доколко отделянето на тези земи като апанажно владение стои във връзка с възникването на Добруджанското княжество, е трудно да се каже поради липса на конкретни указания в изворите. Все пак (като отчитаме връзката между едновременното възцаряване на втория и третия син на Иван Александър) няма да бъдем далеч от истината, ако приемем, че обособяването на тези земи като апанажно владение на Иван Асен IV трябва да се постави в пряка връзка със събитията, които довели до откъсването на Карвунските земи от търновската корона.

ИВАН АСЕНЬ IV (ДО 1331—1350 ГГ.)

Йордан Андреев

Резюме

Иван Асень IV — третий сын болгарского царя Ивана Александра от брака с волошанкой Теодорой. В вопросе об уточнении года его рождения есть „твердая“ дата. Он родился до того, как его отец взшел на царский престол, т. е. ранее 1331 г. Иван Асень IV получил царский титул в начале 1337 г., точнее — до апреля месяца. Вместе с ним царем был провозглашен и второй сын Иван Срацимир. Так в начале 1337 г. в Болгарском государстве появилось трое „молодых царей“. Из них лишь первый (Михаил Асень) был соправителем своего отца с наследником престола. Сравнение одежды и регалий Михаила Асеня, с одной стороны, и Ивана Асеня и Ивана Срацимира, с другой, показывает существенные различия. Царские титулы последних значительно уступали (по представительности и внешнему блеску) титулу наследника престола Михаила Асеня. Но это не следует понимать в том смысле, что их царские титулы были содержания. Данные свидетельствуют, что царские титулы Ивана Асеня IV и Ивана Срацимира были связаны с определенными обязанностями.

Автор рассматривает вопрос о том, были ли Иван Асень IV и Иван Срацимир провозглашены соправителями своего отца. Данные свидетельствуют (это относится прежде всего к нумизматическому материалу), что они не разделяли власти со своим отцом. В государственной иерархии они занимали место непосредственно за наследником престола. Их полномочия необходимо соотносить с тем обстоятельством, что к началу 1337 г. они получили под свой контроль апанажные владения в различных районах государства. Иван Асень IV получил апанажное владение с центром в Преславе и принадлежавшие ему земли во Фракии, а Иван Срацимир — Видинскую область.

ИВАН АСЕНЬ IV (ДО 1331—1350 ГГ.)

Йордан Андреев

Резюме

Иван Асень IV — третий сын болгарского царя Ивана Александра от брака с волошанкой Теодорой. В вопросе об уточнении года его рождения есть „твердая“ дата. Он родился до того, как его отец взшел на царский престол, т. е. ранее 1331 г. Иван Асень IV получил царский титул в начале 1337 г., точнее — до апреля месяца. Вместе с ним царем был провозглашен и второй сын Иван Срацимир. Так в начале 1337 г. в Болгарском государстве появилось трое „молодых царей“. Из них лишь первый (Михаил Асень) был соправителем своего отца с наследником престола. Сравнение одежды и регалий Михаила Асеня, с одной стороны, и Ивана Асеня и Ивана Срацимира, с другой, показывает существенные различия. Царские титулы последних значительно уступали (по представительности и внешнему блеску) титулу наследника престола Михаила Асеня. Но это не следует понимать в том смысле, что их царские титулы были содержания. Данные свидетельствуют, что царские титулы Ивана Асеня IV и Ивана Срацимира были связаны с определенными обязанностями.

Автор рассматривает вопрос о том, были ли Иван Асень IV и Иван Срацимир провозглашены соправителями своего отца. Данные свидетельствуют (это относится прежде всего к нумизматическому материалу), что они не разделяли власти со своим отцом. В государственной иерархии они занимали место непосредственно за наследником престола. Их полномочия необходимо соотносить с тем обстоятельством, что к началу 1337 г. они получили под свой контроль апанажные владения в различных районах государства. Иван Асень IV получил апанажное владение с центром в Преславе и принадлежавшие ему земли во Фракии, а Иван Срацимир — Видинскую область.

IVAN ASSEN IV (AVANT 1331—1350)

Yordan Andreev

Résumé

Ivan Assen IV est le troisième fils du roi bulgare Ivan Alexandre et de Théodore de Valachie. L'on connaît pour fixer l'année de sa naissance une date précise — il naît avant que son père ne monte au trône, c. à. d. avant 1331. Ivan Assen IV a été sacré au début de 1337 — plus précisément au mois d'avril. Le fils cadet — Ivan Sratzimir a été couronné en même temps que lui. C'est ainsi qu'apparurent au début de 1337 les trois „jeunes rois“ dans l'Etat Bulgare. Mais c'est seulement l'aîné (Mikhaïl Assen) qui avait les mêmes droits que son père et était son dauphin. La comparaison de l'habit et des insignes de Mikhaïl Assen et de ceux d'Ivan Assen IV et d'Ivan Sratzimir, montre de notables différences. Les titres royaux des deux derniers, le cédaient en prestance et en apparat au titre du prince hériter Mikhaïl Assen. Cela ne veut pas dire, pourtant, qu'ils portaient leurs titres pour la forme. On a trouvé des témoignages que les titres royaux de Ivan Assen IV et d'Ivan Sratzimir supposaient l'accomplissement de certains devoirs.

L'auteur de l'article s'arrête à la question si Ivan Assen IV et Ivan Sratzimir avaient le droit de gouverner en même temps que leur père. Les sources montrent (nous pensons surtout à la numismatique), qu'ils ne partageaient pas le pouvoir de leur père. Dans la liste des honneurs ils occupaient une place tout de suite après le dauphin. Nous devons considérer leurs pouvoirs en fonction du fait qu'au début de 1337 ils reçurent des apanages dans les différentes régions de l'Etat. Ivan Assen IV reçoit en apanage Preslav et les terres annexes en Thrace, Ivan Sratzimir — la région de Vidin.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИИ“

Том XXI, кн. 3

Исторически факултет

1983—1984

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XXI, livre 3

Faculté d'Histoire

1983—1984

Минчо Минчев

ДЕЙНОСТТА НА ПЪРВОТО ПРАВИТЕЛСТВО
НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ ЗА ИЗПЪЛНЕНИЕ
НА ИДЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ЗАДАЧИ
В НЕГОВАТА ПРОГРАМА

Mintcho Mintchev

L'ACTIVITE DU PREMIER GOUVERNEMENT DU FRONT
NATIONAL POUR L'ACCOMPLISSEMENT
DES TACHES IDEOLOGIQUES DANS SON PROGRAMME

София, 1984

С победата на революционните сили на 9 септември 1944 г. започна преходът от капитализъм към социализъм в България. Новата народнодемократична власт трябваше да решава сложни политически, идеологически и социално-икономически задачи, които са изложени в програмата на първото отечественофронтовско правителство от 17 септември 1944 г.¹

Важно място в нея е отделено на задачите в идеологическата област. Те са свързани със същността и особеностите на революционния процес в България и в значителна степен обуславят острите вътрешнопартийни и междупартийни борби на политическите сили в Отечественния фронт. Въпреки общото, отечественофронтовското, което ги обединява, управляващите партии не изоставят своите програми, организационната си структура, а и дореволюционния ръководен кадър и с тях пристъпват към политическа активност в рамките на отечественофронтовската многопартийна система.

В научната литература не са конкретно изследвани идеологическите задачи, залегнали в програмата на първото отечественофронтовско правителство. Обикновено тези въпроси се разглеждат най-общо във връзка с изследването на културната революция, и то предимно в теоретичен аспект² или много конкретно за отделни сфери на духовния живот.³

В последните години излязоха от печат и специални исторически изследвания за дейността на народнодемократичната власт в идеологическата област⁴, но те съвсем не изчерпват поставената тема.

¹ Установяване и укрепване на народнодемократичната власт септември 1944 — май 1945 г. Сб. Документи. С., 1968, с. 133—136.

² *Гановски, С.* Културната революция в България. — *Философска мисъл*. 1959, кн. 4; *Обретенов, Ал.* Културната революция в България. С., 1968; *Аврамов, П.* Проблеми на културната революция и нейната периодизация. — *Истор. преглед*, 1972, кн. 1; *Радков, Ив.* Някои проблеми на културната революция. — *Векове*, 1977, кн. 3.

³ *Аврамов, П.* БКП и формирането на социалистическата интелигенция. С., 1966; Борбата на БКП за подготовка на специалисти с висше образование, ИИИ на БКП, т. 12; *Стоянова, П.* Дейността на Съюза на работниците по просветата за преустройството на учебно-възпитателната работа на марксистко-ленински основи 1944—1950 г. — *Год. на катедрите по научен комунизъм и история на БКП при ВУЗ*, 1981, кн. 1.

⁴ *Чичовска, В.* Културната революция на народнодемократичната власт 1944—1948 г. *Истор. преглед*, 1979, кн. 4—5; *Пейков, Ив.* Разгром на свалената от власт монархо-фашистка буржоазия в България 9. IX. 1944—9. IX. 1945 г. С., 1982, с. 53—81; *Попов, К.* Културната революция в България. Сб. Социалистическата революция в България. С., 1965.

Настоящата работа въз основа на архивен материал, теоретични издания на отечественофронтовските партии, периодичния печат и съществуващата научна литература е опит да се покажат разбиранията на политическите партии за същността на идеологически задачи в правителствената програма и характера на основните мероприятия, извършени за тяхното изпълнение до март 1946 г.

* * *

Второто направление задачи, които поставя програмата от 17 септември 1944 г., обхващат идеологическата област или, както са конкретизирани в нея — идеология и образование. Всъщност, това са задачи на културната революция в България. По думите на Георги Димитров тяхното разрешаване изисква продължително време, защото „най-мъчно се чистят авгиевите обори на фашизма в областта на идеологията и народната просвета“ и затова те не отстъпват „по важност от задачите на военния и стопанския фронт“.⁵ Трудността идва и от обстоятелството, че народнодемократичната власт няма за цел да унищожи всичко старо, а да усвои, преработи и съхрани най-ценното, най-прогресивното, създадено в духовната сфера от предходните епохи.⁶

Въпросите от идеологическата област в програмата на правителството се третират главно в раздела за просветно-културната дейност и в някои текстове на разделите външна, вътрешна политика и народна войска.⁷ Въпросът за идеологията на новата власт представлява най-голям интерес в онзи период. Всеобщо е убеждението, че програмата на правителството представлява „стройна обществено-политическа идеология“.⁸ Тъй като всички отечественофронтовски партии признават и приемат тази програма, прави се изводът, че „идеологиите на четирите партии и техните схващания за вътрешнополитическите, стопанските и социалните задачи са толкова близки, че няма какво да ги разделя“.⁹ Но както в програмата от 1942 г., така и в правителствената програма не се говори за характера на „новата идеология“.

В първите години след 9 септември 1944 г. особено разпространение получи терминът „отечественофронтовска идеология“, в който всичко се обединява в идеята за народно добруване, народовластие и национални интереси, но съобразно социалнокласо-

⁵ Димитров, Г. Писма. С., 1962, с. 421; Димитров, Г. Съч. Т. 11. С., 1954, с. 203.

⁶ Ленин, В. И. Съч. Т. 31, С., 1951, с. 317.

⁷ Установяване и укрепване... с. 133—134.

⁸ СД, XXVI ОНС, 1 р. с., 7 з. от 26 декември 1945 г., с. 65.

⁹ Б р а з д а, 1945 г., кн. 3, с. 70.

вото разбиране на всяка отечественофронтowska партия за тези понятия.

За БЗНС „отчественофронтowska идеология“ е отразена изцяло в правителствената програма, а в нея „голяма част от идеологията на Земеделския съюз“¹⁰. На Националната конференция-конгрес на БЗНС от май 1945 г. в доклада на Михаил Геновски дори се говори, че целият раздел „Културно-просветна дейност“, където се третираат главно въпросите на идеологията, покрива напълно, т. е. 45—50 % от програмата на БЗНС.¹¹

В същност след 9 септември 1944 г. в идейното развитие на БЗНС „Александър Стамболийски“ се оформят две основни направления: дясно-реакционно, и ляво — отчественофронтowska. В периода на управление на първото отчественофронтowska правителство тези направления не са ясно очертани* — и левицата, и десницата черпят идейна опора от принципите на Александър Стамболийски и твърдят, че в най-чист вид следват и прилагат неговите завети, че водят борба в името на трудещия се народ.¹² С развитието на революционния процес идейнополитическите възгледи на двете направления се разкриват по-пълно и все повече се разграничават преди всичко в отношението си към Отечествения фронт и БРП (к).

Идеологията на БЗНС е оформена от десните елементи в съюза върху основата на „биологично-материалистическото разбиране на историята“ и „аграрно-кооперативния синдикализъм“, които обуславят неговата политическа и икономическа независимост.¹³ Именно това превръща идеологията на БЗНС в „опасно идейно и политическо оръжие на контрареволуцията“¹⁴.

В разглеждания период левицата на БЗНС не стига до нови идейни концепции¹⁵, но нейната заслуга се състои в това, че

¹⁰ СД XXVI ОНС, I р. с., 7 з. от 26 декември 1945 г., с. 65.

¹¹ Доклади, изнесени пред Националната конференция-конгрес на БЗНС на 8 и 9 май 1945 г. С., 1945, с. 35.

* Не можем да се съгласим с твърдението на В. Йотов, че причината за идейната еволюция на БЗНС „не е в това, че земеделците не виждали и не осъзнавали несъстоятелността на съсловната идеология и не са достатъчно убедени в съюза на работниците и селяните, а преди всичко че самозваните му водачи съзнателно пречеха“ (Йотов, В. Идейно-политическата еволюция на БЗНС. С., 1966, с. 48). Възникват логично въпросите: Каква е новата идеология на БЗНС след 9 септември 1944 г.? Кой и кога я разработи? Защо земеделците в своето болшинство подкрепяха Никола Петков в изборите за Велико народно събрание (октомври 1946 г.), а не БЗНС — Отечествен фронт, който именно е за съюз с БРП (к), за запазване на Отечествения фронт и извършване на идейна еволюция на съюза.

¹² ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 581, л. 105.

¹³ Попов, К. Съсловност, демокрация и политика. С., 1947, с. 92—125.

¹⁴ Зарчев, И. БЗНС и борбата за укрепване на народнодемократичната власт. С., 1977, с. 44.

¹⁵ Пак там.

тя остава вярна на Отечествения фронт, което ѝ помогна да изработи нова тактика и стратегия в системата на народната демокрация, а впоследствие да се издигне над дребнобуржоазната си идеология.

Така ръководителите на БЗНС (левица и десница) виждат в Отечествения фронт и „неговата идеология“ възможност за реализиране на партийно-класовите си идеологически концепции — защита на земеделския труд, народовластие, славянофилство, и то такива, каквито ги оформи още Александър Стамболийски¹⁶, т. е. дребнобуржоазни по своя характер.

Народният съюз „Звено“, като изхожда от постановката, че е „общонародна, общогражданска политическа организация с ясно очертани патриотични и прогресивни тенденции, която съчетава в себе си умереност, последователност и държавна предвидливост“, подчертава, че изразява онези „здравни идеи“, които са легнали в основата на програмата на Отечествения фронт.¹⁷ Именно за това звенарите приемат програмата на правителството като партийна програма и действуват със съзнанието, че изпълняват своята „историческа роля“, че Народният съюз „Звено“ възниква, „за да отстоява върховните интереси на целия български народ“.¹⁸

Георги Кулишев, като изхожда от така посочените идейни концепции на Народния съюз „Звено“, прави опит да доуточни тези „здравни идеи“. Заявява, че вижда „отечественофронтовската идеология“ като отражение на „дребнособственическият характер на социално-стопанския строй у нас“.¹⁹

Трифон Трифонов, анализирайки политическата обстановка в следвоенна Европа, счита, че годините на войната и по-специално „страданията и мизерията сблизиха и приравниха по мироглед хората и вложиха еднакъв стремеж към добруване, към мир, спокойствие и братство“²⁰. Именно за това народнодемократичното управление у нас не се различава от управлението в другите европейски страни, тъй като „събирането на обществените сили“ е основна тенденция в политическия живот на Европа.²¹

Според идеологията на „Звено“ т. нар. „отечественофронтовска идеология“ е буржоазнодемократична, но се вдъхновява и

¹⁶ Доклади, изнесени пред Националната конференция-конгрес на БЗНС, с. 36.

¹⁷ Бразда, 1946, кн. 9, с. 18.

¹⁸ Пак там, с. 34, 54.

¹⁹ Стенографски дневници, XXVI ОНС, I р. с., 25 з. от 12 февруари 1946 г. с. 237.

²⁰ Трифонов, Т. Тенденции в политическото развитие на Европа, Бразда, 1945 г., кн. 4, с. 84—86.

²¹ Трифонов, Т. Пос. съч., с. 84—86.

ръководи от формулата „от народа, за народа, чрез народа“, поради което най-пълно обслужва съюза.²²

За „отечественофронтовска идеология“ говорят и представителите на основните политически сили в Отечествения фронт. Така социалдемократите, като изхождат от задачите, които стоят пред народнодемократичната власт, и мястото, което трябва да заеме в тяхното изпълнение БРСДП, насочват усилията си към определяне на своя идеен път и тактическа линия. Това не може да стане лесно и бързо и затова пред БРСДП възниква въпросът: по кой път?²³

Някои считат, че този път е начертан „на времето от Янко Сакъзов“, който идейно обоснова „историческата необходимост от съюз между работниците, селяните, интелигентите и дребнобуржоазните съществувания“²⁴. Това според нея е идеята на отечественофронтовския боеви съюз на българската трудова демокрация. Янко Сакъзов „начерта бъдещето на България — социализма, съобразен с конкретните български условия.“²⁵

Други от социалдемократите превъзнасят изборната победа на лейбъристите в Англия и считат, че тя „ще окаже не по-малко влияние, отколкото ВОСР“²⁶. В този смисъл правителството на Отечествения фронт по своята същност и програма не се различава от правителствата на Полша, Унгария, Румъния, Англия и други страни. Причините, които ги повикват на живот, според тях са едни и същи — „разложението на капиталистическото общество, изживяването на капиталистическата система“²⁷.

Има и такива, които твърдят, че БРСДП има бъдеще само като марксистическа партия, в скъсване с „психологията и идеологията на опортюнистическите върхове“²⁸.

Така всички некомунистически партии в Отечествения фронт обосновават своята идеология в името на широките трудещи се маси, на целия народ. И тъй като всяка партия намира в програмата на правителството залегнали повече или по-малко елементи на своите идейни концепции, те я приемат като своя програма и вярват, че с нейното реализиране осъществяват своите собствени програми и оттам утвърждават своята идеология сред масите. За тях новата „отечественофронтовска идеология“ по своята същност е буржоазнодемократична, но съобразно новите условия поставят в центъра на своето внимание народните маси, поради което е общонародна, национална.

22 Бразда, 1946, кн. 9, с. 8—10.

23 Социалистическа борба, 1945, кн. 1, с. 37.

24 Пак там, 1946 г., кн. 1, с. 42—47.

25 Пак там.

26 Народ, бр. 256, 3 август 1945.

27 Социалистическа борба, 1946, кн. 2, с. 81—82.

28 Пак там, кн. 2, с. 52.

Разбира се, въпреки общото, обединяващото отечественофронтските партии считат, че между техните идеологии съществуват различия. Социалдемократът В. Чобанов, коментирайки този въпрос в Народното събрание, отбелязва, че допирни точки могат да се търсят между комунисти и социалдемократи, от една страна, и земеделци и звенари, от друга, тъй като първите имат за крайна цел социализма, а вторите запазването на частната собственост. Но и той счита, че Отечественният фронт обединява всички в едно цяло²⁹, т. е. с обща „отчественофронтска идеология“.

Като имаме пред вид, че всяка партия в Отечественния фронт има различна крайна цел и разчита да я реализира на базата на Отечественофронтската програма, че в т. нар. „отчественофронтска идеология“³⁰ всяка партия влага различно съдържание, естествено възниква въпросът, какъв е характерът на тази идеология и изобщо може ли да се говори за такава?

Аргументи за т. нар. „отчественофронтска идеология“ се черпят освен в по-горе казаното и от всепризнатите постановки на Отечественния фронт, че той не е временна коалиция, а здрав боеви съюз и задачите, които стоят пред него, не са по силите на една партия и класа, а на целия народ, че в стопанската област се цели хармонично съчетаване на трите сектора — държавен, кооперативен и частен, че същността на отчественофронтската дейност е изпълнението на правителствената програма.³¹ От всичко това се прави изводът, че Отечественният фронт е народно движение, при което се създават условия за постепенно намаляване значението на партийните рамки, ако не и пълното им отпадане, като се засилва все повече значението на Отечественния фронт.³² За това говори и фактът, че БРП (к) в този период не отрича, че се изгражда единна, мощна, демократична България, но само на основата на програмата на Отечественния фронт и че за социализъм не са намерили условията.³³ БРСДП и Народният съюз „Звено“ от своя страна не са против България да премине към социализъм, но това да стане, когато се създадат необходимите предпоставки.³⁴ Някои от техните представители разглеж-

²⁹ СД XXVI ОНС, I р. с., 25 з. от 12 февруари 1946 г., с. 240.

³⁰ ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 45, л. 3—7; а. е. 55, л. 53—58; Отечественен фронт, бр. 33 от 13 октомври 1944; Установяване и укрепване... с. 290—292, 299—303.

³¹ СД XXVI ОНС, I р. с., 25 з. от 12 февруари 1946 г., с. 240; Димитров, Г. Съч. Т. XI, с. 309—310; Съвременник, г. II, 1946, с. 125—126; Отечественен фронт, 19 януари 1946.

³² Бразда, 1945, кн. 3, с. 70—71.

³³ Димитров, Г. Съч. Т. XIV, с. 171; ИИИ на БКП, т. 32, с. 30, 47.

³⁴ Вж. подробно Чичовска, В. Примерът на Съветската страна и възгледите за перспективата на социализма в България 1944—1947 г. — Летопис на дружбата. С., 1975, с. 175.

дат отечественофронтовската демокрация като преход към социалистическата, но и те считат, че засега само в Съветска Русия социализмът не е голяма фраза, а реално съдържание.³⁵

Изложеното по-горе показва, че взаимните компромиси, които си правят отечественофронтовските партии, според тях довеждат до идейната и политическа хомогенност на Отечествения фронт и определят същността на неговата идеология, отразена изцяло в програмата на правителството. Това най-добре изразява Тр. Трифонов в статията си „Тенденции в политическото развитие на Европа“, където отбелязва, че в годините на Втората световна война се наблюдава стремеж към изработване на „обща политическа линия“. За да се стигне обаче до политическо единдействие, „левите партии трябва да наклонят малко „надясно“ и да се откажат от „бързо и пълно осъществяване на крайните си цели“, а буржоазните партии да наклонят „наляво“ и се съгласят „с някои бързи промени и мероприятия, дори да „революционизират своя политически метод“.³⁶ Така, обобщава Тр. Трифонов, с взаимни отстъпки се стига до „обща платформа и програми“, в които има нещо от „духа на революцията, но които се прилагат и със средствата и методите на демокрацията“.³⁷

Тези компромиси — или временното отсрочване реализирането на крайните партийни цели, без да се отказват от тях, търсенето на някакъв среден път на обществено-политическо развитие, в същност показват съществуващите класово-партийни противоречия и използването на нови форми на класова борба, скрити под булото на надпартийността и общонационалните интереси. Пример в това отношение е Министерството на пропагандата, което като един от органите на идеологическия фронт е поверено на безпартийния Димо Казасов с цел да се предпази от партийни котерии. В същност, ръководейки се от известната максима, че пропагандата има обективно отношение към фактите и субективно отношение към интересите, Министерството на пропагандата, без да бъде партийно, трябва да обслужва отечественофронтовските партии, което по същество е класова борба. А именно класовата борба определя характера на идеологията и мястото и в историческите събития.

Така в периода на управление на първото отечественофронтовско правителство се наблюдава стремеж у политическите сили, които го съставят, да се докаже, че както в правителствената програма са отразени основните програмни задачи на отечественофронтовски партии, така и отечественофронтовската идеология, изградена на същите програмни постановки, представлява кон-

³⁵ Бразда, 1945, кн. 10; кн. 19, с. 428.

³⁶ Пак там.

³⁷ Бразда, 1945, кн. 5, с. 86.

гломерат от идеологиите на отделните партии без класово съдържание като общонационална идеология.

Изхождайки от марксистко-ленинската постановка, че идеологията е отражение на общественото битие³⁸, че тя не се създава от масите, дори от работническата класа, а от нейните идеолози, т. е. от революционната интелигенция, и че няма извънкласова или надкласова идеология, т. е. че тя винаги е класова, че в идеологията компромиси не могат да се правят,³⁹ следва, че за отечественофронтовската идеология не можем да говорим от научна гледна точка. В този исторически момент идеологията може да бъде или буржоазна, или социалистическа, „среден път няма, тъй като човечеството не е изработило досега никаква трета идеология“⁴⁰.

Отечественият фронт възниква като политически съюз на левите антифашистки сили в страната, но не и като идеологически. Програмата от 1942 г. е основа на този съюз, която издигна главния лозунг за действие в този период — създаването на независима, свободна, демократична и мощна България⁴¹. Именно този лозунг в първите години след 9 септември 1944 г. синтезира според различните политически партии идеологията на Отечествения фронт. Демократичното и националното безкласово съдържание оформя дори идеята, че социализмът ще бъде общо дело на българския народ, включително и на „патриотично настроената буржоазия“, че към социализма ще се премине и без диктатура на пролетариата.⁴²

БРП (к) след Октомврийската революция преустрои целия си идеологически фронт на основите на ленинизма в политическата теория, стратегия и тактика.⁴³ В годините на антифашистката борба и особено в периода на управление на правителството на Отечествения фронт главна задача на партията е тази идеология да бъде широко и трайно разпространена и усвоена от работническата класа и останалите трудещи се в страната, да стане господстваща. Само така масите могат да се привлекат за съзнателно участие в управлението на страната, убеждавайки се в реалността и правотата на пролетарската идеология, виждайки в нея отразени собствените си интереси, което е една от характерните черти на социалистическото държавно управление.⁴⁴

БРП (к) не натрапва своята идеология, но твърдо застава зад

38 Павлов, Т. Теория на отражението. С., 1962, с. 447.

39 Ленин, В. И. Съч. Т. V, с. 398—399.

40 Пак там, с. 399.

41 Установяване и укрепване... , с. 46.

42 Ново време, 1947, кн. I, с. 10.

43 Иванов, В. Идеологията. С., 1974, с. 231.

44 Теория государство и право. М., 1974, с. 324.

правителствената програма и настоява за нейното изпълнение. Тъй като, както отбелязва Георги Димитров, „от гледна точка на нашата партия като авангард на работническата класа осъществяването на дело и докрай програмата на Отечествения фронт означава създаване на ония необходими условия, които биха позволили на нашия народ да мине към социализъм“⁴⁵. Поставянето на изпълнението на правителствената програма в основата на идеологическата работа следователно не означава отказване от крайната цел и идеологията на БРП (к), то дори, както отбелязва на VIII пленум на Централния комитет Трайчо Костов, „не може да се смята за загубено време относно социалистическото развитие и социалистическата перспектива на България, а една голяма стъпка по пътя на социализма“⁴⁶.

Така разглеждан, въпросът за идеологическата работа дава отговор на причините, поради които през този период не се поставя открито въпросът за изграждането на социализма и диктатурата на пролетариата. В този аспект трябва да се оцени правилната тактика и дейност на БРП (к).

Науčnostта, за която се говори в програмата на правителството, БРП (к) разбира в марксистко-ленински смисъл „да даде истинския лозунг за борба“, да се разбере характера и същността на тая борба.⁴⁷ Не се постигат успехи в борбата срещу едно авторитарно управление в името на нова диктатура, макар и пролетарска, тъй като самото понятие в съзнанието на масите е свързано винаги с насилие. Поставяйки в центъра на своята дейност решаването на демократични задачи, БРП (к) намира най-верния път към масите за тяхното обединение и насочване към борба с реакцията. Ето защо правилно е издигнат и лозунга за народна държава в „пълния смисъл на думата“, която единствено може да осигури „нормално обществено развитие“ и да насочи страната по онзи път, по който „всички народи един ден ще намерят своето избавление и щастие — социализма“⁴⁸.

Това движение напред — „към социализма“, може да се осъществи с премахването на „проклетия фашизъм, великобългарския шовинизъм и човеконенавистничеството“⁴⁹, т. е. на буржоазната идеология и нейните носители и приемане на „нова идеология, създаване на научен мироглед“⁵⁰.

Така Отечественият фронт си поставя задачата да замени господстващата до този момент буржоазна идеология, но не създа-

⁴⁵ Димитров, Г. Съч. Т. XIV, с. 286.

⁴⁶ Костов, Гр. Избрани статии, доклади, речи. С., 1964, с. 598.

⁴⁷ Ленин, В. И. Съч. Т. I, с. 345.

⁴⁸ Димитров, Г. Съч. Т. XII, с. 18, 23.

⁴⁹ Димитров, Г. Съч. Т. XI, с. 154, 155, 173.

ва нова, непозната до този момент „отечественофронтовска идеология“, а постепенно приема пролетарската идеология като своя. Това не може да се реализира напълно в периода на управление на първото отечественофронтовско правителство. Необходимо е време, за да се изживеят дребнобуржоазните тежнения и илюзии, да се възприеме и разбере идеологията на пролетариата, да се убедят масите в нейната правота. Затова в началото не се поставя въпросът за премахването на буржоазната идеология изобщо, а само на най-реакционното ѝ проявление — фашизма и великобългарския шовинизъм. Заслугата на Отечествения фронт е, че се яви като политическа сила, която спомогна пролетарската идеология да стане идеология на организираните в него народни маси.

Същността на Отечествения фронт и необходимостта на идеологията е причина в правителствената програма въпросите от идеологическата сфера да бъдат конкретизирани главно в областта на образованието, като се обхващат всички негови степени. Това отбелязва и Кимон Георгиев в отчета на правителството пред Първия конгрес на Отечествения фронт. Задачите в идеологическата област или, както той я нарича, „културно-просветна“ се възлагат главно на Министерството на народната просвета и се свеждат до:

обучението да бъде поставено върху научни основи;

обучението да бъде демократично;

обучението да бъде изградено върху народностни нужди и условия.⁵¹

Когато министър-председателят отчита извършеното по първите задачи, отбелязва, че обучението ще се преустрои на „научни основи“, като се изхвърлят предметите, свързани с религията (вероучение, история на българската църква) и сменят учебниците, в които са залегнали фашистки и расистки идеи.⁵²

В същност задачите, поставени в културно-просветния раздел на програмата, т. е. в идеологическата област, могат да се конкретизират в три основни направления: премахване на авторитарната идеология, достъпна и широка народна просвета и преустройство на цялата образователна система на демократични и научни основи съобразно нуждите на живота.⁵³

* * *

Изпълнението на така очертаната първа задача започна веднага след 9 септември 1944 г. Както в програмата на Отечествения фронт

⁵⁰ Установяване и укрепване... , с. 134.

⁵¹ Отечествен фронт, бр. 157, 11 март 1945.

⁵² Пак там.

⁵³ Установяване и укрепване... , с. 133, 134.

вения фронт от 1942 г. само с израза „изкореняване на фашисткото мракобесие“ (т. 12), така и в правителствената програма с изречението „изкореняване на авторитарната идеология“ се поставя въпросът за ликвидирането на цялата система на монархофашизма за идеологическо въздействие върху масите.

Правителството пристъпва към ликвидиране на целия държавно-обществен идеологически апарат. С Постановление № 2 на Министерския съвет от 27 септември 1944 г. се прие наредба-закон, с която се разпуска фашистката младежка организация „Бранник“, като имуществото ѝ е предадено на Министерството на народната просвета.⁵⁴ Със заповед на министъра на вътрешните работи от септември 1944 г. прекратяват своето съществуване следните фашистки организации: Българо-унгарско дружество, Българо-японско дружество, Германо-италиански кръжок и други заедно с клоновете им в страната.⁵⁵ Така до края на 1944 г. са ликвидирани всички легално съществуващи носители на фашистка идеология в страната.

Народният съд отстранява от обществено-политическия живот по-голяма част от идеолозите и главните действащи лица на българския фашизъм и великобългарски шовинизъм.⁵⁶ Като продължение на започнатото от Народния съд се явява Наредбата-закон за защита на народната власт, която предвижда най-строги наказания за всички, които изповядват фашистка идеология и развиват дейност, насочена срещу властта на Отечествения фронт.⁵⁷ Този закон е преди всички политически и, както се отбелязва в мотивите към него, той е „една демократична правна норма“, която не преследва изобщо гражданите за техните „идеологически разбирания“, дори и фашистите, „ако не водят активна политическа дейност и си поставят за цел да съборят установената държавна власт“⁵⁸.

Законът цели да ограничи и премахне фашистката идеология от държавнополитическия живот на страната.⁵⁹ Законодателната политика на народнодемократичната власт е за ликвидирането на юридическата база на старата идеология. С Наредбата-закон за отменяне ограниченията на лицата от небългарски произход се прекратява действието на всички расистки закони, правилници и наредби, издадени след 23 януари 1941 г., с което се изравняват правата на всички български граждани, връщат се

⁵⁴ Държавен вестник, бр. 222, 10 октомври 1944.

⁵⁵ Отечествен фронт, бр. 90, 17 декември 1944.

⁵⁶ Пак там, бр. 125, 21 февруари 1945; *Пейков, Ив.* Разгромът на свалената от власт монархо-фашистка буржоазия в България 9 септември 1944 — септември 1945. С., 1982, с. 82—132.

⁵⁷ Държавен вестник, бр. 62, 17 март 1945.

⁵⁸ ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 267, л. 2.

⁵⁹ ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 267, л. 4.

иззетите движими и недвижими имоти, суми и ценности.⁶⁰ Създава се специално комисарство по еврейските въпроси към Министерството на външните работи, което контролира цялата дейност по окончателното приложение на закона.⁶¹

В борбата с носителите и крепителите на „старата идеология“ особено внимание отделя народнодемократичната власт на армията. Още в първата програма на Отечествения фронт от 1942 г. се поставя въпросът да се „изтръгне армията“ от ръцете на монархо-фашистката клика и неизползуването ѝ за „антинародни цели“.⁶² В програмата на правителството се поставят нови задачи, за прочистването ѝ от „всякакви влияния, които са се оказали фатални за нейната роля при решаването на нашите исторически задачи“⁶³. Още на 9 септември 1944 г. се ликвидират пропагандно-политическите институти в армията, военните затвори и всички фашистки организации, обхващащи действащи или запасни военни чинове: Съюз на бойците от фронта, Съюз на младите бойци, Общ съюз на запасното воинство и др.⁶⁴

Придържайки се към програмната постановка и конкретните задачи, които има да решава армията, БРП (к) правилно преценява, че с оглед запазването единството в армията е нецелесъобразно създаването на партийни и комсомолски организации в нея.⁶⁵ Идеологическата работа в армията БРП (к) осъществява чрез специални пълномощници към партийните и комсомолски комитети,⁶⁶ които държат връзка с офицерите и войниците комунисти, чрез приемане на офицери за членове на офицерската партийна група към Централния комитет, с които се провежда специална политическа работа, и вобщо организиране на политпросветна работа в цялата армия на отечественофронтowska основа.⁶⁷

В борбата за изкореняване на фашистката идеология правителството на Отечествения фронт предприе мерки за изземане и забраняване издаването и разпространяването на фашистка и антисъветска литература, като само с 12-о постановление на

⁶⁰ Пак там, ф. 136, оп. 1, а. е. 41, л. 4; а. е. 69, л. 135; Държавен вестник, бр. 50, 2 март 1945; Заря, бр. 6924, 11 ноември 1944; С тази наредба-закон се отменят Законът за защита на нацията, Законът за еднократния данък върху имуществата на лица от еврейски произход, Законът за ликвидиране на концесионните аптеки на лица от еврейски произход и др. (ЦДА на НРБ, ф. 136, оп. 1, а. е. 27, л. 9).

⁶¹ Пак там.

⁶² Борбата на българския народ..., с. 123.

⁶³ Установяване и укрепване на..., с. 134.

⁶⁴ *Остоич, П.* БКП и изграждането на народнодемократичната държава 1944—1947 г. С., 1967, с. 95, 96.

⁶⁵ *Костов, Тр.* Избрани статии..., с. 537.

⁶⁶ Пак там.

⁶⁷ ИИИ на БКП, Т. 32, с. 62.

Министерския съвет от 6 октомври 1944 г. са иззети 701 заглавия и автори.⁶⁸ Общо в страната до края на 1946 г. са иззети 382 085 книги.⁶⁹ С наредба-закон се преустановява използването на някои учебници и помагала до 9 септември 1944 г. за всички степени училища. Издаването на учебници се предоставя на Министерството на народната просвета.⁷⁰ С Окръжно № 430 от 11 декември 1944 г. на Министерството на народната просвета се нарежда да се съставят комисии от учителските съвети, които да изчистят училищните библиотеки от книги с фашистко съдържание.⁷¹

Отчитайки ролята на печата в системата на идеологията, с решение на правителството се спират от 1 януари 1945 г. излишните вестници в страната с изключение органите на отечественофронтовските партии и вестниците „Политика“ и „Народна войска“.⁷² Така народнодемократичната власт ограничи възможността за идеологическа дейност сред масите на политическите сили извън Отечествения фронт. От друга страна, отечественофронтовските партии възстановяват старите и започват издаването на нови теоретични списания като: „Съвременник“ (БРП (к), „Бразда“ (НС „Звено“), „Социалистическа борба“ (БРСДП), „Идейно-организационен наръчник“ (БЗНС „А. Стамболийски“), в които се изясняват техните идейни позиции, показва се нивото на тяхната теоретична мисъл в дадения момент.

В борбата срещу старата идеология и утвърждаването на новата свое място има и новото Министерство на пропагандата с министър Димо Казасов.⁷³ Както се отбелязва в приетата резолюция на съвместното съвещание на Националния комитет на Отечествения фронт и Министерството на пропагандата от 29 и 30 декември 1944 г., то е „най-мощният орган за изкореняване на фашизма, на великобългарския шовинизъм и всички реакционни и антинародни идеологии“⁷⁴. Непосредствените задачи на министерството се свеждат до популяризиране на вътрешната политика на България, основен лозунг в дейността на средствата за масова информация да бъде „Всичко за фронта, всичко за победата“, правилно изясняване работата на Народния съд, популя-

⁶⁸ ЦДА на НРБ, ф. 136, оп. 1, а. е. 13, л. 12; ф. 2, оп. 1, а. е. 92, л. 47; Държавен вестник, бр. 225, 13 февруари 1945.

⁶⁹ *Пейков, Ив.* Пос. съч., с. 63.

⁷⁰ ЦДА на НРБ, ф. 136, оп. 1, а. е. 54, л. 53; Държавен вестник, бр. 288, 26 декември 1944; бр. 40, 19 февруари 1945.

⁷¹ Сборник наредба-закони, окръжни, предписания от МНП от 10 ноември 1944 г. до 1 март 1945 г. С., 1945, с. 46.

⁷² ЦДА на НРБ, ф. 136, оп. 1, а. е. 69, л. 100, 101. Вж. *Чичовска, В.* Културната политика на народнодемократичната власт (1944—1948), Истор. преглед, 1979, кн. 4—5, с. 121.

⁷³ Вж. подробно: *Чичовска, В.* Цит. съч., с. 115 и сл.

⁷⁴ Отечествен фронт, бр. 116, 21 януари 1945.

ризиране стопанската политика на правителството, популяризиране мероприятията по чистката в държавния апарат, работата с националните малцинства, изземане на цялата фашистка литература в България, създаване и откриване на национална художествена антифашистка изложба, контрол върху кината и други.⁷⁵ В същност това е разбирането на НК на ОФ за дейността на Министерството, а в действителност наред със задачите от пропагандно естество то има и значителни отговорности по отношение на българската култура и основателно по-късно е преименувана в Министерство на информацията и изкуствата.⁷⁶ Министерството, ръководено от Д. Казасов, се явява преходна институция, съчетаващо обществената инициатива и държавното начало в областта на културата.

Структурата на това министерство и законодателната политика на правителството по това ведомство дават възможност държавата да обхване и контролира всички канали за идеологическо въздействие, да ги подчини на целите на Отечествения фронт.⁷⁷ С това се изпълни програмната постановка за поставяне на идеологическата работа на научни основи и създаването на научен мироглед, т. е. държавно ръководство на базата на отечественофронтовската програма за осъществяване задачите, които стоят пред Отечествения фронт.

Важен момент в борбата за утвърждаването на „новата идеология“ е прочистването и привличането към Отечествения фронт на ръководствата на творческите съюзи, читалищата и всички обществено-културни организации, имащи отношение към задачите на идеологическия фронт.

Изпълнението на програмата в идеологическата област, макар че е насочено главно към премахването на фашистката идеология, се организира на по-широка основа и надхвърля чисто антифашисткия характер. Така с изпълнението на програмната постановка за отделянето на църквата от държавата се посяга върху един от основните крепители на буржоазната идеология. Народнодемократичната държава установява върховен надзор върху живота на църквите в България с цел тяхното реформиране и привеждане дейността им в съответствие с целите на отечественофронтовската власт, но при запазване свободата на вероизповеданията в страната и ненамесата в чисто вътрешноцърковни въпроси.⁷⁸ Така се посяга само върху най-реакционното в дейността на българската църква, против опита на опозиционните еле-

⁷⁵ Пак там.

⁷⁶ Чичовска, В. Цит. съч., с. 124.

⁷⁷ ЦДА на НРБ, ф. 88, оп. 2, а. е. 412.

⁷⁸ ЦДА на НРБ, ф. 88, оп. 1, а. е. 243, л. 4, 5; ф. 28, оп. 1, а. е. 549, л. 23.

менти да я използват за свои политически и идеологически цели.⁷⁹

Отделянето на религията от българското училище е едно от радикалните мероприятия по създаването на нов мироглед. Маркар че въпросът за религиозното обучение не заема съществено място в българското образование, той се изостря главно по политически причини. Именно за това дори и привържениците на религиозното обучение не отиват по-далеч от факултативното му преподаване и разбирането, че религията не трябва да подкопава основите на научното обучение.⁸⁰ Дори когато Ст. Костурков поема МНП и отново връща вероучението в училищата, се поставя въпросът то да бъде в „извънучебно време“.⁸¹ Така програмната постановка не е изпълнена според предвижданията, но в дадения момент това е компромисно решение с оглед приобщаване на църквата и вярващите към Отечествения фронт.

Когато говорим за „творческата, съзидателна функция“ на народнодемократичната власт в изпълнение на правителствената програма в идеологическата борба, трябва да отбележим, че поради характера на „новата идеология“ основното, определящото се извърши на „извъндържавно ниво“ от и под ръководството на БРП (к). Това се определя не само от обстоятелството, че БРП (к) играе важна ръководна роля в обновителния процес след 9 септември 1944 г., но и поради факта, че тя е единствена носителка на пролетарската идеология и нейното утвърждаване като общонародна става в остра борба с господстващата фашистка идеология и тази на останалите партии в Отечествения фронт.

Още в първите седмици след 9 септември секретарят на Централния комитет на БРП (к) Трайчо Костов очерта пред партийния актив основните задачи в идеологическата област: разгръщане на печатна агитация и пропаганда, засилване и обновяване на работата в масовите организации и борбата срещу левите отклонения с цел да се избегне страхът от съветизирането на страната.⁸²

През септември 1944 г. излезе първият брой на вестник „Работническо дело“ в тираж 60 000, а от 1 януари 1945 г. теоретическият орган на партията — списание „Съвременник“, който се списва от най-подготвените теоретично партийни ръководители и сътрудници на Централния комитет, голяма част от които прекарват дълги години в Съветския съюз. Чрез съветското военно

⁷⁹ Пак там, а. е. 25, л. 210; а. е. 560, л. 57; а. е. 549, л. 23, 24; ф. 1, оп. 1, а. е. 20, л. 173—175.

⁸⁰ ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 560, л. 57.

⁸¹ ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 27, л. 57.

⁸² Костов, *Тр. Избрани статии...*, с. 527—547.

командуване Георги Димитров изпраща на Централния комитет вестници, списания, отделни статии и писма, необходими в идеологическата работа на партията.⁸³ На 20 октомври 1944 г. Централният комитет на БРП (к) уведомява Георги Димитров, че е изработен план за политикопросветната работа, в който са включени теми за „войната, ограбването на България от германците, великобългарския шовинизъм, вечната дружба със СССР“ и др. Съобщава се също, че темите ще се разгледат на открити събрания и месечни курсове, в които ще участвуват по петима представители от всяка област.⁸⁴

В друга телеграма до Георги Димитров Централният комитет съобщава, че са излезли от печат негови писма и речи, биографията на Сталин, брошури от Калинин и Тито и „Краткият курс“ от историята на ВКП (б). Отбелязва се, че е предстоящо издаването на „Две тактики на социалдемократията в демократичната революция“, „Империализмът като най-висш стадий на капитализма“ и „Левичарството — детска болест на комунизма“.⁸⁵ До август 1945 г. излизат 55 заглавия марксистка литература.⁸⁶

С оглед задоволяването на „истинския глад“ за марксистка литература в България Централният комитет на БРП (к) предлага на „Иноиздат“ (издателство на чужди езици в Москва) да отпечата „срочно“ в 20 — 30 000 тираж „Краткият курс“ и „Въпросите на ленинизма“, като подчертава, че „пазарът е осигурен“.⁸⁷

Така в периода на т. нар. „Офера“ БРП (к), независимо че разтегля твърде много нейните граници, още от първите дни след 9 септември 1944 г., без да афишира своята идеология, дава на трудещите се маси възможност широко и задълбочено да се запознаят с основните произведения на марксизма-ленинизма, разяснява политиката на Отечествения фронт и пропагандира съветския начин на живот, което е чисто практическа дейност на класовата борба за налагане пролетарската идеология на мястото на изтласкваната и унищожавана фашистка идеология.

* * *

Изпълнението на втората основна задача в идеологическата борба — достъпна и широка народна просвета, е продиктувана също от основните начала на отечественофронтското управление,

⁸³ ИИИ на БКП, т. XXXII. Непубликувани радиограни. . . , с. 12, 13, 15, 20.

⁸⁴ Пак там, с. 49, 50.

⁸⁵ ИИИ на БКП. Т. XXXII. Непубликувани радиограни. . . , с. 50.

⁸⁶ Пейков, *Ив.* Борбата на БРП (к) за изкореняване на фашистката идеология и култура (септември 1944 — лятото на 1945 г.). — ИБИД, кн. 26, 1968, с. 85.

⁸⁷ ИИИ на БКП. Т. XXXII, с. 50, 51.

от неговата главна цел да служи на народа, да го направи съпричастен към културния живот на страната. Това е един от най-важните пътища за издигане културния уровень на българския народ и създаване на нова, предана на Отечествения фронт народна интелигенция, използвайки демократичните ѝ традиции.

На 23 септември 1944 г. Министерския съвет прие наредба-закон, с която се признава за завършена учебната 1943—1944 година на всички ученици и студенти, взели участие в Народноосвободителната въстаническа армия или изключени за „леви убеждения“⁸⁸. Същите се освобождават от задължителните училищни такси.⁸⁹ От такси се освобождават и всички ученици, чиито семейства са пострадали от въздушните нападения в страната.⁹⁰ С цел да се даде възможност на незавършилите поради участие в антифашистката борба да продължат образованието си се разрешава приемането на ученици, навършили възраст над съответния клас най-много с три години.⁹¹ Пак с оглед разширяване народното образование с Постановление № 10 на Министерския съвет от 6 ноември 1944 г. се признава стажантската година и правото да се явят на държавен изпит на всички кандидати, участвували в антифашистката борба, с висше, полувисше и средно земеделско образование за периода 1941—1944 г.⁹² По същите причини Министерският съвет прие постановлението, с което се разрешава на всички кандидат-студенти фронтовици да се запишат „в който факултет желаят на Софийския университет или други ВУЗ независимо от ограничения брой студенти“⁹³.

С цел ликвидирани дискриминацията в образователното дело действието на Наредбата-закон за премахване ограниченията за лица от еврейски произход се отнася и за достъпа им в българските училища, като им се признава учебната 1943—1944 г.⁹⁴ Учениците и студентите евреи, участвували в антифашистката борба, се ползват с всички права и привилегии на български граждани в училищата и ВУЗ — преминаване в по-горен курс, признаване на два семестъра на всички стари студенти, освобождаване от училищните такси и други.⁹⁵

Освен тези мероприятия, целящи предоставяне на по-големи възможности за образование на активните участници в антифа-

⁸⁸ ЦДА на НРБ, ф. 136, оп. 1, а. е. 54, л. 55; Държавен вестник, бр. 217, октомври 1944

⁸⁹ ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 560, л. 18.

⁹⁰ Сборник Наредби-законови и окръжни предписания на Министерството на народната просвета от 9 септември до 10 ноември 1944 г. С., 1944, с. 43.

⁹¹ Пак там, с. 46.

⁹² ЦДА на НРБ, ф. 136, оп. 1, а. е. 68, л. 155.

⁹³ ЦДА на НРБ, ф. 136, оп. 1, а. е. 54, л. 55.

⁹⁴ Държавен вестник, бр. 217, октомври 1944.

⁹⁵ Държавен вестник, бр. 254, 16 октомври 1944.

шистката борба, народнодемократичната власт насочи своята дейност към обхващане в системата на образованието на цялото население без разлика на националност и религиозни убеждения.

Министерството на народната просвета с Окръжно № 400 разрешава на всички деца — турчета, подлежащи на обучение, да се записват в първо отделение (клас) без предварително разрешение (от учебните власти), а също и правото да се прехвърлят в български училища след полагането на изпит за съответното отделение.⁹⁶ Създават се вечерни гимназии, като завършилите имат права, равни с тези от дневните гимназии,⁹⁷ премахва се възрастовата граница от 35 години за частните училища, без да се определя такава.⁹⁸ Отменят се приемните изпити в гимназиите за четвърти и шести класове и ограниченията за следване във ВУЗ.⁹⁹ С оглед разширяване достъпа в учебните заведения се разрешава на завършилите средни технически училища да следват във ВУЗ. Министерският съвет издаде Допълнение към наредбата-закон за народното образование, с което се уточнява, че тези ученици имат право да следват „само по специалността си или в средни такива“¹⁰⁰. В резултат на това за учебната 1944—1945 г. броят на учениците от средните училища нараства от 114 000 на 155 000, а на студентите от 13 000 на 25 000.¹⁰¹ С оглед облекчаване издръжката на студентите Министерският съвет приема постановление за подобряване и поевтиняване храната в студентските столове, като стойността на купоните се определя на 50 лева, а държавата поема до 25 лева от изравнителната сума на порцията на студент дневно.¹⁰²

Увеличаването на учениците и студентите поставя въпроса за учебната база, която за няколко месеца нараства с 37 пълни и 31 непълни гимназии, откриват се вечерни гимназии и курсове с 11 000 курсисти.¹⁰³ През учебната 1945—1946 г. приемат първите си студенти Държавната политехника в София, университетите във Варна и Пловдив, Висшето техническо училище в Русе, увеличава специалностите си Софийският държавен университет.¹⁰⁴ Ръководейки се от програмната постановка за обхващане на де-

⁹⁶ Сборник Наредби-закони и окръжни на Министерството на народната просвета (10 ноември 1944 — 1 март 1945 г.). С., 1945, с. 26—27.

⁹⁷ ЦДА на НРБ, ф. 1, оп. 1, а. е. 35, л. 275.

⁹⁸ Отечествен фронт, бр. 121, 28 януари 1945.

⁹⁹ ЦДА на НРБ, ф. 136, оп. 1, а. е. 21, л. 14; Отечествен фронт, бр. 62, 15 ноември 1944.

¹⁰⁰ ЦДА на НРБ, ф. 136, оп. 1, а. е. 64, л. 20.

¹⁰¹ Драмалиев, К. Просветната политика на Отечествения фронт. С., 1945, с. 8.

¹⁰² ЦДА на НРБ, ф. 136, оп. 1, а. е. 46, л. 16.

¹⁰³ Драмалиев, К. Пос. съч., с. 9; ЦДА на НРБ, ф. 136, оп. 1, а. е. 33, л. 6; а. е. 27, л. 27; а. е. 36, л. 15.

¹⁰⁴ Държавен вестник, бр. 191, 192, 276 от 1945.

тата от предучилищна възраст в детски ясли и градини, само за учебната 1944—1945 г. Министерството на народната просвета е подпомогнало 8 детски градини с 359 деца, 24 сиропиталища с 1619 деца, 46 детски домове с 2295 деца, 813 летни детски дома с 35 558 деца и 1959 трапезарии с 62616 деца.¹⁰⁵

Въпреки осъществените немалко мероприятия от правителството на Отечествения фронт за организирането на широка народна просвета тази задача е все още в началото на своето разрешаване. Не всички деца са обхванати в училищата. През учебната 1944—1945 г. техният брой само за основните училища е 53 571 деца. Като прибавим и отпадналите от училищата по различни причини 39 615 ученици, общият им брой приближава 100 000.¹⁰⁶ Увеличаването броя на учениците и училищата поставя въпроса за учителските кадри. Налага се Министерският съвет да се занимае с този въпрос и се решава да бъдат назначени нередовни учители, а прогимназиални учители да преподават в гимназиите.¹⁰⁷ В началото на 1946 г. има незаети 1600 учителски места, а 25 % от учителите в основните училища и 60 % в гимназиите са нередовни.¹⁰⁸

Големи трудности изпитва и висшето образование поради невъзможността да се организира обучението на такъв голям брой новоприети студенти. До 27 октомври 1944 г. в Софийския университет са приети 4916 студенти при възможности за обучение на 3576. Други 1340 молби на кандидат-студенти чакат разрешение за приемане, а срокът за записване е до 15 ноември 1944 г., което означава, че ще бъдат подадени и нови.¹⁰⁹ Свободният прием на студенти води и до трудности в правилния подбор. За това говори и фактът, че за учебната 1944—1945 г. са записани по математика 295 студенти, а завършват годината 34, по химия са записани 254, а завършват 22, по физика от 118 завършват 11.¹¹⁰ Едва ли можем да приемем твърдението на Кирил Драмалиев, че причината за толкова много отпаднали студенти е единствено бягството от учителската професия.¹¹¹ Според отечественофронтовския комитет в университета причините са преди всичко в големия брой студенти, които са три пъти повече отпреди 9 септември, като го-

¹⁰⁵ Попов, Г. Социалната политика на Отечествения фронт 9. IX. 1944 — 9. IX. 1946 г. С., 1946, с. 19.

¹⁰⁶ Стенографски дневници, XXVI ОНС, I р. с., 31 з. от 26 февруари 1946 г., л. 293.

¹⁰⁷ ЦДА на НРБ, ф. 136, оп. 1, а. е. 69, л. 75.

¹⁰⁸ Стенографски дневници, XXVI ОНС, I р. с., 31 з. от 26 февруари 1946 г., л. 290.

¹⁰⁹ Отечествен фронт, бр. 46, 28 септември 1944.

¹¹⁰ Стенографски дневници XXVI ОНС, I р. с., 31 з. от 26 февруари 1946 г., л. 290.

¹¹¹ Пак там.

ляма част от тях имат много слаба подготовка в гимназиите. Това води до влошаване нивото на учебните занятия, липсват аудиторни, пособия и „какъвто да е контрол за посещения на лекции.“ Занятията се водят по старите методи на преподаване и не отговарят на задачите на новото образование.¹¹²

Приемането на студенти без никакви ограничения и особено на студенти-отечественофронтовци засилва политическите борби във ВУЗ и особено между новоприетите и реакционните елементи от горните курсове. Наблюдава се тенденцията за превръщането на университета в „гнездо на реакцията“¹¹³. Засилват дейността си опозиционните преподаватели и политически дейци сред студентите при СУ, Държавната политехника, Академията в Свищов,¹¹⁴ където се издигат трибуни и се говори против Отечествения фронт и БРП (к).¹¹⁵

Въпреки трудностите от 9 септември 1944 г. образованието у нас се постави на широка народна основа, която подчертава демократичния му характер, разкрива същността на отечественофронтовската власт.

* * *

Поставянето за разрешаване на първите две задачи от Програмата на правителството в духовната сфера е предпоставка и съдържание на преустройството на цялата образователна система у нас. Още с поемането на властта Отечественият фронт започна цялостна реорганизация на Министерството на народната просвета. С 10-о Постановление на Министерския съвет от 26 септември 1944 г. се приема Наредба-закон за прегрупиране на службите в Министерството на народната просвета.¹¹⁶

Непосредствено след 9 септември 1944 г. се освобождават старите директори, началник-отдели и главни специалисти в министерството и се назначават нови, между които Туше Влахов — началник на прогимназиалното образование, Иван Велков — главен инспектор на музеите в страната, Асен Кисилинчев — главен инспектор на частните училища, Вера Начева — главен инспектор на предучилищното възпитание, и Димитър Косев — по история, и други.¹¹⁷ Сменени са всички областни и околийски училищни инспектори и се пристъпва към прочистване на училищния персонал.¹¹⁸

¹¹² ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 561, л. 14.

¹¹³ Пак там.

¹¹⁴ ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 561, л. 17.

¹¹⁵ Пак там.

¹¹⁶ Държавен вестник, бр. 217, 4 октомври 1944.

¹¹⁷ Отечествен фронт, 23 септември 1944.

¹¹⁸ ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 560, л. 18.

Въпросът за „чистката“ в Министерството на народната просвета се поставя с изключителна сериозност, поради което на 20-октомври 1944 г. е приета специална Наредба-закон за прочистването на фашистките елементи от всички степени училища и учебни заведения.¹¹⁹ Съгласно тази наредба-закон се предвиждат за всички учители и преподаватели, преподаващи и разпространяващи фашистки идеи, наказания от предупреждение до уволнение завинаги с цел „учителят да се отърси от идеологическите заблуждения“¹²⁰. Но, както отбелязва министърът Ст. Чолаков, „прочистването на преподавателския кадър е акт на държавнополитическа справедливост, без да бъде акт на лични гонения и отмъщения“¹²¹. Важна роля в това отношение играят учреденските комитети на Отечествения фронт, които подпомагат и контролират правилното приложение на закона.

В изпълнение на наредбата-закон за „чистката“ са подменени директорите на почти всички гимназии в страната и се назначават нови 135 изявени отечественофронтовци.¹²² По партийна принадлежност 92 от тях са членове на БРП (к), 13 на БЗНС, 2 на БРСДП, 1 на НС „Звено“ и 27 са безпартийни.¹²³ Преобладаващият брой на директорите-комунисти спомага за по-бързото и правилно провеждане на чистката в гимназиите и преустройството на учебно-възпитателния процес, но и предизвиква реакции у другите партии, недоразумения между Министерството на народната просвета и ръководството на Съюза на работниците по професията.¹²⁴

От всичко 3494 учители в гимназиите отечественофронтовските комитети искат уволнението на 257. Административният съвет на МНП уволюва завинаги 197 учители, 6 за две години и 208 са преместени в други училища.¹²⁵ До края на 1945 г. са уволнени и наказани 1970 основни учители, 414 гимназиални и 35 инспектори.¹²⁶

Чистката засяга и висшите учебни заведения, като с доклад министърът Ст. Чолаков от 22 ноември 1944 г. Министерският съ-

¹¹⁹ ЦДА на НРБ, ф. 136, оп. 1, а. е. 31, л. 23—24; Държавен вестник, бр. 18, 24 януари 1945.

¹²⁰ ЦДА на НРБ, ф. 136, оп. 1, а. е. 31, л. 23, 24.

¹²¹ З а р я, бр. 6808, 25 октомври 1944. Дейността на Ст. Чолаков по изпълнението на наредбата-закон за чистката в МНП опроверга казаното погоре, но в случая той излага отечественофронтовската концепция.

¹²² ЦДА на НРБ, ф. 1, оп. 1, а. е. 35, л. 132.

¹²³ ЦДА на НРБ, ф. 1, оп. 1, а. е. 35, л. 132.

¹²⁴ ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 611, л. 7, 8; Отечествен фронт, бр. 332, 30 септември 1945.

¹²⁵ ЦДА на НРБ, ф. 1, оп. 1, а. е. 35, л. 122.

¹²⁶ Изгрев, бр. 246, 26 юли 1945.

вет взема решение за уволнението на 42 преподаватели.¹²⁷ На тяхно място се назначават добре подготвени учители и училищни инспектори, като Туше Влахов, Димитър Косев, Георги Цанев, Асен Кисилинчев и други.¹²⁸ Само през 1945 г. в столичните висши учебни заведения са назначени 46 професори, доценти и асистенти.¹²⁹

Важно място в преустройството на образователната система заема Съюзът на работниците по просветата (СРП), създаден непосредствено след 9 септември 1944 г. под ръководството на БРП (к) и оглавяван от д-р Кирил Драмалиев, един от създателите на Отечествения фронт.¹³⁰ Съюзът като демократична професионална организация на просветните работници у нас съдейства за цялостното преустройство на организацията и съдържанието на учебно-възпитателния процес. Той става инициатор за свикване на разпуснатия през 1934 г. Висш учебен съвет (ВУС), който се превръща в главен орган за изработване и контролиране просветната политика на народнодемократичната власт.¹³¹ ВУС изработва принципите на новата образователна система: достъпност на всички във всички степени на образованието; научни звания с цел моралното, политическото и културното издигане на народа; възпитаване в дух на патриотизъм и вечна дружба със Съветския съюз; насочване училището към живота, чрез въвеждане на политехническо образование; единна образователна система на българския народ и всички национални малцинства.¹³² Тези принципи са подробно разработени и отразени в допълненията и измененията, които се правят към Закона на народното просвещение. Така с Наредбата-закон за изменение на основното и средно образование се поставят нови задачи пред нашето училище „всеотстранно душевно и телесно развитие и възпитание на децата в духа на прогресивните идеи“ (чл. 35) и изграждане у средношколците на „здрав научен и обществено-политически мироглед, подготвяне за бъдещи творци на стопанския, политическия, социалния и културен живот на страната“ (чл. 112).¹³³ Откриват се едногодишни вечерни училища за малограмотни и вечерни прогимназии с две годишен курс за възрастни (чл. 48 и 49).¹³⁴ Прогимназиалният курс на обучение се продължава с една година

¹²⁷ ЦДА на НРБ, ф. 136, оп. 1, а. е. 69, л. 28, 29.

¹²⁸ Пак там, ф. 28, оп. 1, а. е. 506, л. 27, 28.

¹²⁹ Пак там.

¹³⁰ За СРП подробно вж. *Стоянова, П.* Дейността на Съюза на работниците по просветата за преустройството на учебно-възпитателната работа на марксистко-ленински основи (1944—1950). — Годишник на катедрите по научен комунизъм и история на БКП при ВУЗ, 1981, кн. 1, с. 269—338.

¹³¹ ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 56, л. 18.

¹³² Съвременник, 1945, с. 535.

¹³³ ЦДА на НРБ, ф. 1, оп. 1, а. е. 35, л. 243, 274.

¹³⁴ ЦДА на НРБ, ф. 1, оп. 1, а. е. 35, л. 243.

(чл. 42), а гимназиалният с една година, като се премахва VIII гимназиален клас (чл. 147).¹³⁵ Намаляват се учебните предмети за гимназиите от 21 на 16.¹³⁶

Преустройството на образователната система на научни основи налага преработването и на учебните планове, като за целта се използва богатият опит на съветските училища. Още през 1945 г. Всесъюзното дружество за културни връзки с чужбина предоставя на Министерството на народната просвета учебните планове на съветските училища и друга училищна документация.¹³⁷ Започва преведането на съветска педагогическа литература. Излизат книги и статии за съветската образователна система от Тодор Павлов, Тодор Самодумов, Сава Гановски, Асен Кисилинчев и други видни български педагози.¹³⁸

Важен момент в изграждането на новата образователна система е свързването на училището с нуждите на народното стопанство чрез разширяване на професионалното образование. Както отбелязва министърът Ст. Чолаков, с политехническото образование ще се реши един важен за страната социален проблем — „насочване на младежите към създаване на материални блага и премахване на безработицата в България“¹³⁹.

Трудности създава обстоятелството, че професионалните училища се намират под ведомството на съответните стопански министерства и не може да се осигури единно ръководство от Министерството на народната просвета. Въпреки многото трудности още през учебната 1944—1945 г. се пристъпва към реорганизиране на старите и откриване на нови професионални училища. Министерството на земеделието и държавните имоти (МЗДИ) отпуска средства от бюджета си за започнатото строителство на 15 средни земеделски училища заедно с необходимите стопански сгради и завършването на ремонта, подобрието и набавянето на учебни пособия за почти всички 32 практически мъжки и девически земеделски училища.¹⁴⁰ Приета е и наредба-закон, с който практически земеделските училища се превръщат в средни с 5-годишен курс на обучение.¹⁴¹ Министерството на земеделието иска и допълнителен бюджет за 1945 г. от 75 000 000 лв за подобряване на професионалното образование.¹⁴²

¹³⁵ Пак там, л. 266.

¹³⁶ Пак там.

¹³⁷ Попов, Г. Дейността на БКП за преустройството на учебно-възпитателния процес в училищата през първите години на народната власт (септември 1944 — декември 1948 г.). Истор. преглед, 1964, кн. 1, с. 67.

¹³⁸ Стоянова, П. Цит. съч., с. 324—328.

¹³⁹ Земеделско знаме, бр. 4, 29 септември 1944.

¹⁴⁰ ЦДА на НРБ, ф. 89, оп. 1, а. е. 101, л. 60.

¹⁴¹ Държавен вестник, бр. 246, 7 ноември 1944.

¹⁴² ЦДА на НРБ, ф. 89, оп. 1, а. е. 101, л. 47.

Дирекцията за професионалното образование при Министерството на търговията и промишлеността също прави опити за реорганизирането на търговски и други специални училища, като използва сгради на чужди търговски училища, бюджети на закритите такива в новозавзетите територии и средства от бюджета на самото министерство.¹⁴³ През учебната 1944—1945 г. в страната има общо 62 средни професионални и специални училища с 12 212 ученици.¹⁴⁴

Държавният характер на образованието проличава не само в неговата всеобщност, задължителност, но преди всичко в материалната и финансовата му обезпеченост. Бюджетът на Министерството на народната просвета за 1945 г. е 2 064 100 000 лв, а през 1946 г. нараства на 3 565 000 00 лв, или е увеличен 61 % в сравнение с последния просветен бюджет на монархо-фашистката държава.¹⁴⁵ За първи път в бюджета на Министерството на народната просвета за 1946 г. първото правителство на Отечествения фронт предвижда суми за подпомагане училищата на различните малцинства: за турското — 60 000 000 лв, еврейското — 12 000 000 лв, и за арменското 2 000 000 лв., или общо 74 000 000 лева¹⁴⁶. Това показва, че народнодемократичната власт не провежда дискриминация или асимилация чрез обучението, а го поставя на широка демократична основа.

* * *

Задачите от идеологическата област, поставени в програмата на Първото отечественофронтовско правителство, въпреки че се ограничават главно в сферата на образованието и независимо от тълкуването, което им дават отечественофронтовските партии, надхвърлят чисто антифашистките и демократични задачи и поставят началото на социалистическата културна революция в България. В резултат на извършеното от народнодемократичната власт т. нар. „отечественофронтowska идеология“ се изпълва с ново, марксистко-ленинско съдържание, засилва се ролята на държавата в управлението на културните процеси. Всичко това води до структурни промени, до създаването на нова система за идеологическо въздействие върху масите и утвърждаване ръководната роля на БРП (к) в тази област.

¹⁴³ Пак там, ф. 136, оп. 1, а. е. 68, л. 59; ф. 1, оп. 1, а. е. 35, л. 68.

¹⁴⁴ Статистически годишник на НРБ. С., 1963, с. 342.

¹⁴⁵ Стенографски дневници, XXVI ОНС, I р. с., 31 з. от 26 февруари 1946 г., с. 290.

¹⁴⁶ Пак там, с. 292.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПЕРВОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА ОТЕЧЕСТВЕННОГО
ФРОНТА ПО ИСПОЛНЕНИЮ ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ ЗАДАЧ
В ЕГО ПРОГРАММЕ

Минчо Минчев

Резюме

Автор исследует два основных вопроса. Первый рассматривает общественно-политическую мысль отечественнофронтовских партий по вопросу о сущности идеологических задач в Правительственной программе. С помощью анализа партийных программ и идейных концепций партийных лидеров делается вывод о том, что каждая партия рассматривала Правительственную программу как средство утверждения собственной идеологии в системе народной демократии. Ставится вопрос о так называемой „отечественнофронтовской идеологии“, и высказывается мнение, что с научной точки зрения таковой не существует, а Отечественный фронт постепенно воспринимает пролетарскую идеологию как свою.

Второй основной вопрос рассматривает деятельность Первого отечественнофронтовского правительства по исполнению идеологических задач программы. В силу внутренних и международных причин они сводятся в основном к „культурно-просветной“ области и реализуются в трех направлениях: ликвидация авторитарной идеологии доступное и широкое народное просвещение и переустройство целой системы образования на демократических и научных основах согласно требованиям жизни. Подробно рассмотрена законодательная деятельность правительства, которая несмотря на свой демократический и антифашистский характер лучше всего служила делу БРП (к), которая законодательным путем утвердила ее руководящую роль в идеологической области.

L'ACTIVITÉ DU PREMIER GOUVERNEMENT
DU FRONT NATIONAL POUR L'ACCOMPLISSEMENT
DES TACHES IDEOLOGIQUES DANS SON PROGRAMME

Mintcho Mintchev

Résumé

L'auteur s'arrête à deux problèmes fondamentaux. Le premier consiste à poursuivre la réaction socio-politique des partis du front national concernant le caractère idéologique des tâches dans le programme du gouvernement. En analysant les programmes du Parti et les conceptions idéologiques des leaders, l'auteur conclut que tout parti considère le programme du parti comme un moyen de raffermir sa propre idéologie dans le système de la démocratie populaire. La question de ladite „idéologie du front national“ est posée pour être rejetée comme inexistante. Le Front national progressivement adopte l'idéologie prolétarienne comme sienne.

Le deuxième problème concerne l'activité du premier gouvernement du front national pour accomplir les tâches idéologiques du programme. En fonction de conditions intérieures et extérieures elles donnent surtout dans le domaine culturel et celui de l'éducation et se réalisent dans trois directions: la suppression de l'idéologie autoritaire, une éducation accessible et embrassant une grande partie de la population et une réforme de tout le système d'éducation sur des bases démocratiques et scientifiques, répondant aux exigences de la vie. L'activité législative du pouvoir est remise en cause. Malgré son caractère démocratique et antifasciste elle sert surtout le Parti ouvrier bulgare, en traçant par la législation sa place dominante dans le domaine idéologique.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XXI, кн. 3

Исторически факултет.

1983—1984

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XXI, livre 3

Faculté d'Histoire

1983—1984

Петър Горанов

СЪВЕТСКАТА НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКА ДОКУМЕНТАЦИЯ
В ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯТА НА НРБ (1949—1958)
(Рудодобив, металургия, машиностроене)

Petar Goranov

LA DOCUMENTATION TECHNICO-SCIENTIFIQUE DANS
L'INDUSTRIALISATION DE LA BULGARIE (1949—1958)
(exploitation minière, métallurgie, industrie mécanique)

София, 1984

* * *

Научно-техническото сътрудничество се наложи като една от най-ефективните и най-широко използваните форми на плодотворното и всестранно сътрудничество между социалистическите страни. Неговото значение за бързия технически прогрес нараства успоредно със задълбочаването на интеграцията и сближаването на страните от социалистическата общност. Едновременно с това нараства и научният интерес към изучаването на научно-техническото сътрудничество между социалистическите страни с оглед разширяването и усъвършенствването на неговите форми и съвременното решаване на назряващите му проблеми. Тези потребности насочиха вниманието на изследователите главно към проучване на съвременните проблеми и аспекти на научно-техническото сътрудничество между социалистическите страни.¹

Малко са работите, посветени на участието на НРБ в това сътрудничество.² Недостатъчно е проучено научно-техническото сътрудничество между България и Съветския съюз. В повечето публикации то е разгледано наред с другите форми на сътрудничество между двете страни.³ Още по-малко са изследванията, по-

¹ Вж. *Биков, А. Н.* Научно-технически връзки стран социализма. Етапи, форми, методи и тенденции развития. М., 1970; *Петров, Ф. П.* Международно научно-техническо сътрудничество, състояние цели перспективи. М., 1971; *Степаненко, С. И.* Научно-техническо сътрудничество социалистических стран. М., 1962; *Петров, М.* Научно-техническата интеграция в страните на СИВ. С., 1971; Научно-технически прогрес и сътрудничество стран СЭВ. М., 1973.

² Вж. *Петров, М.* Научно-техническо сътрудничество на НРБ със СССР и другите социалистически страни и неговата роля за ускоряване на научно-техническия прогрес. — В: *Марксизъм-ленинизмът за научно-техническата революция и нейните социални последици.* С., 1971, с. 3—49; *Петров, М.* Научно-техническо сътрудничество социалистических стран и его значение для развития народного хозяйства Болгарии. — В: *Развитии экономического сътрудничества социалистических стран.* М., 1969, с. 109—136; *НР България в социалистическата научно-техническа интеграция.* С., 1976; *Никова, Г.* Научно-техническо сътрудничество на България със страните от Съвета за икономическа взаимопомощ (1949—1956 г.). — *Истор. преглед*, 1977, кн. 2, с. 47—58.

³ Вж. *Горанов, П.* Икономическата помощ оказана от Съветския съюз за развитието на нашето народно стопанство. — *Истор. преглед*, 1959, кн. 4, с. 65 и сл.; *Златев, Зл.* Стопанските отношения между България и Съветския съюз (1944—1948). — *Сб. Октомврийската революция и българо-съветската дружба*, с. 275—307; *Наков, А.* Политически и икономически отношения между НРБ и СССР, дисертация; *Каменов, Е.* Икономическата помощ на Съветския съюз — решаващ фактор за изграждането на социализма в България, С., 1960; *Петров, К.* Техническият прогрес в българското стопанство и решаващата помощ на Съветския съюз. — *Летопис на дружбата*, т. 1, 1969, с. 312—336; *Смилянов, В.* Българо-съветското сътрудничество за развитието на

светени специално на научно-техническото сътрудничество между България и СССР като цяло⁴ или на отделните му форми на проявление.⁵

Съществува голямо различие в хронологическите граници на научните разработки, посветени на българо-съветското научно-техническо сътрудничество. Причините за това са главно липсата на единно становище за периодизацията на икономическото и научно-техническото сътрудничество между социалистическите страни и обстоятелството, че основната част от публикациите в тази област имат икономически характер и са насочени предимно към изследване на най-актуалните проблеми на съвременния му етап.

Досега проблемът за ролята на съветската научно-техническа документация за социалистическата индустриализация на България през периода на разгърнато изграждане на основите на социализма у нас не е бил предмет на самостоятелно конкретно-историческо изследване. Откъслените данни, съдържащи се в отделни публикации с по-общ характер, не позволяват да добием пълна и точна представа за мащабите, проблемите и ролята на това сътрудничество.

* * *

Използуването на достиженията на световната научно-техническа практика осигурява по-бърз технико-икономически прогрес. Те ускоряват икономическото развитие на отделните страни и на световното стопанство като цяло. Така например от 70-те години на XIX в., като използва постиженията на световната наука и техника, Германия извърши индустриалната си революция из многократно по-високо техническо, икономическо и организационно равнище в сравнение с индустриалната революция на Англия

материално-техническата база на НР България (1971—1973 г.). — Истор. преглед, 1981, кн. 3—4, с. 22—39; *Сохан, П.* Социалистическият интернационализъм в действие. Киев, 1969; *Пописаков, Гр.* Икономически отношения между НРБ и СССР. С., 1968; *Георгиев, Г.* Икономически връзки между НРБ и СССР и тяхното управление. С., 1965;

⁴ Вж. *Горанов, П.* Научно-техническото сътрудничество със Съветския съюз — фактор за развитието на нашето народно стопанство. — Известия на ВФСИ — Свишов, 1958, кн. 4, с. 377.

⁵ Вж. *Песчаный, Д. Г.* Советско-българское сотрудничество и механизация сельского хозяйства НР Болгарии — Сб. Октомврийската революция и българо-съветската дружба. С., 1967, с. 379—415; *Горанов, П.* Съветската научно-техническа документация в нашето социалистическо строителство (1944—1970). — В: *Летопис на дружбата*. Т. 4. С., 1972, с. 409—426; *същият.* Участието на съветски специалисти в строителството на социализма в България (1944—1970). — *Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“*. Т. 4. С., 1974, с. 109—147. Тук трябва да отнесем и част от статиите, поместени в *Летопис на дружбата*. Т. 3. С., 1972.

и Франция. Това беше една от основните предпоставки, поради които през последните 30 г. на XIX в. по темпове на индустриалното си развитие тя силно изпревари тези страни, а в края на XIX и началото на XX в. ги изпревари и по основните показатели за степента на индустриализация. По подобен начин и Япония след Втората световна война и особено през 60-те години на нашия век успя да се превърне в една от капиталистическите страни с най-развита техника.

През 50-те години на XX в. широкото внедряване на съвременните научно-технически постижения стана една от основните предпоставки за икономическия бум на Федерална република Германия.⁶

Съвременното развитие на научно-техническата революция и внедряването на нейните достижения във всичките сфери на обществения живот стана основен фактор и показател за съвременния обществен прогрес, мерило за прогресивността и жизнеността на обществения строй. То революционизира материалния и духовния живот на обществото. Науката стана основна производителна сила. Тя измени до неузнаваемост характера на труда, битата и културата на хората, начините на тяхното мислене и дейност. Нейните достижения в областта на ядрената енергия, синтетичните материали, електрониката, автоматиката, космонавтиката и др. определят главните насоки на съвременния технически прогрес.

Развитието на научно-техническата революция и успешното решаване на пораждащите от нея икономически, социални и други проблеми в интерес на цялото общество станаха един от основните фронтове на историческото съревнование между двете световни обществени системи. В това съревнование закономерно историческата победа ще удържи социализмът, защото той премахна социалните и националните бариери, които капитализмът поставя на развитието на науката и техниката и на внедряването на техните достижения в практиката за благото на цялото общество. Имайки пред вид това, В. И. Ленин казва: „По-рано (при капитализма — б. м.) целият човешки ум, целият негов гений твореше само за да даде на едни всичките блага на техниката и културата, а други да лиши от най-необходимото — просвещение и развитие. Сега (в условията на социализма — б. м.) всички чудеса на техниката, всички завоевания на културата стават общонародно достояние и отсега нататък никога човешкият ум и гений няма да бъде превръщан в средство за насилие, в средство за експлоатация“.⁷

⁶ За отбелязания икономически бум в Япония и във ФРГ особено важна роля изигра наложената след Втората световна война забрана за развитието на милитаризма в тези страни. Това им позволи да отделят големи средства за икономическото си развитие.

⁷ Ленин, В. И. Полн. собр. соч. Т. 35, с. 289.

Приемствеността и интернационализацията са обективни закономерности в развитието на науката и техниката, но тяхното по-лесно или по-трудно, по-бързо или по-бавно реализиране зависи от характера на обществения строй, от господстващите производствени отношения.

В условията на капитализма, където отношенията между индивидите и отношенията между държавите се изграждат на базата на неравенството и експлоатацията, господството и подчинението, научно-техническите връзки и отношения са подчинени на действието на закона за принадлежната стойност. Научно-техническите постижения са достояние на големите монополи и на господстващите нации. Там по израза на Маркс „...науката става производителна сила на капитала“⁸, научните открития се превръщат в стока и стават обект на търговски сделки и спекулации. По този начин монополите на САЩ отдавна привличат в своите лаборатории и научноизследователски институти най-способните учени от другите капиталистически страни, с което забавят научно-техническото и обществено-икономическото развитие на тези страни.

При капитализма интернационализирането на научните постижения става чрез преодоляване на огромни трудности. Там обмяната на научно-технически опит преследва извличането на максимални печалби. Научно-техническата документация е обект на шпионски домогвания и на търговски спекулации. Капиталистическите монополи се стремят да продават остарели лицензи. Най-новите достижения на науката и техниката те ревниво пазят за себе си, като ги използват за интересите на конкурентната борба. За времето от 1950 до 1953 г. американската компания „Юнайтид машинъри корпорейшън“ е откупила 4127 патента. От тях е внедрила само 365, а другите унищожила, за да не станат достояние на други фирми.⁹ Този факт още веднъж потвърждава думите на В. И. Ленин, че „доколкото се установяват, макар и временно, монополни цени, дотолкова изчезват до известна степен подбудителните причини за технически, а следователно и за всякакъв друг прогрес, за движение напред, дотолкова се създава по-нататък икономическа възможност изкуствено да се забавя техническият прогрес“¹⁰.

Наистина сега стихийното развитие на научно-техническата революция и съревнованието между двете световни системи за сили стремежа на капиталистическите индустриални фирми и предприятия колкото се може по-бързо да внедряват новите от-

⁸ Маркс, К., Фр. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 443.

⁹ Многолетова, Н. И. Экономическая экспансия американских монополюв. М., 1953, с. 45.

¹⁰ Ленин, В. И. Съч. Т. 22. С., 1953, с. 286.

крития в производствената практика. Но това се прави пак в интерес на конкурентната борба и на извличането на по-високи печалби, а не в интерес на повишаване благосъстоянието на трудещите се. Поради това социалните последици от научно-техническата революция при капитализма и при социализма са коренно противоположни. При това стихийното развитие на отделните сфери на научната дейност в условията на капитализма доведе до големи диспропорции. Така например американски учени и държавници с тревога констатират, че САЩ значително изостават в областта на фундаменталните изследвания за сметка на развойните и приложните изследвания.

Следователно капитализмът спъва свободното проявление на обективната закономерност за интернационализация на научно-техническите постижения. Вместо за благо на цялото човечество той "... използва научно-техническата революция за увеличаване на печалбите и за засилване експлоатацията на трудещите се"¹¹.

В противовес на капитализма социализмът осигури неограничени възможности за проявление на интернационалния характер на научно-техническите постижения. Той осигури най-широко развитие и пълноценно използване на науката и техниката както с оглед националните интереси на страните и класовите интереси на отделните индивиди, така и с оглед интересите на цялото общество на световната социалистическа общност. Между социалистическите страни се установи и непрекъснато се разширява и усъвършенствува непознато за междудържавните отношения при капитализма икономическо, научно-техническо, политическо и културно сътрудничество, което е проява на социалистическия интернационализъм. То става решаващ фактор за бързото укрепване на икономическата и политическата мощ на отделните социалистически страни и на световната социалистическа система като цяло, решаващо преимущество на световната социалистическа система пред капиталистическата.

През периода 1949—1958 г. научно-техническото сътрудничество между социалистическите страни имаше най-голямо значение преди всичко за бързото изграждане и непрекъснато усъвършенстване на адекватна на социализма материално-техническа база в страните с народна демокрация, които наследиха от капитализма изостанала материално-техническа база и не разполагаха с необходимия за нейното бързо развитие научно-технически потенциал. Ярко потвърждение на тази истина са данните за научно-техническото сътрудничество на България със Съветския съюз и с другите социалистически страни. Без него

¹¹ Международно съвещание на комунистическите и работнически партии. М., 1969, с. 19—20.

тя не можеше да изпълни грандиозната програма на Петия партиен конгрес за социалистическата индустриализация, т. е. за построяване адекватна на социализма материално-техническа база.

Предпоставките за появата и развитието на научно-техническото сътрудничество между социалистическите страни се коренят в самата същност на социализма, в неговия интернационален характер. При социализма научните открития не са монопол на отделни личности, а стават притежание на цялото общество и се използват в негов интерес. Социалистическите икономически закони, които изключват експлоатацията и подтисничеството на човек от човека и на нация от нация, обуславят отношения на равнопоставеност и взаимопомощ между социалистическите страни, интернационализиране на научните и техническите постижения в интерес на бързото икономическо развитие на отделните социалистически страни и на цялата световна социалистическа общност. Тези отношения се обуславят от еднотипността на обществения им строй, от общността на техните вътрешни и международни икономически и политически интереси. Възможността на социалистическите страни да обменят и ползват опита си в социалистическото строителство произхожда от факта, че строителството на социализма в отделните страни е подчинено на еднакви за всички общи закономерности. Въпреки наличието на някои конкретни особености във формите, методите, темповете на развитието им, наложени от конкретните исторически условия и от националните особености, от своеобразието на икономическите им условия, всички те вървят към социализма по принципиално еднакъв път, вече изпитан от Съветския съюз. Говорейки за опита на Съветска Русия в строителството на социализма, В. И. Ленин посочва: „Той е влязъл в историята като завоевание на социализма и на този опит бъдещата международна революция ще строи своето социалистическо здание.“¹² „Нашето комунистическо стопанско строителство — казва той — ще стане образец за бъдещите социалистически Европа и Азия.“¹³

Опитът на някои страни да отрекат общите закономерности и принципи на строителството на социализма ги доведе до неразбиране и извращаване характера и ролята на дружбата и взаимопомощта между социалистическите страни. Сътресенията, които тези отстъпления от теорията и практиката на марксизма-ленинизма предизвикаха в икономическия и в политическия жи-

¹² Ленин, В. И. Полн. собр. соч. Т. 36, с. 383.

¹³ Пак там, т. 42, с. 161.

¹⁴ Шевяков, Ф. Н. Некоторые вопросы развития международного социалистического разделения труда. — В: Сб. Развитие экономического сотрудничества социалистических стран. М., 1969, с. 17.

вот на някои страни, са красноречиво свидетелство за необходимостта от всестранно сътрудничество между тях.

Разбира се, взаимният обмен на опит в социалистическото строителство не се свежда до механическо копиране, а до творческо използване с отчитане на конкретните национални условия.¹⁴ От общите творчески успехи — казва Л. И. Брежнев — се ражда цялото многообразие на живота, ражда се този велик опит на световния социализъм, който се явява достойние на цялото човечество.¹⁵

Научно-техническото сътрудничество между социалистическите страни се обуславя и от силното диференциране и специализиране на производството, което води до съответно диференциране и специализиране на научно-изследователската дейност. Всяка страна развива с предимство онези клонове на науката и техниката, които са свързани най-тясно с по-нататъшното усъвършенстване на производствата, в които тя се специализира. Това се налага и от финансови съображения. Съвременните научни открития в областта на техническите науки се постигат в резултат на продължителни и сложни експериментални работи, в скъпо струващи лаборатории и научни институти. Тяхното изграждане и поддържане често не е по силите на отделни малки държави. Това налага определено обединяване на финансовите им възможности и на усилията на научните им потенциали.

Строителството на социализма в отделни страни е свързано с преодоляването на много трудности и с голямо напрежение на финансовите и трудовите им ресурси. То изисква извършването на огромни научно-изследователски и експериментални работи. Почти всяка страна успява да постигне по-голям напредък от другите в някои области на научно-техническото развитие. Това налага взаимно обменяне на достиженията им, за да си осигурят ускорено развитие и съвременно равнище на всички клонове на народното стопанство. Едни и същи научно-технически задачи в едни страни се решават по-рано или по-успешно, а в други по-късно или по-малко успешно, защото всички страни не търгват по пътя на социализма едновременно и от еднакво икономическо и научно-техническо равнище, с еднакъв икономически и научно-технически потенциал. По-напредналите в икономическо и научно-техническо отношение социалистически страни трябва да оказват съответна помощ на по-слабо развитите социалистически страни. Принципите на социалистическия интернационализъм изискват социалистическите страни да обменят опита и постиженията си в областта на науката и техниката, за да се изравнят по степен на развитие. Още В. И. Ленин обърна внимание на факта, че всяка социалистическа страна в развитието си ще

¹⁵ Брежнев, Л. И. Петдесет лет великих побед социализма. М., 1967, с. 4.

страда от известна едностранчивост, поради което е необходимо да изучава и творчески да използва опита на другите страни и особено тези, които „преживяват или неотдавна са преживели сходен опит“¹⁶.

Международното социалистическо разделение на труда в областта на науката и техниката също обективно предполага развитието на научно-техническо сътрудничество между отделните страни, обмен на научноизследователски труд. Това е напълно възможно и необходимо поради интернационалния характер на науката.¹⁷

Широката и всестранна взаимопомощ между социалистическите страни се диктува преди всичко от общността на коренните им национални и интернационални стратегически цели и интереси — постигане на икономически възход, построяването на социализма, укрепването на отбранителната мощ на всяка отделна страна и на световната социалистическа общност като цяло, запазването на световния мир.

През разглеждания период необходимостта от най-широко сътрудничество между социалистическите страни за постигането на тези цели придоби особено актуално практическо значение. Тогава империалистическите сили провеждаха политика на „студена война“ и на икономически бойкот срещу Съветския съюз и другите социалистически страни. Под диктовката на САЩ империалистическите държави обявиха много видове промишлени суровини, полуфабрикати, машини и комплектни съоръжения за военностратегически и забраниха продажбата им на социалистическите страни. Наред с това те отказваха и продажбата на научно-техническа документация на тези страни. По този начин империалистите искаха да спънат икономическото развитие на социалистическите страни и да отклонят страните с народна демокрация от избрания път на новото обществено-икономическо и политическо развитие.

Агресивната антисоциалистическа политика на западните държави наложи някои отпечатъци върху междудържавните отношения на социалистическите страни. Те отказаха да се подчинят на диктата на „Плана Маршал“ и „Доктрината Труман“, които нарушаваха техния държавен суверенитет и интересите на икономическото им развитие. При тази международна обстановка отделните социалистически страни можеха да реализират своите национални и интернационални стратегически цели единствено като се опират на взаимопомощта си с другите социалистически страни. По тези съображения през месец януари 1949 г.

¹⁶ Ленин, В. И. Полн. собр. соч. Т. 41, с. 65.

¹⁷ Петров, М. Научно-техническо сътрудничество на НРБ със СССР... — В: Марксизмът-ленинизмът за научно-техническата революция и нейните социални последици. С., 1971, с. 8.

в Москва беше проведено съвещание на представителите на правителствата на България, Унгария, Полша, Чехословакия и Съветския съюз. В противовес на империалистическата политика на икономически дактат и бойкот участниците в съвещанието взеха решение за създаването на Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ).

При създаването се международна обстановка Народна република България можеше да осъществи програмата си за социалистическа индустриализация и за създаване с това на оптимална структура на националната си икономика единствено с помощта на другите социалистически страни. Обстоятелството, че Съветският съюз беше най-развитата социалистическа страна с най-голям теоретически и практически опит, с най-голям икономически и научно-технически потенциал, обективно му отреди водеща роля в световната социалистическа общност и решаваща роля в икономическата взаимопомощ между социалистическите страни. Поради това сътрудничеството на страните с народна демокрация със Съветския съюз имаше решаваща роля за икономическия им възход. По същите причини научно-техническото сътрудничество между Съветския съюз и изостаналите тогава в икономическото и техническото си развитие страни с народна демокрация неизбежно приемаше характер предимно на едностранна и в най-голяма степен безвъзмездна помощ, оказвана им от Съветския съюз за построяването на социализма.

* * *

През разглеждания период съветската научно-техническа помощ беше особено много необходима за икономическия възход на България, която бе една от най-изостаналите страни в световната социалистическа общност. България започна строителството на социализма при силно изостанала технико-икономическа база. Само със собствени сили и опит тя не можеше за кратко време да създаде тежка индустрия, да обучи десетки хиляди строители на социализма и да усвои хиляди видове непознати за нея тогава индустриални произведения.

Научно-техническото сътрудничество със социалистическите страни и преди всичко със Съветския съюз трябваше да осигури бързо и ефективно развитие на науката и техниката в България. То трябваше да ускори нейния икономически възход, като спести на българския народ много време, средства, усилия и труд при усвояването на новите производства, при строителството на нови модерни заводи на съвременно световно техническо и икономическо равнище.

Научно-техническото сътрудничество между НРБ и СССР започна да се осъществява почти веднага след 9 септември 1944 г.

Отначало то не беше самостоятелна организационно обособена форма на сътрудничество, а се регулираше от двустранните търговски спогодби, които включваха и клаузи за научно-техническо сътрудничество.¹⁸ Първоначално оказваната от Съветския съюз на България научно-техническа помощ се заключаваше в даването на консултации и препоръки на нашите министерства и ведомства.

По време на Отечествената война и непосредствено след нея съветските войски в България оказаха ценна техническа и друга помощ по възстановяване на народното стопанство и строителството на нови обекти, по ремонта на кораби, локомотиви, селскостопанска техника и др.¹⁹ Тази помощ бе проява на сърдечните братски чувства между двата народа и почти не се оформяше в официални договорни отношения.

По-обемна, по-разнообразна и по-ефективна съветската научно-техническа помощ стана, когато започна сключването на договори за доставка на инвестиционни обекти от Съветския съюз за България. За пръв път оказването на такава помощ беше предвидено в спогодбата между двете страни от 23 август 1947 г. за доставка в нашата страна на промишлени съоръжения на кредит. С чл. 2 на тази спогодба правителството на Съветския съюз се съгласи да окаже на България техническа помощ в построяването на азотноторов завод, електростанция и опитно съоръжение за полукоксуване на каменни въглища. Той се съгласи да осъществи доставката и техническото ръководство на монтажа на съоръженията, пускането на предприятията в експлоатация, запознаването на българските работници и специалисти с технологическите процеси на производството на синтетичен амониак, разредена азотна киселина, амониева селитра, калциева селитра, сярна киселина, течено гориво от въглища и др.²⁰

Още по-голямо значение за развитието на научно-техническото сътрудничество между Съветския съюз и Народна република България имаше подписаната на 1 април 1948 г. спогодба между правителствата на двете страни за оказване техническа помощ на България. Договорено беше изпращането на съветска геоложка експедиция в България, която да проведе изследвания за нефт, въглища, желязо, мед, хромова руда, злато, полиметали. Тя трябваше да направи подробни геоложки проучвания на отделни участъци на страната. Съветският съюз се съгласи да ни

¹⁸ Степаненко, И. С. Научно-техническото сътрудничество социалистических стран. М., 1962, с. 21.

¹⁹ Наков, А. Българо-съветски отношения 1944—1948 г. С., 1978.

²⁰ Съглашение между правителством Союза ССР и правителством Народной Републике Болгарии о поставке Болгарии в кредит промышленного оборудования. — В: Сб. Советско-болгарские отношения 1944—1948 гг. Документы и материалы. М., 1969, с. 345—346.

окаже помощ в областта на електродобива, чрез консултации по проектиране и строителство на хидроелектросъоръжения, чрез експертизи на конкурсни проекти на най-спешните обекти, чрез консултации за избиране конкурсен проект на хидрокомбинат „Родопи“ и на конкурсен проект за топлофикацията на гр. София, чрез експертиза на тези проекти. В областта на въгледобива беше договорено Съветският съюз да ни окаже техническа помощ за съставяне на проекти и организиране добиването на въглища по открит начин, а също и за съставяне на проект на инсталация за обогатяване на въглищата, разработване на най-добри начини за използване въглищата на Маришкия и Софийския басейн, чрез провеждане на физикохимически изследвания на съответни проби от въглища. Той се съгласи да ни окаже техническа помощ и за съставяне проект на обогатителна фабрика на медна руда, на завод за електромотори с малка мощност и трансформатори. Особено полезно бе, че Съветският съюз пое задължение за обучение на български граждани в съветските научноизследователски институти и предприятия по всички проблеми, по които даде съгласието си да окаже на България техническа помощ.

В спогодбата бяха определени българските и съветските ведомства, които трябваше да сключат помежду си договори за различните видове техническа помощ, като определят обема, сроковете и другите подробни условия по нейното оказване — предоставяне на проучвателните и изследователските отчети, технически проекти, работни чертежи, технологически описания и друга техническа документация, обучение на български специалисти, изпращане на съветски специалисти в България и др.²¹

Стойността на всеки вид техническа помощ се определяше в щатски долари. В нея се включваха административните и други допълнителни разходи, в т. ч. и частта от заплатата на командированите у нас съветски специалисти, която подлежеше на изплащане в Съветския съюз, авторските и други хонорари, разходите по проучвателните и изследователски работи в съставянето на проектите, стойността на промишленото използване на патентите и изобретенията. Стойността на обучение на българските специалисти в Съветския съюз се определяше по фактическите разходи по обучението им. Българската страна пое всички разходи за квартира, служебни помещения, транспорт, прибори, инструменти, съоръжения и др. необходими на командированите у нас съветски специалисти за осъществяване на техническата помощ.²²

Съветският съюз се задължи да доставя на България съоръ-

²¹ Българо-съветски отношения 1948—1970. Документи и материали. С., 1974, с. 16—19.

²² Пак там, с. 19—20.

жения, снаражения, материали, инструменти, прибори, модели и други имущества, необходими за извършването на техническата помощ по пътя на стоковите доставки. Плащането на тези доставки трябваше да става по условията на действащите спогодби за стокообмена и плащанията между двете страни. България се задължи да използва получените по спогодбата патенти, авторски свидетелства, техническа документация и информация изключително за целите на производството на съответната продукция в нейните предели и да не ги предава на други страни, на чуждестранни физически и юридически лица, а също и да не ги публикува.²³

Спогодбите от 1 април и 9 август 1948 г. съдържаха клаузи само за оказване на разнообразна техническа помощ от СССР на България в строителството на нови промишлени предприятия. Тази помощ се регулираше от общите договори между двете страни. Тя не беше още превърната в самостоятелна форма на българо-съветско сътрудничество и не се третираше като такава.

В края на 40-те и началото на 50-те години западните империалистически сили се опитаха чрез икономически бойкот и натиск да задушат икономиката на социалистическите страни. Това наложи на последните спешно да задълбочат и разширят научно-техническото сътрудничество помежду си. От 5 до 8 януари 1949 г. в Москва се проведе съвещание с участието на България, Полша, Унгария, Румъния, Чехословакия и Съветския съюз. На него беше взето решение за учредяване на Съвет за икономическа взаимопомощ (СИВ). Той имаше за задача да координира народностопанските и вносно-износните планове на страните-членки и да разработва мероприятия за научно-техническо сътрудничество и обмяна на технически опит между тях.

Особено важно значение за развитие на научно-техническото сътрудничество между социалистическите страни, в т. ч. и между НРБ и СССР, имаха решенията на Втората сесия на СИВ през август 1949 г. в София. Тогава бяха определени принципите, условията и формите на научно-техническото сътрудничество между страните — членки на СИВ. Сесията определи двустранните спогодби за научно-техническо сътрудничество като най-целесъобразна форма за неговото осъществяване тогава. Тя препоръча на страните — членки на СИВ, да подпишат помежду си такива спогодби, ако дотогава не бяха сторили това.

Софийската сесия на СИВ определи следните основни форми на научно-техническо сътрудничество между социалистическите страни: обмен на научно-техническа документация — проектно-конструктивни чертежи, монтажни планове, технологически опи-

²³ Българо-съветски отношения 1948—1970. Документи и материали. С. 1974 г. с. 20—22.

сания, образци от производства и др., взаимно командироване на специалисти, научни работници и челници в производството, за оказване и получаване на помощ или изучаване и предаване на чужден опит. Сесията прие принципа на безвъзмездността на оказваната техническа помощ. Страната, получаваща научно-техническа документация, следваше да заплаща само фактическите разходи по нейната подготовка за предаване, т. е. само разходите за хартията, за препечатването, прекопирането и др. подобни. Тя обаче не заплащаше огромните предварителни разходи на време, труд и средства, които са направени за конструирането на новите машини или за разработването на новите технологии.

Този принцип беше много изгоден за младите социалистически страни, които се нуждаеха от многократно повече научно-техническа помощ в сравнение с тази, която можеха да окажат. Той свидетелствува, че още тогава на капиталистическите международни отношения на вражди, насилия и грабеж социализмът противопостави отношенията на дружба и братска взаимопомощ между народите.

По-системен и по-организиран характер научно-техническото сътрудничество между Съветския съюз и Народна република България придоби след 18 февруари 1950 г., когато между тях беше подписана специална спогодба за научно-техническо сътрудничество. Между правителствата на двете страни беше постигната договореност да съдействуват за развитието на сътрудничеството между тях в научно-техническата област чрез обмен на съответна информация и на опит в областта на промишленото производство. В чл. 2 на спогодбата беше предвидено образуването на съветско-българска комисия за разработване на мероприятия по осъществяване на сътрудничество и представяне на двете правителства съответни препоръки. Всяко правителство трябваше да назначи по петима членове в комисията. Тя следваше да провежда не по-малко от две заседания годишно последователно в Москва и София.²⁴

Първото учредително заседание на Съветско-българската комисия по научно-техническото сътрудничество беше проведено през март 1951 г. То постави началото на провеждането на българо-съветското научно-техническо сътрудничество като целенасочена, планомерно осъществявана самостоятелна организационна форма на сътрудничеството между България и Съветския съюз. Оттогава до края на 1958 г. бяха проведени общо 12 сесии на комисията. През 1951, 1955, 1956 и 1957 г. бяха проведени по две сесии годишно, а през 1952, 1953, 1954 и 1958 г. — по една. През това време комисията прие общо 2091 решения за оказване на научно-техническа помощ. От тях 1837 решения бяха приети по

²⁴ Българо-съветски... Документи и материали. С., 1974, с.48—49.

искане на българската страна, а само 254 — по искане на съветската страна. Разпределението на решенията по години се вижда от числата в следващата таблица.²⁵

*Приети решения на сесияте на съветско-българската
комисия за научно-техническо сътрудничество*

Година	Сесия	Брой на решенията		
		по искане на НРБ	по искане на СССР	всичко
1951	I	16	14	30
	II	22	7	29
1952	III	122	7	129
1953	IV	131	15	146
1954	V	178	14	192
1955	VI	102	8	110
	VII	183	40	223
1956	VIII	209	44	253
	IX	208	23	231
1957	X	237	9	246
	XI	221	40	261
1958	XII	208	33	241
Всичко	12	1837	254	2091

Числата от таблицата дават основание за редица изводи. През периода на разгърнатото изграждане на социализма у нас научно-техническото сътрудничество със Съветския съюз ежегодно се разширяваше. През 1958 г. Комисията за съветско-българско научно-техническо сътрудничество прие над 8,5 пъти повече решения, отколкото през 1951 г. През този период научно-техническото сътрудничество между двете страни не се осъществяваше на паритетни начала. В полза на България комисията прие над 7,3 пъти повече решения, отколкото решенията, приети в полза

²⁵ Таблицата е съставена по данни на Комисията за икономическо и научно-техническо сътрудничество при МС на НРБ (по-нататък КИНТС). Девет години от петнадесет-годишния период на научно-техническото сътрудничество между НР България и Съветския Съюз, с. 1.

на Съветския съюз. Този факт означава, че тогава научно-техническото сътрудничество между двете страни имаше характер на огромна безвъзмездна помощ, оказвана от СССР на България в социалистическото строителство и особено за осъществяването на социалистическата и индустриализация с бързи темпове и в широки мащаби. Това се потвърждава и от броя на изпълнените решения на комисията. Общо от месец март 1951 г. до края на 1958 г. бяха изпълнени 2000 решения на комисията. От тях 1826 решения бяха в полза на България, а само 174 — в полза на Съветския съюз, или изпълнените в полза на България решения на комисията бяха над 10,5 пъти повече, отколкото изпълнените в полза на Съветския съюз.

Тогава научно-техническото сътрудничество между България и Съветския съюз се осъществяваше чрез размяната на научно-техническата документация, техническо съдействие в строителството на предприятия, съоръжения и други обекти, взаимната помощ в подготовката на кадри (обучението на студенти, аспиранти, специализанти, работници и др), обмена на производствено-технически опит, сътрудничество в научноизследователската дейност — сключване на договори за пряко сътрудничество между научни институти, висши учебни заведения, ведомства, министерства и др. по линията на кооперирането и специализирането в научните и технически изследвания, създаването на съвместни научни колективи и институти за изследване на важни научни и технически проблеми, междудържавно координиране на перспективните планове за научно изследване на най-важните области на науката и техниката с цел да се избегнат паралелни изследвания на еднакви проблеми и др.

Следователно още през разглеждания период научно-техническото сътрудничество между България и Съветския съюз обхваща всички сфери на народното стопанство, а също и областта на науката и образованието в двете страни. С оглед на поставената от нас тема ние ще изследваме само формите и проявите на научно-техническото сътрудничество при индустриализацията на Народна република България през периода 1948—1958 г. чрез взаимното предоставяне на научно-техническа документация.

* * *

Взаимната размяна на научно-техническата документация е една от основните форми на плодотворното научно-техническо сътрудничество между Народна република България и Съветския съюз при социалистическата индустриализация на България. През периода 1949—1958 г. то се проявяваше във взаимното предоставяне на проекти, монтажни планове, работни чертежи на промишлени предприятия, технологически описания, техническа

информация, литература, образци от производства и други подобни.

Активната размяна на научно-техническа документация между двете страни започна да се осъществява почти веднага след установяването на народнодемократичната власт в България. Сътрудничеството им в тази област стана ярка проява на дружбата и братската безкористна взаимопомощ между тях. То е една от многото прояви на интернационалната същност на социализма. Още от възникването си това сътрудничество беше подчинено на принципите на взаимната изгода и на ненамесата във вътрешните работи на отделните страни.

Получаването и използването на огромна съветска научно-техническа документация стана мощен фактор за ускорено изграждане на нашата социалистическа икономика и особено за индустриализацията на страната, за повишаване квалификацията на научно-техническия потенциал на Народна република България. Стотици хиляди книги разказват за постиженията на съветските учени, инженери и производственици. Във всеки български град бяха открити книжарници за съветска литература, където нашите кадри намираха интересуващите ги съветски книги по тяхната специалност или професия. Широкото разпространение на съветската научна и техническа литература у нас, за което много спомага близостта на българския и руския език, стана една неocenима форма за подпомагане и ускоряване подготовката и повишаване квалификацията и културата на нашите работници от всички промишлени отрасли и производства. В онези години нашите студенти почти изцяло се обучаваха по съветски учебници, учебни помагала и друга научно-техническа литература.

Размерът на оказаната ни от СССР научно-техническа помощ по линията на предоставянето на научно-техническа документация се вижда от числата в следната таблица:

*Получена техническа документация
в НРБ от СССР²⁶*

Година	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	Всичко
Документация в бр.	88	67	97	71	131	101	165	405	1125

²⁶ Вж. Горанов, П. Съветската научно-техническа документация в нашето социалистическо строителство (1944—1970 г.) — В: Летопис на дружбата. Т. 4. С., 1972, с. 412.

Данните от таблицата показват, първо, значителния размер на предоставената ни от Съветския съюз техническа документация, второ, тенденцията на увеличаването ѝ по години с изключение на 1952, 1954 и 1956 г., трето, че най-голямо количество техническа документация ни беше предоставено през 1957 г. и 1958 г., когато трябваше да завърши изпълнението на задачите на втората петилетка и да започне изпълнението на третата за постигане на още по-изпреварващо развитие на тежката индустрия. Тогава по съветски проекти, работни чертежи и технологически описания започна строежът на нашите най-крупни и най-модерни заводи и комбинати и усвояването производството на хиляди нови индустриални произведения по по-съвършена технология. Общо до 1958 г. получихме от Съветския съюз 1125 комплекта техническа документация. От тях 405 броя, или 36 %, бяха получени само през 1958 г. Рязкото увеличаване на предоставената ни от СССР н. т. д. през 1957 и 1958 г. се дължеше и на взетите още през 1955, 1956 и 1957 г. решения за специализация на НРБ в рамките на СИВ в производството на акумулатори, електротелфери, електромотори и др.

Количествените показатели свидетелствуват за огромния размер на помощта, която през този период Съветският съюз оказва на нашата страна в борбата за изпълнение програмата на Петия конгрес на БКП за изграждане на социализма и по-специално за осъществяване на социалистическата индустриализация, която конгресът определи като основно звено в строителството на социализма.

Техническата документация, която България получи от Съветския съюз за времето от 1951 до 1958 г., по видове се разпределяше, както следва:

*Техническа документация, предоставена от СССР на НРБ²⁷
(в бройки по видове)*

Години	Проекти	Чертежи	Технологически описания	Информации, образци от производства и т. н. литература	Всичко
1951	8	15	36	29	88
1952	6	16	25	20	67
1953	11	22	34	30	97
1954	22	8	12	29	71
1955	11	26	56	38	131
1956	8	39	14	40	101
Всичко	66	126	177	186	555

От числата в таблицата се вижда, че броят на проектите и на чертежите, които Съветският съюз ни предостави, беше в зависимост от размаха на нашата социалистическа индустриализация. Той се планираше в съответствие с плановете за изграждането на нови, социалистически предприятия у нас. Поради това той беше твърде различен през различните години и не особено голям. Съвсем естествено броят на технологическите описания и на техническата информация, образците от производства и научно-техническата литература, които Съветският съюз ни предоставяше, беше неколкократно по-голям от броя на предоставените ни проекти и чертежи. Този факт се обяснява с обстоятелството, че технологическите описания, информацията, образците от производства и техническата литература бяха предназначени както за усвояването на нови производства, така и за подобряване технологията на съществуващите.

Анализът на проучените архивни материали показва, че министерствата и ведомствата искаха много по-голяма по брой документация от тази, която се планираше и получаваше. Причината за тази разлика се коренеше в обстоятелството, че много от заявките на министерствата и ведомствата не се включваха в плана, защото не бяха пълни или пък бяха по маловажни проблеми и не добре обосновани. Така например в доклада си относно плана за научно-техническото сътрудничество през 1954 г. председателят на Бюрото за научно-техническо сътрудничество съобщава, че при план за 1953 г. 238 бройки за 1954 г. министерствата поискаха 592 бройки, а бюрото ги ограничи на 130 бройки. Като причина за ограничението той изтъкна, първо, факта, че през 1954 г. петата сесия на съветско-българската комисия за научно-техническо сътрудничество имаше да разглежда 158 теми, останали от 1953 г., понеже сесията не беше проведена до края на с. г., второ, провежданата от нашата страна политика на икономии.²⁸

Още през този период и България според силите си оказваше научно-техническа помощ на Съветския съюз. В първите години тя обаче беше много малка по количество и доста се колебаеше. За това свидетелствуват следните числа: (вж. стр. 139).

Сравняването на числата от тази и предишната таблици показва, че през този период и научно-техническото сътрудничество по линията на взаимното предоставяне на техническа документация още не беше на паритетни начала. От 1951 до 1958 г. България получи от Съветския съюз 555 комплекта техническа документа-

²⁷ Вж. Горанов, П. Икономическата помощ, оказана от Съветския съюз за развитието на нашето народно стопанство. — Истор. преглед, 1959, кн. 4, с. 83.

²⁸ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 6, а. е. 122, л. 326.

*Предадена техническа документация от НРБ на СССР²⁹
(в бройки)*

Години	Проекти	Чертежи	Технологически описания	Информации, образци от производства и и. т. литература	Всичко
1951	—	3	13	5	21
1952	—	1	2	4	7
1953	—	3	4	5	12
1954	—	—	—	—	—
1955	—	1	3	8	12
1956	1	4	2	5	12
1957	17
1958	26
Всичко	1	12	24	27	107

ция, а му предаде 107, или 5,2 пъти по-малко. Паритетност липсваше и в качеството на взаимно предоставяната документация. България получаваше от Съветския съюз проекти, чертежи, технологически описания и др. предимно за крупни социалистически промишлени обекти, каквито дотогава у нас нямаше, а му предоставяше предимно технологически описания и образци от областта на селскостопанското производство и на леката и хранителната промишленост.

България имаше голяма изгода и от обстоятелството, че взаимното предоставяне на научно-техническа документация през разглеждания период се извършваше на безвъзмездна основа. Тя не заплащаше за извършените от съветската страна колосални разходи на труд, време, финансови средства и др., за предварителни научно-технически проучвания и експерименти, за създаването на новите проекти, конструкции, технологии и др. Тя използваше крайния продукт на продължителната и скъпо струваща дейност на хилядите съветски научни, проектантски и инженерни кадри, като заплащаше само разходите за хартията и другите материали, употребени за проектирането и препечатването на предаваната ѝ документация. По този начин тя получаваше неизмеримо голяма изгода, произхождаща от икономията на време, средства, труд и избягване на неизбежни лутания и

²⁹ Вж. Горанов, П. Икономическата помощ, оказана от Съветския съюз за развитието на нашето народно стопанство. — Истор. преглед, 1959, кн. 4, с. 83.

грешки. Това ѝ позволи максимално да ускори изграждането на материално-техническата база на социализма.

Съветската документация съставляваше 44,6% от общия брой на документацията, която получихме от чужбина за времето от 1951 до 1955 г. Това означава, че тя имаше решаваща роля за осъществяване социалистическата индустриализация на България.

Когато изтъкваме решаващата роля на оказаната ни от Съветския съюз помощ за социалистическата индустриализация на страната чрез предоставянето на научно-техническа документация, трябва да изтъкваме и нейното високо качество. Предоставяната ни съветска документация представляваше най-новите постижения на световната наука и практика. Тя беше документация на най-нови и модерни производства, съоръжения и цели заводи, каквито не можехме да получим от други страни. За усвояването на тези производства, за строителството на новите социалистически заводи тогава нашите проектанти, конструктори, технологи и производствени кадри нямаха необходимите познания и умения. Без получаването и ползуването на съветската техническа документация те не можеха да проектират, да построят и да усвоят експлоатацията на новите заводи.

Чрез получаваните документации материализираният опит и постижения на съветските учени, инженери, строители, монтажници и производственици в промишлеността ставаха достояние и на българските учени, инженери, строители и производственици в различните промишлени отрасли. Те им позволяваха да опознаят и използват в своята практика този богат опит, да повишават квалификацията си и да се научат сами да проектират, конструират и строят най-нови заводи, да произвеждат най-нови високоефективни и естетични промишлени стоки на съвременно световно ниво.

Още тогава чрез предоставяната ни документация Съветският съюз ни помагаше да обогатим опита на нашите кадри и да усвоим стотици и хиляди нови промишлени производства и технологии в най-важните отрасли на индустрията — минното дело, енергетиката, металургията, машиностроенето, тежката химия и др., на съвременно световно ниво. Така съветската документация придоби решаваща роля при изграждането на материално-техническата база на социализма у нас.

Тогава по съветски проекти, монтажни планове, работни чертежи и технологически описания бяха построени или започнаха да се строят химическият комбинат в Димитровград, ТЕЦ „Марица 3“, ТЕЦ „Надежда“ в София, двата авторемонтни завода в София и в Пловдив, Слаботоковият завод „Кл. Ворошилов“, содовият завод „Карл Маркс“, Оловно-цинковият завод край Кърджали, Медодобивният завод „Г. Дамянов“, Тракторният за-

вод в Карлово, Автомобилният завод край Шумен, Металургичният комбинат „В. И. Ленин“, Източно-маришкият енергетичен комплекс, Нефтохимическият комбинат край Бургас и много други заводи и цехове. Към 1958 г. в построените с помощта на СССР промишлени предприятия се произвеждаше основната част от продукцията на най-важните отрасли на тежката ни индустрия. Съветският съюз ни предостави и голямо количество крайно необходими правилници, нормативни и други справочници като: устройствен правилник на промишлените организации по промишлено проектиране, правилник за заплащане на проектантските работи за всички сектори на промишленото проектиране, норми и разценки за проектантските работи за промишлено проектиране, справочници, издадени от „Промпроект“, правилници, наредби свързани с проектирането и технико-икономическите показатели и др.³⁰

Главно с помощта на съветската техническа документация и друга огромна и разнообразна техническа и икономическа съветска помощ бяха създадени добивната, металургическата, машиностроителната, тежкохимическата, електротехническата, строителната и другите нови отрасли на промишлеността на България. По този начин усвоихме такива производства на тежката индустрия като химикали, черни и цветни метали, легирани стомани, различни профили прокат, различни видове високопроизводителни металорежещи, минни, електротехнически, селскостопански, текстилни и др. машини, над 2500 вида резервни части за същите и много съоръжения, каквито по-рано не познавахме.

Благодарение на тази помощ България, която в миналото беше една от най-изостаналите в икономическо и техническо отношение страна в Европа, можа да усвои производството на различни видове и серии електромотори, вагони, кораби, хидрогенератори, трансформатори, хладилници, геоложки инструменти и съоръжения, изкуствени торове, калцинирана сода, сода каустик, пеницилин, различни киселини, химически влакна, изчислителна техника, запаметяващи устройства и много друга електронна апаратура. Още до 1958 г. много от тези нови производства бяха развити с оглед да задоволяват нуждите на нашата страна и да отделят значителна продукция за износ. Така България си осигури значителни валутни постъпления.

Получаването и внедряването на съветска техническа документация спомогна да се ускори процесът на индустриализацията и да се повишава непрекъснато производителността на труда.

В едно изследване нито е възможно, нито е необходимо да се изброи цялата ни предоставена и използвана в нашата социалистическа индустриализация съветска научно-техническа до-

³⁰ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 6, а. е. 160, л. 107.

кументация. Затова по-нататък ще споменем само най-характерните случаи, за да аргументираме нашите изводи и да дадем възможност на читателя да добие по-ярка и по-конкретна представа за мащабите и ролята на този вид съветска научно-техническа помощ, за осъществяване програмата на Петия партиен конгрес за социалистическата индустриализация на България на примера на рудодобива, металургията и машиностроенето.

* * *

Рудодобивът и създаването на цветната и черната родна металургия, които са основни отрасли на тежката индустрия, са също рожба на плодотворното българо-съветско сътрудничество. Голямото значение на оказаната ни в тези отрасли съветска научно-техническа помощ се определя от обстоятелството, че до нейното получаване българските кадри не познаваха съвременните методи на флотация, доменното и мартеновото производство. Всичко това, те трябваше да научат от съветската техническа документация и литература и да го усвоят с помощта на съветските специалисти. Без тази братска помощ те не можеха срочно и успешно да изпълнят поставената от Петия конгрес на БКП задача за изграждането на родна цветна и черна металургия, която да осигурява „хляба“ на съвременното машиностроене.

Изключително голямо значение за изпълнението на поставената задача имаше създаването и дейността на смесеното българо-съветско минно-рудно акционерно дружество „Горубсо“. То беше образувано на основата на решението на Потсдамската конференция за предаване на бившата германска собственост в България на Съветския съюз. Главната му цел беше да развие рудодобива и цветната металургия в България. В неговото развитие се открояват два етапа. Първият започна от създаването му на 3 май 1950 г. и продължи до 1953 г. Тогава бяха построени 10 рудника, обогатителните фабрики в Мадан и Рудозем и др. по-малки обекти. Вторият етап в развитието на „Горубсо“ започна от 1953 г. и продължи до 1955 г. включително, т. е. до ликвидирването му като смесено акционерно българо-съветско дружество. През този етап бяха построени нови рудници и разширени старите.

Първите проекти на предприятията на „Горубсо“ бяха изработени от съветските организации „Гипроцвет“ в Москва и „Механобр“ в Ленинград. В строителството на обектите участваха съветската строителна организация „Шхтстрой“, българо-съветското строително акционерно дружество „Софболстрой“ и Главно управление на строителните войски на България. Дружеството се занимаваше с издирване, добиване и обогатяване на оловно-

цинкови руди. Основният капитал при учредяването му беше 10 млрд. лв. (тогавашни), внесен по равно от Съветския съюз и от България. Впоследствие той беше увеличен до 12 млрд. лв. „Горубсо“ стана най-голямото миннорудно предприятие на Балканите. Добивът му на оловно-цинкова руда през 1956 г. се увеличи близо 6 пъти в сравнение с този през 1950 г.

Дейността на дружеството превърна изостаналия в миналото родопски край в най-крупния рудопрмишлен район на България. Тогава в рудниците му работеха 13 000 работници, в Оловно-цинковия завод работеха още 1300 работници, а хиляди други бяха заети във флотационните фабрики, транспорта и т. н. Съветският съюз изпрати на работа в дружеството много свои специалисти по рудодобива и флотацията на цветни метали. Разработването на рудниците и строителството на фабриките се извърши по съветска документация — работни чертежи, проекти, монтажни планове, технологически описания, лабораторни изследвания и др.

В навечерието на Девети септември 1944 г. в рудодобивната и в химическата промишленост на България работеха само двама специалисти с висше образование.³¹ Следователно без съветската техническа помощ тя не би могла да реализира и минимална част от колосалната строителна и производствена дейност на „Горубсо“.

Дружеството поддържаше преки връзки със съветските министерства. Неговите заявки за проекти, работни чертежи, технологически описания се отправяха направо до съответните съветски органи и организации, без да се внасят за решаване от българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество. Поради това в тази комисия няма конкретни данни за получената от него научно-техническа документация. Бързото разрастване на „Горубсо“ и увеличаването на неговата производствена дейност достатъчно категорично свидетелствуват за огромната помощ, оказана му от Съветския съюз, и за решаващата му роля в развитието на добива на оловно-цинкови руди.

По линията на изготвянето на специално поръчана за нашата страна и чрез предоставянето на готова техническа документация Съветският съюз ни оказва много ефикасна техническа помощ и за развитието на другите отрасли на цветната металургия. Така например по решение на първата и втората сесия на българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество през 1952 г. Министерството на тежката промишленост на България получи от Съветския съюз описания на методите на обогатяване на барит, флуорит и полоний.³² През същата година

³¹ Работническо дело, 5 септ. 1960.

³² ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 5, а. е. 64, л. 79.

по молба на българската страна българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество взе решение съответни съветски организации да извършат технически изследвания на български руди от рудниците „Злата“, „Росен“ и др.³³ През следващата година Съветският съюз предостави на нашата страна документацията от проведените изследвания по обогатяването на рудата от росенската група рудници с цел да се достигне отделянето на молибдена в самостоятелен концентрат. Тази документация беше използвана при подмянето на флотационните клетки, за да се проведе опит с 50 т флотация.³⁴ В Съветския съюз бяха извършени контролни арбитражни химически аналитични изследвания на 123 образеца от 15 проби на български руди за установяване на химическия им състав. Резултатите от всички изследвания бяха предадени на Министерството на тежката промишленост на НРБ през първото полугодие на 1953 г.³⁵ През същата година то изпрати на ленинградския обогатителен институт „Механобр“ проби от полиметалните руди на рудник „Чипровци“ с молба те да бъдат изследвани с цел да се установят възможностите, първо, за използване на металите олово, желязо и манган, като се разделят на два самостоятелни концентрата — оловен и желязо-манганов, и, второ, за отстраняване на сярата и другите вредни примеси в желязото. Министерството желаше да получи разработена технология за обогатяване на тези руди, която да бъде използвана за обогатяването им в заводски мащаб.³⁶ Изследванията на изпратените проби бяха проведени през 1954 г.³⁷

Едновременно с горното беше поискана и организационна схема на Изследователско-технологически институт по обогатяването на руди, агломерации и обгаряния с обозначаване функциите на всеки отдел, списъка на съоръжаването с оглед да се разшири съществуващият у нас отдел за технологически изследвания на рудите и да се създаде от него научноизследователски институт по технология на рудата и желязото, марганца и цветните метали: олово, цинк, мед и др.³⁸ Със същото писмо беше поискана и схема на организацията на научноизследователски институт по изследване на металите с указания за структурата на института, работата на съответните отдели и списък на съоръженията. През 1954 г. тази документация беше използвана за реорганизирането на института на Министерството на тежката промишленост в Перник в Централен металургически институт

33 Пак там, а. е. 76, л. 75.

34 ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 6, а. е. 134, л. 60—61.

35 Пак там, а. е. 138, л. 96.

36 Пак там, а. е. 162, л. 12.

37 Пак там, ф. 134, оп. 7, а. е. 153, л. 60.

38 ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 6, а. е. 162, л. 12.

до изследване на металите. На него се постави задача да ръководи нашата млада металургия и машиностроене.³⁹ Петата сесия на българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество прие решение Съветският съюз да предаде на България и документация за организацията и структурата на институт по обогатяване на руди.⁴⁰

В Съветския съюз бяха изготвени проектите и работните чертежи на почти всички нови български рудодобивни предприятия. През 1952 г. по решение на втората сесия на българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество той предаде на България техническа литература по начините на механизирането и ускоряването на работата в мините при прокопаване и изграждане на тунели с разрез от 3 до 15 м².⁴¹ С друго решение на комисията от 1956 г. за „Минпроект“ — София, бяха поискани от Съветския съюз типови генерални планове на рудник и флотационна фабрика и типова проектносметна документация на руднични автомобилни и железни пътища с нормална и с електрическа тяга.⁴²

Решаващо значение имаше съветската научно-техническа документация за изграждането и развитието на предприятията на цветната ни металургия. Така например Медодобивният комбинат „Г. Дамянов“ край Пирдоп (сега гр. Средногорие) беше изцяло построен по съветски технически проект, изготвен от Уралския научноизследователски и проектантски институт за медна промишленост „Унипромед“ в гр. Свредловск. Главен инженер на проекта беше Александър Г. Мелников. Съветските проектантски организации в областта на цветната металургия извършиха проектирането на редица обогатителни фабрики на оловно-цинкови и медни руди, а така също на Оловно-цинковия завод край Кърджали, на Комбината за цветни метали край Пловдив, а по-късно и на Меднообогатителния комбинат „Медет“, на Комбината за цветни метали „Д. Ганев“ край София и др.⁴³ Пускането на тези предприятия в експлоатация беше осъществено по съветска технологическа документация.

Анализът на приведените факти налага извода, че съветската научно-техническа помощ чрез изготвянето и предоставянето на проекти, работни чертежи, монтажни планове, технологически описания и друга научно-техническа документация имаше решаващо значение в създаването и развитието на цветната ни металургия.

³⁹ Пак там, л. 13.

⁴⁰ Пак там, оп. 7, а. е. 154.

⁴¹ Пак там, оп. 5, а. е. 68, л. 426.

⁴² Пак там, оп. 9, а. е. 137, л. 68.

⁴³ Вж. *Гарванов, И.* Съветската научно-техническа помощ за българската химия и металургия. — В: *Летопис на дружбата*. Т. 3, С., 1972, с. 95.

Бързото изграждане и развитие на черната металургия на нашата страна също е резултат на плодотворното българо-съветско научно-техническо и икономическо сътрудничество. навечернето на 9 септември 1944 г. капиталистическа България имаше само един завод за производството на стомана от претопването на старо желязо. Той се намираше в Перник. В него работеха 129 души, които произвеждаха годишно до 5000 т прокат. През годините на народната власт заводът беше реконструиран и през 1957 г. производствената му мощ достигна до 26 000 т прокат годишно.⁴⁴ В капиталистическа България доменно производство не съществуваше. Съвременната черна металургия в България бе създадена в годините на народната власт с помощта на Съветския съюз. Неговите проектантски институти по черна металургия извършиха цялостното проектиране на първенца на българската черна металургия — Металургичния комбинат „В. Ленин“. В Съветския съюз бяха изготвени и проектите на неговите разширения и модернизации през 1952 и 1956 г. По този начин в завода бе създаден пълен металургичен цикъл. Голяма роля изигра съветската техническа документация и за по-нататъшното модернизиране на завода. По решение на българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество през 1954 г. Съветският съюз предостави на България работни чертежи на мартенова пещ с мощност 50 т, работеща с газово гориво,⁴⁵ описание на технологията на производството на чугун.⁴⁶ През 1957 г. завод „Ленин“ получи от Съветския съюз и работни чертежи на начините за подаване на нагрят въздух в доменната пещ и на мазут в мартеновите пещи. Само внедряването на документацията за подаване на нагрят въздух в доменната пещ донесе годишен икономически ефект в размер на 1 550 000 лв.⁴⁷ На деветата сесия на българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество съветската страна се съгласи да предаде на България техническа документация по вкарването на кислород в мартеновите пещи при полунепрекъснато леене на алуминий и алуминиев бронз.⁴⁸ Получени и внедрени бяха също чертежи за механическа бъркалка РМ—25—5У, на съоръжения за разливане на чугун и стомана и др. Съветският съюз ни предостави значително количество технологически описания за усвояване на производството на новата за нас металургическа продукция и за усъвършенстване на остарелите вече технологии. Наред с това

44 Работническо дело, 22 ян. 1957.

45 ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 7, а. е. 153, л. 55.

46 Пак там, л. 55 и 59.

47 По данни на КИНТС при МС. Справка относно научно-техническо сътрудничество между НР България и Съветския съюз от 23. II. 1963 г. Приложение № 2, с. 1.

48 Известия, 7 септ. 1957.

той ни предостави нормативни документи за монтажа на флотационни фабрики, металургични заводи, металоконструкции и технически норми за разход на материали за същите.⁴⁹

По молба на българското правителство на 19 юли 1958 г. беше подписано „Споразумение за оказване от Съюза на съветските социалистически републики техническа помощ на Народна република България в изграждането на металургичен завод и други промишлени предприятия и обекти“. По него беше договорено цялото проектиране на новия, много по-голям от завод „Ленин“, металургическия комбинат в Кремиковци (днес „Л. Брежнев“), да се извърши от съветски проектантски организации за черна металургия.⁵⁰

От приведените факти се налага изводът, че създаването на мощна рудодобивна промишленост и съвременна цветна и черна металургия, които съставляват един от основните елементи на материално-техническата база на социализма, България осъществи чрез най-широко използване на съветската научно-техническа документация. Без нея тя, която тогава още не разполагаше с висококвалифицирани специалисти, нямаше така непосредствено и пълно да се ползува от достиженията на Съветския съюз в областта на рудодобива и металургията и така бързо, евтино и на съвременно техническо равнище да изгради собствена цветна и черна металургия. Без това щеше да се забави техническото развитие на цялото стопанство, тъй като без съвременна металургия е невъзможно създаването и бързото развитие на високоефективно съвременно машиностроене и строителна промишленост.

* * *

Съветската научно-техническа документация беше най-широко използвана за създаването и развитието на съвременното българско машиностроене. За тази цел бяха предназначени около 48% от получената у нас през 1950—1960 г. техническа документация.⁵¹ Значението на този факт се определя от обстоятелството, че машиностроенето представлява сърцевината на тежката индустрия. То играе главна роля в развитието на народното стопанство, защото произвежда средства за производството на средствата за производство. Неговото бързо развитие в крак със съвременния технически прогрес осигурява бърз технически прогрес

⁴⁹ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 7, а. е. 154, л. 154.

⁵⁰ Българо-съветски отношения 1948—1970. Документи и материали. С., 1974, с. 204—205.

⁵¹ По данни на КИНТС при МС на НРБ. Десят лет научно-техническо сотрудничество между НР България и Советским Союзом, с. 3.

на цялото народно стопанство на основата на механизацията и автоматизацията на технологическите процеси.

Българското машиностроене фактически беше създадено бързо се разви именно през разглеждания период на основателното сътрудничество със Съветския съюз и с другите социалистически страни. През периода на изграждането на основните планове, технологически описания и др. съветска техническа документация България построи и пусна в експлоатация основните си машиностроителни заводи като: Слаботоковия завод „Кл. Ворошилов“ в София, двата авторемонтни завода в София и в Пловдив, Завода за селскостопански машини „Г. Димитров“ в Русе, Завода за автотракторни части в Шумен (сега завод „Мадара“), Силнотоковия завод „В. Коларов“ в София, Тракторния завод в Карлово, Завода за строителни машини „Червена звезда“ в Дебелец, Инструменталния завод „Болшевик“ в Габрово и много др. По този начин България създаде собствено тежко машиностроене, усвои производството на сондажни, минни, енергийни, селскостопански, транспортни, пътностроителни, строителни, текстилни и други машини, електромашини и апарати, машини и други съоръжения за хранително-вкусовата промишленост и др. Тя създаде собствено корабостроене, радиотехника, производство на сачмени лагери и др. резервни части.

Оказаната ни от Съветския съюз научно-техническа помощ чрез изготвянето и предоставянето на техническа документация изигра много голяма роля в създаването и бързото развитие на родното електротехническо машиностроене, на радиотехническата и съобщителната промишленост. През 1949 г. по този начин беше построен Слаботоковия завод в София. Неговото производство се базираше на съветски технологически описания. За целта беше използвано голямо количество съветска радиотехническа литература.⁵² Това позволи на България да създаде собствено на електротехническа промишленост и бързо да усвои производството на радиоапарати, съобщителна техника, електроизмервателна апаратура, електромедицинска техника, електромотори, трансформатори, генератори и др. Така например през 1950 г. Съветският съюз предаде на България документация на 64 типа електромотори. Тя почти цялата беше внедрена в производството. Икономическият ефект от това възлезе на 2 400 000 лв. (тогавашен курс).⁵³ По решение на първата сесия на смесената Българо-съветска комисия за научно-техническо сътрудничество от 1951 г. той ни предаде техническа документация на производството на различни електролитни кондензатори, чертежи и рецен

⁵² ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 5, а. а. 81, л. 124.

⁵³ По данни на КИНТС при МС.

тури и друга техническа документация на производството на пневматични включатели 35 KV с разривна мощност 500—700 мегавата и пневматични изключватели 110 KV тип В 251—3, вентили велитови отводители за 15, 20, 35, 36 и 110 KV и документация на тръбни отводители със същите стойности. Тази документация имаше важно значение за усвояване на изброените производства, защото опитите за произвеждане на електролитни кондензатори по наши рецептури се провалиха. Кондензаторите не издържаха на напрежението и се пробиваха.⁵⁴ По втория протокол на комисията от същата година получихме техническа документация на трифазни маслени трансформатори с мощност от 5000 до 20 000 KVA и трифазни синхронни генератори 1052 KVA. Нейното използване съкрати с цели пет години срока за усвояването им и донесе на страната икономия в размер на 6 400 000 лв. (тогавашни).⁵⁵

На основата на съветската документация беше планирано през 1954 г. да се разработи технология и да бъде произведен един образец пневматичен изключвател. Той трябваше да се изпрати в Съветския съюз за пробни изпитания. През 1955 г. беше предвидено да бъдат произведени два броя такива изключватели. Тогава за нашата електротехническа промишленост те представляваха големи и сложни съоръжения. Чрез използването на съветската техническа документация трябваше да се разработи и технологията на производството на вентилни велитови прекъсвачи от фиброви тръби и още през 1954 г. да бъдат произведени 1000—2000 такива прекъсвачи.⁵⁶

По съветска документация през 1953 г. Електроламповият завод в Сливен усвои производството на флуорисцентни лампи. По този начин бяха постигнати значителни икономии за страната от спиране вноса на такива лампи.⁵⁷ През същата година „Енергохидропроект“ получи от Съветския съюз типов проект на ветроенергийна централа с двигател ЦАГИ от 1 до 20 KVA с чертежи, обяснителни записки и габаритни чертежи на ветродвигателя и електродвигателя. Същото предприятие тогава получи и конструктивни чертежи на елеватори за отоплителни инсталации за гореща вода с променлива температура на мрежата 140—70° С за топлинна мощност на абонатите от 200 000 ккал/час до 4 000 000 ккал/час.⁵⁸ През същата година бе договорено получаването на съветски чертежи и описания на технологическия процес за произвеждане на шумови сценични ефекти.⁵⁹ Тогава Силнотоковият завод „Васил Коларов“ в София получи първите технически до-

⁵⁴ ЦДА на НРБ, оп. а. е. 162, л. 34 и оп. 6, а. е. 138, л. 121.

⁵⁵ По данни на КИНТС при МС.

⁵⁶ Пак там.

⁵⁷ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 6, а. е. 134, л. 70—71.

⁵⁸ Пак там.

⁵⁹ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 7, а. е. 153, л. 59.

кументации на вилтови разредници и взривобезопасни електромотори. По тях той почти веднага започна подготовката за производството им. Техническото бюро на завода изготви чертежите, а инструменталният цех изготви металическите части на разредниците. В Съветския съюз бяха поръчани суровините и съоръженията за изпитателните станции. За частите, които заводът можеше сам да произведе, допълнително бяха поискани работните им чертежи чрез Българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество. Същият завод получи и чертежи на производството на типови трансформатори с мощност до 21 000 kw. Те бяха използвани и за усъвършенстване конструкциите на вече внедрените в производството различни типове трансформатори. Трансформаторите с мощност 12 500 kVA изцяло се изработваха по съветски чертежи.⁶⁰ По същия начин заводът усвои и серийното производство на висококачествени асинхронни електромотори с мощност до 160 kw. От спирането на техния внос страната спести голямо количество валута. Тя беше използвана за други неотложни доставки. Започна и износ на такива електромотори, който донесе значителни валутни постъпления.⁶¹ Най-мощният от тях бе 4200 kw.⁶² През същата година Четвъртата сесия на Българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество реши Съветският съюз да предаде на България техническа документация на електрическа сушилна и електрическа пещ с молибденови намотки, на метализационен апарат, на производството на кабели, на взривобезопасни трансформатори, на мотори „КО“ и др.⁶³ По решение на същата сесия Министерството на пощите, телеграфите и телефоните получи документация на клеймовъчна машина за писма, електромагнитен крачен клеймовъчен апарат, таксовосъчна машина на транспортни ленти за предвижване на телеграми и колети.⁶⁴ През същата година Министерството на електрификацията получи съветски рецептури и описания на тенхологическите процеси на производството на сухи елементи, авто-акумулатори и станционни акумулатори.⁶⁵ Общо през 1953 г. от използването на съветска техническа документация и производството на електроматериали беше реализиран икономически ефект в размер на 87 000 000 лв., а в производството на сплавни — 51 000 000 лв.⁶⁶

По решение на петата сесия на българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество през 1954 г. Съветският съюз

⁶⁰ Пак там, оп. 5, а. е. 81, л. 123.

⁶¹ Пак там, л. 123—124.

⁶² Пак там, оп. 6, а. е. 134, л. 70—71.

⁶³ Пак там, оп. 8, а. е. 162, л. 36.

⁶⁴ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 8, а. е. 162, л. 55.

⁶⁵ Пак там, оп. 6, а. е. 162, л. 172.

⁶⁶ По данни на КИНС при МС.

се съгласи да предаде на България техническа документация, каталог на технологията и работни чертежи на едносерийни електрически мотори с навити ротори и фазови реостати тип „АК“ единна серия 5, 6, 7, 8 и 9-габаритни. Големите нужди от такива електромотори наложиха усвояването на производството им още същата година. На същата сесия българската страна поиска да получи пълни конструктивни чертежи и описания и на трифазни **силови трансформатори 10,5/121 kV** с мощност 31 500 kw, конструктивни чертежи, технологически описания и разчети на взривобезопасни трансформатори, както следва: а) за трифазни руднични свредлови машини с мощност 1,5, 2,5 и 4kw, 380/133/42V или 380/133 V; б) за осветление трифазни трансформатори с мощност 200, 400 и 1000 kw 380/42 V, 50 пер. честота. Документацията беше необходима на нашите заводи, за да усвоят съветския опит и достижения в производството на такива трансформатори за каменновъглената промишленост с оглед изпълнението на плана за увеличаване добива на каменни въглища през втората петилетка, и по тези причини българската страна настоя да ги получи още през третото тримесечие на същата година.⁶⁷ По решение на същата сесия Съветският съюз предаде на България и документация на електрическа сушилня с температурен режим от 200 до 210°C, на електрическа пещ с температурен режим 400°C, на електрическа пещ с молибденови намотки и теperatureн режим 1400°C, чертежи на елеватори за топлофикационни системи, неавтоматизирани елеваторни възли, нормограми за изчисления. Предоставени ни бяха и конструктивни чертежи, обяснителни записки и изчисления на електроизмервателни уреди.⁶⁸

През 1955 г. по съветска документация Силнотоковният завод „В. Коларов“ усвои производството на хидрогенератори за ВЕЦ „Бързия“. По този начин само от конструкторски труд бяха реализирани 230 000 лв. икономии. По решение на седмата сесия на Българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество от с. г. заводът получи нови съветски работни чертежи и ценни указания от съветски специалисти по производството на взривобезопасни машини и съоръжения. Те имаха важно значение за усвояване производството на тези машини и съоръжения.⁶⁹

През 1956 г. българската страна помоли съветската да ѝ изготви и предаде два полукомплекта предаващо и приемащо устройство ТУ—ТС по системата, предложена от проф. д-р В. А. Ион-

⁶⁷ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 7, а. е. 153, л. 56 и а. е. 138, л. 6.

⁶⁸ Пак там, а. е. 154, л. 69, 126—127.

⁶⁹ По данни на КИНТС при МС. Справка относно научно-техническото сътрудничество между НР България и Съветския съюз от 23. II, 1963 г. Приложение № 2, с. 2.

сов, за телеизмервания с 9 сигнала, за да бъдат внедрени в нашата енергосистема. Внедряването на тези устройства се налагаше от съображенията за сигурност, подобряване качеството на електроенергията, постигане на по-голяма оперативност и икономичност в енергосистемата. Посочените полукомплекти трябваше да се разучат, за да се усвои производството им у нас.⁷⁰

Деветата сесия на Българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество реши Съветският съюз да предаде на България проектно-сметна документация за строителството на язови подстанции за постоянен и променлив ток, работни чертежи на еднофазни силови трансформатори, на генератори за постоянен ток и други електротехнически съоръжения, работни чертежи, разчетни данни, описания на технологията на производството на еднофазни силови трансформатори ОДГ — 13 500/110/121/11 и ОДГ — 20 000/110/121/11, а също и инструкции ОТК и инструкции по изпитанията им. Поискани бяха чертежи и технически условия за изпробване и инструкции за експлоатацията на класификатори: едноспирален 1200×8230, двуспирален 15 000×8230 и 2000×840, работни чертежи на електротелфер ТЭ—2, ТН—301 и ТЭ—501.⁷¹

По съветска документация Силнотоковият завод „Васил Коларов“ започна производството на трансформатори за живачни токоизправители ТМРУ, предназначени за износ. В резултат на това през 1959 г. бяха реализирани 120 000 лв. икономии от проектантски труд и бяха произведени 15 бр. трансформатори.⁷²

През 1954 г. на петата сесия на Българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество българската страна спешно поиска да получи статистически разчети и конструктивни чертежи на стоманени решетъчни стълбове за 220 KV, за АСУ (алуминиево-стоманени усиленни проводници), 400 или 300 KV АСУ, в т. ч. по една документация на един носещ и един опъвателен стълб. Тази документация беше използвана при проектирането на заложените в народностопанския план за построяване през втората петилетка високоволтови електрически далекопроводи. Тогава за тази работа нашите проектантски бюра още нямаха необходимия опит.⁷³ Този факт показва, че още при залагането на задачите за развитието на страната и по-специално за нейната индустриализация и електрификация през съответната петилетка се разчиташе на възможността да се получи техническа и друга помощ от Съветския съюз и от страните с народна демокрация.

⁷⁰ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 9, а. е. 137, л. 6.

⁷¹ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 10, а. е. 56, л. 391—399. — Известия, 7 септ. 1957.

⁷² По данни на КИНТС при МС. Справка относно научно-техническото сътрудничество... Приложение № 2, с. 1.

⁷³ ЦДА на НРБ, оп. 7, а. е. 134, л. 3; а. е. 138, л. 56.

Анализът на приведените факти показва, че получаването и използването на съветската техническа документация през годините на изграждането на основите на социализма у нас имаше изключително голям дял в създаването и бързото развитие на наше родно електротехническо машиностроене. През този период по специални поръчки на българското правителство в Съветския съюз бяха изготвени проектите, работните чертежи, монтажните планове и друга техническа документация за построяването на няколко основни завода на електротехническото машиностроене. Пускането им в експлоатация и усвояването на разнообразното им производство, което дотогава беше непознато у нас, стана на основата на предоставените ни конструктивни планове, чертежи, описания на технологически процеси, рецептури и др. Отделно от това от 1950 до 1958 г. по решения на Българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество Съветският съюз ни предостави по безвъзмезден начин голямо количество готова и разнообразна електротехническа документация на определени електротехнически машини, съоръжения, апаратури. Те бяха използвани за усъвършенстване на съществуващите, но вече остарели наши производства или за усвояването на нови, модерни електротехнически машини и съоръжения с по-високи технико-икономически показатели. Оказаната ни по този начин техническа помощ от страна на Съветския съюз спести на нашите проектанти и конструктори много време, грешки и лутания, а на страната огромни средства. Тя позволи в кратки срокове да създадем собствено електротехническо машиностроене, непрекъснато да повишаваме техническото му равнище, да подобряваме качеството на продукцията, да намаляваме брака в производството, разходите на материали за единица продукция и да икономисаме на страната стотици милиони левове от спиране вноса и реализирането на все по-голям износ на определени видове електротехническа продукция. Много добри резултати нашата страна постигна и от използването на съветска техническа документация в областта на топлоенергетическото машиностроене. Преди всичко Съветският съюз ни оказа много ценна техническа помощ при изграждането на Котлостроителния завод „Г. Кирков“ в София. През 1952 г. за нуждите на този завод Таганрогският държавен завод „Красный котельщик“ изготви следната научно-техническа документация: работни чертежи на парен котел ДКВ—6, 52 т/час с налягане на парата 13 атмосфери, опис на чертежи и спецификация на прилаганите материали, технически условия за поставка на котел ДКВ, технически условия за изготвянето на същия котел, разчети за трайността на основните части на котела, описание на конструкции по монтажа и експлоатацията му (изготвени от Бийският котлен завод в СССР). Цялата документация струваше

на България само 3302 рубли по курса на рублата от 1952 г.⁷⁴ По нея завод „Г. Кирков“ усвои производството на парни котли ДКВ. Производството на всеки такъв котел донасяше на завода икономия в размер на 200 000 лв. по текущи цени.⁷⁵ Освен това на Таганрогския котлостроителен завод беше поръчно да разработи и техническата документация на котел от типа ТС—20/139.⁷⁶ Когато срещу документацията ръководството на завода представи сметка за 45 000 рубли, Министерството на външните работи на Съветския съюз обърнало внимание на главния инженер, че документацията се предава на България по реда на техническата помощ от наличната такава в завода без заплащане.⁷⁷

По решение на втория протокол на Българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество от 1953 г. българската организация „Машпроект“ получи от Съветския съюз техническа документация и конструктивни чертежи на производството на следните парни котли: тип ДКВ с налягане 8 атмосфери, тип КРШ с налягане 13 атмосфери, парен котел с камерна пещ Т—20 и котел тип „Рамзак“. Получени бяха също комплект действащи нормали на завод за производство на парни котли, албум на крепящи части за парни котли, албум на нормали на котли и резервни части, технически условия на котлените части, нормали за специален котлен инструмент.⁷⁸ През 1956 г. Съветският съюз предаде на България и техническа документация на циклонна пещ за изгаряне на нискокалорични горива.⁷⁹ Циклонният принцип на изгаряне е най-ефективен. Той е основа на бъдещата горивна техника. Котелните агрегати, съоръжени с циклонни пещи, са много икономични ($\eta=30\%$) и имат голям диапазон по отношение на икономичност, устойчивост и сигурност в работата. Те представляват специален интерес за нашата топлоенергетика. Специалистите от „Машпроект“ използваха получените съветски документации за проектирането на парни котли, които да употребяват за гориво нискокалорични въглища, каквато е основната част от произвежданите у нас каменни въглища.⁸⁰

На Деветата сесия на Българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество през месец септември 1957 г. беше взето решение Съветският съюз да достави на България технологическа документация за строителството на кораби, чертежи за изготвянето на съоръжения за месокомбинати, а така също

⁷⁴ ЦГАНХ СССР, ф. 8243, оп. 3, д. 16 661, л. 2, 3.

⁷⁵ По данни на КИНТС при МС. Справка относно научно-техническото сътрудничество... Приложение № 2, с. 2.

⁷⁶ ЦГАНХ СССР, ф. 8243, оп. 3, д. 16 661, л. 4.

⁷⁷ ЦГАНХ СССР, ф. 8243, оп. 3, 1666, л. 9.

⁷⁸ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 5, а. е. 64, л. 52—54; оп. 8, а. е. 162, л. 48.

⁷⁹ Пак там, оп. 9, а. е. 137, л. 5.

⁸⁰ Пак там, оп. 6, а. е. 138, л. 119.

различни информационно-справочни технически материали.⁸¹ Ние получихме голямо количество техническа документация за кораби в номенклатура и срокове, указани в Приложение № 2 на сподобата между правителствата на двете страни от 26 април 1958 г. за доставките на кораби и други плавателни средства от НРБ за СССР през 1961—1965 г.⁸²

Помощта, оказвана от Съветския съюз на България чрез предоставянето на готова или чрез изготвянето на специално поръчана техническа документация, изигра решаваща роля и за създаването и бързото развитие на високо техническо равнище на нашето селскостопанско машиностроене. Благодарение на нея още през разглеждания период то даде своя принос в борбата за създаването на материално-техническата база за социалистическото преустройство и механизирание на селскостопанското производство и за постигането на устойчиви и високи добиви от единица площ. Така например още на 12 април 1950 г., с нота № 1366—М—15 българското правителство помоли съветското да му предостави конструктивни и работни чертежи на следните 7 вида селскостопански машини: конна жетварка ЛМ—5, сноповръзвачка конна ЗС—1,8, тракторна сноповръзвачка ТБ—1, дисков широкозахватен люцилник ЛД—16,6, тракторна сенокосачка нов модел, нов модел сноповръзвачка за дългостеблен коноп и др.⁸³

По решение на първата сесия на Българо-съветската комисиия за научно-техническо сътрудничество през 1951 г. Министерството на земеделието на НРБ получи от Съветския съюз работни чертежи на резервни части за селскостопански машини и трактори, както следва: на прикачен комбайн „Сталинец—6“, на двигател У—5МА за комбайн „Сталинец—6“, на самоходен комбайн „С—4“, на трактори „СТЗ—НАТИ“, „Универсал—2“, „КД—35“, „ДТ—54“, „С—80“, на камион „ЗИС—5“.⁸⁴ На основата на тази документация у нас започна производството на резервни части за селскостопански машини в Държавния машиностроителен завод „Г. Димитров“ в гр. Русе и резервни части за трактори в завода за резервни части в София и в Държавния машинен завод „А. Иванов“ в Пловдив. Така вносът на резервни части за тези машини отначало беше намален, а после почти напълно беше прекратен. Това донесе на страната ни годишна икономия на валута в размер на 2 млн. лв. тогавашни.⁸⁵

Наред с това от 1952 до 1955 г. по съветски проекти беше извършена пълна реконструкция на завод „Г. Димитров“ в Русе.

⁸¹ Известия, 7 септ. 1957.

⁸² Българо-съветски отношения 1948—1970..., с. 200.

⁸³ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 4, а. е. 67, л. 239.

⁸⁴ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 4, а. е. 66, л. 308—309.

⁸⁵ Пак там, оп. 6, а. е. 138, л. 118.

Той се специализира в производство на определени по-малко на брой видове селскостопански машини, но в по-големи серии с оглед да задоволи с тях нуждите на нашата страна и част от нуждите на СССР и на другите страни с народна демокрация. Съветският съюз предаде на България основната част на документацията на машините, в производството на които тя се специализира и осигури най-широк пазар за реализацията им. Така участието на България в международното социалистическо разделение на труда в рамките на СИВ ѝ позволи да повиши поточността, едросерийността, качеството и рентабилността на селскостопанското машиностроене.⁸⁶ Направеното беше една положителна крачка в усъвършенствуването на нашето машиностроене. Все още обаче проблемът за специализацията и серийността оставаше открит за нашето машиностроене като цяло.

Съветският съюз оказва техническа помощ и за по-нататъшното подобряване на технологическите процеси в завод „Г. Димитров“. През 1953 г. той предаде на завода техническа документация за внедряване в производството на пресовото формуване, многоетажното леене, отливките от модифициран чугун, универсалното използване на револверните стругове, използването на бормашините за струговане и др. Внедряването на тази документация донесе на завода общ годишен икономически ефект в размер на 1 500 000 лв. по тогавашния курс на лева.⁸⁷

Увеличаването на потребностите от разнообразни селскостопански машини за механизирането на производствените процеси в различните отрасли на социалистическото селско стопанство повиши и потребностите на селскостопанското машиностроене от съветска техническа документация. Вярна на принципите на социалистическия интернационализъм и на животворната българо-съветска дружба, съветската страна посрещаше с разбиране нашите потребности и правеше всичко възможно за срочното им удовлетворяване.

През 1953 г. Министерството на земеделието на НРБ получи от Съветския съюз документация на зърнено-тревна 19-редова конна редосеялка С—35—19 и на 47-редовата зърнено-тревна тракторна редосеялка С—35—47. Документацията обхващаше спецификация на конструкцията, монтажните чертежи на детайлите, описание на технологическите процеси и др. По нея българските машиностроителни заводи усвоиха производството на тези високопроизводителни сеялки.⁸⁸ През същата година получихме и документацията на прикачния комбайн „Сталинец—6“. Тя беше внедрена в производството от завода за селскостопански машини

⁸⁶ Пак там, оп. 5, а. е. 60, б. 151.

⁸⁷ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 6, а. е. 138, л. 86.

⁸⁸ Пак там, а. е. 134, л. 69, а. е. 138, л. 87 и 103.

„Г. Димитров“. Още до края на 1954 г. бяха произведени 300 бр. такива зърнокомбайни, а през 1955 г. беше планирано производството им да достигне 500 бр.⁸⁹ В изпълнение на втория протокол на българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество през 1953 г. заводът получи и съветска техническа документация на зърночистачна машина.⁹⁰

През 1954 г., на петата сесия на Българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество българската страна поиска техническа документация за усвояване производството на памукокомбайни, цвеклокомбайни и тютюнопосадъчни машини. В съответствие с изискванията на Постановление № 640 на МС на НРБ и на ЦК на БКП за развитието на селското стопанство се настояваше документацията да бъде получена още през третото тримесечие на годината.⁹¹ По решение на петата и шестата сесия на съвместната комисия България получи и документация по технологията и ремонта на тракторите „ДТ-54“, „С-80“ и на комбайна „С-6“.⁹² Тя получи документации за обработката на резервните части за тракторите „ДТ-54“ и „КД-35“ и за производството на бордови зъбни колела за трактор „ДТ-54“. С внедряването на тези документации беше усвоена нова, по-ефективна технология на изработването на тракторните части. Обработката им чрез коване и струговане беше заменена с горещо пресоване. Това осигури годишна икономия на труд и материали в размер на 1 100 000 лв. Тогава българското машиностроене произведе първите 68 зърночистачни машини по съветска документация. Още през същата година с тях бяха очистени 24 000 т зърно. Така беше постигната икономия на труд на стойност 315 000 лв.⁹³ През същата година в Съветския съюз бяха проведени експертизи на български проект на комбайн.⁹⁴

От 1954 до 1957 г. Завод „Балкан“ в Ловеч произвеждаше различни селскостопански машини по съветска техническа документация.⁹⁵ Чрез комисията беше договорено през 1955 г. СССР да предаде на България конструктивни чертежи, описания на технологически процеси и друга допълнителна документация на автотракторни детайли, комбайни, селскостопански измервателни прибори, конструктивни и работни чертежи и описания на технологическия процес на тракторен плуг, на тракторна сенокосачка, на памукосеялка, работни чертежи и технологическо описание на

⁸⁹ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 8, а. е. 147, л. 107.

⁹⁰ Пак там, оп. 6, а. е. 138, л. 119.

⁹¹ Пак там, оп. 7, а. е. 138, л. 29.

⁹² Пак там, а. е. 153, л. 59.

⁹³ По данни на КИНТС при МС. Справка относно научно-техническото сътрудничество... Приложение № 2, с. 2.

⁹⁴ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 6, а. е. 153, л. 60.

⁹⁵ По данни на КИНТС при МС.

приспособление за възстановяване базисните детайли на трактори и комбайни и др.⁹⁶ Българската страна поиска да получи от Харковския завод „Сърп и чук“ конструктивни чертежи на бензиновия двигател за прикачния комбайн „Сталинец—6“ тип У—5 МА.⁹⁷ Внедряването на получаваната съветска документация в селскостопанското машиностроене донесе огромен икономически ефект. Още през 1955 г. по този начин заводът за резервни части в София усвои производството на 30 вида автотракторни резервни части, от което реализира 26 000 лв. икономически ефект. По същия начин през следващата година той усвои и горещо пресовата изработка на детайли, с което постигна икономия на труд и материали в размер на 41 000 лв. През 1956 г. по съветска техническа документация завод „Г. Димитров“ в Русе, завод „В. Коларов“ във Варна и завод „Бъдеще“ в Чирпан усвоиха производството на цвеклокомбайни, мотори У—5МА и култиватори тип КИ—5,4. Съветският съюз ни предаде и технология на горещопресовата обработка на зъбни колела, конусни корони и други части на трактори. Нейното внедряване донесе годишна икономия на материали и труд в размер на 100 000 лв.⁹⁸

Така с помощта на съветската техническа документация България създаде собствено селскостопанско машиностроене, усвои и непрекъснато усъвършенствува производството на основните видове селскостопански машини. Впоследствие по някои от тях тя се специализира в рамките на СИБ и разви производството им в мащаби, далеч надхвърлящи нейните нужди. Техният износ покри значителна част от вноса на други машини, в производството на които се специализираха други страни от СИБ. Това позволи да изградим мощна материално-техническа база на нашето социалистическо селско стопанство. Заедно с материално-техническата база на другите социалистически страни и на първо място с доставката на съветски трактори, комбайни и друга високопроизводителна селскостопанска техника тя му осигури високо агротехническо равнище — висока степен на механизация, своевременно и качествено обработване на почвата, засяване, тореене и прибиране на реколтата в най-благоприятни агротехнически условия. В резултат на това се постигат високи добиви от единица площ при минимални разходи на труд.

По искане на нашата страна Съветският съюз ѝ достави разнообразна техническа документация за развитието и на другите подотрасли на машиностроенето. Още по първия протокол на Българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество

⁹⁶ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 7, а. е. 153, б. 55—56.

⁹⁷ Пак там, оп. 8, а. е. 147, л. 107.

⁹⁸ По данни на КИНТС при МС. Справка относно научно-техническото сътрудничество... Приложение № 2, с. 2.

през 1951 г. България получи конструктивни чертежи, описания на технологически процеси и детайли за производството на минни машини и съоръжения, като товарачна машина С—153, дув-верижни транспортъори тип „Кузбас“ с дължина на лентата 100 м и производителност 60 т въглища за един час. Тяхното производство се усвои от машинния завод в Перник. Получихме и чертежи на въглокомбайн „Донбас“ и на подкопна машина КМП—1. Те помогнаха на нашите машиностроителни предприятия да усвоят производството на резервни части за тези машини. Използуването на посочената документация донесе годишна икономия от валута в размер на 1 500 000 тогавашни лева.⁹⁹ По същия протокол България получи конструктивни чертежи и на товарачната машина ВМП—1, вертикална подкопна ръка, прикрепваща се към щангата на комбайн „Донбас—1“, експертиза на български рудничен комбайн, описание на технологически процес за отливане на блокове от цветни метали, за валцуване и пресоване на цветни метали, двубарабанна лебедка на ИНПП, лесосплава ЦП—2, на трибарабанна лебедка ТЛ—3 и Тл—1.¹⁰⁰

По решение на първата сесия получихме съветска техническа документация, която използвахме за организиране производството на пътнически вагони с желязна конструкция, вагонни лагери и лагери на локомотиви серия „Л“. Получихме и документация на производството на открити и закрити товарни вагони, която беше внедрена от вагоностроителния завод в гр. Бургас.¹⁰¹ През 1954 г. пък получихме работни чертежи на трамвайни вагони МТД—82, включително и чертежи на електрическите схеми и на компресорния мотор.¹⁰²

Въз основа на Постановление № 1294 на МС от 22 октомври 1951 г. България поиска и получи съветски документации за производството на резервни части за автомобилите „ЗИС—5“, „ЗИС—150“, „ГАЗ—3“, „ЯЗ—5“, „ГАЗ—63“, „В—20“, „Москвич“, „ГАЗ—67“.¹⁰³ По тази документация Държавният машиностроителен завод „А. Иванов“ в Пловдив и Механичният завод в София усвоиха производството на резервни части за посочените марки автомобили. Така страната постигна годишна икономия на валута в размер на 1 000 000 тогавашни лева.¹⁰⁴ Получихме и съветски рецептури за заливане на автомобилни лагери с оловен бронз и на вагонни и колянови лагери с калциев бабит. Тази композиция се прилагаше в Съветския съюз в широки размери и с много добри резултати. Наред с това на България бяха

⁹⁹ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 6, а. е. 138, л. 118.

¹⁰⁰ Пак там, а. е. 160, л. 107.

¹⁰¹ Пак там, оп. 5, а. е. 81, л. 122 и оп. 8, а. е. 162, л. 48.

¹⁰² Пак там, оп. 7, а. е. 138, л. 56.

¹⁰³ Пак там, оп. 5, а. е. 64, л. 70.

¹⁰⁴ Пак там, оп. 6, а. е. 138, л. 119.

предадени технически рецептури на висококалаена композиция за заливане лагерите на камшоните „ЗИС—5“, „ГАЗ—51“ и „ЗИС—150“. Рецептурите за заливане на лагерите на автомобилите „ЗИС—5“ и „ЗИС—150“ бяха внедрени още тогава. Рецептурата за заливане лагерите на автомобил „ГАЗ—51“ не беше внедрена поради липса на телур, който е съставка в композицията. Технологиата на заливане на вагонни лагери бе усвоена в Локомотивно-вагонния завод, като бяха построени две пещи. До 1953 г. с такива лагери бяха съоръжени 50 двуосни вагона. При изпробване на 10 товарни вагона в Перник беше констатирано, че няма загряване на лагерите. Внедряването на документацията в Локомотивно-вагонния завод „Г. Димитров“ отначало беше забавено. После и там беше построена инсталация за получаване на калциево-натриев бабит и бяха подготвени материали за преминаване към редовно производство. Този метод на обработване на вагонните лагери е високоефективен. Освен че осигурява по-високо качество на лагерите, той е и със 100 % по-евтин. През 1953 г. заливането на една лагерна черупка с калциев бабит струваше от 5,30 до 5,50 лв., а с калаена композиция — 11 лв.¹⁰⁵

Съветският съюз предостави на България техническа документация и на редица други ценни машини и съоръжения. Така например през декември 1951 г. Министерството на транспорта получи типов проект на авторемонтна работилница с капацитет 50 капитални ремонта годишно.¹⁰⁶ После то получи типов проект на работилница за 100 броя капитални ремонта годишно. Той беше използван при строежа на авторемонтните работилници в София и други градове.¹⁰⁷ През 1952 г. бяха получени типови проекти и на работилница с годишен капацитет 250 броя капитални ремонта.¹⁰⁸ По решение на втората сесия на Българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество получихме съветски конструктивни чертежи на машини за каучуковата промишленост, които бяха внедрени в ДИП „Гизлавед“ на гара Искър, в ДИП „Чавдар“ в с. Световрачане, и в ДИП „В. Коларов“ в гр. Плевен.¹⁰⁹ С Писмо № 2367 от 20 март 1952 г. Министерството на тежката промишленост чрез Държавната планова комисия поиска да му бъдат доставени от Съветския съюз чертежи на малък тръбосъгъващ станок тип „Хологреж—3“, като се аргументира, че у нас съгъването на ламарината става по примативен начин, който води до оскъпяване на продукцията. Доставянето на чертежите на станокa ще позволи да се усвои про-

¹⁰⁵ Пак там, оп. 6, а. е. 138, л. 124—125; оп. 5, а. е. 81, л. 122.

¹⁰⁶ Пак там, оп. 4, а. е. 66, л. 54.

¹⁰⁷ Пак там, оп. 5, а. е. 81, л. 122.

¹⁰⁸ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 4, а. е. 65, л. 44.

¹⁰⁹ Пак там, оп. 6, а. е. 125, л. 175.

изводството му у нас, с което ще се намали себестойността на тръбната продукция.¹¹⁰ Втората сесия реши Съветският съюз да предаде на същото министерство технологически описания на производството на дуралуминиеви бутала за авиационни и танкови мотори, конструктивни чертежи и технологически описания на студена електрозаварка на авточасти от стомана и сив чугун, конструктивни чертежи на голям брой машини за каучуковата промишленост, като барабанна машина за рязане на гума за галантерийна нишка, вибрационно сито „Ротекс“, машина за рязане на подметки тип „Красний богатир“, борторезачка „Красний богатир“, рафиниращи валащи и др.¹¹¹ По решение на тази сесия министерството получи и технологическо описание на леенето и валцуването на дуралуминий, което позволи да се използват отпадъците при обработката на дуралуминиеви детайли за изработването на конструкции и машинни части.¹¹²

През 1953 г. Съветският съюз предаде на България конструктивни чертежи за формпресово обзавеждане на маслостракционните заводи и техническа документация на шнекови преси. Внедряването на тази документация подобри технологическите процеси и доведе до значително повишаване качеството и намаляване себестойността на производството на маслодобивните предприятия. „Промпроект“ пък използва съветска техническа документация при проектирането на инсталации за производството на активни въглища. Ако тази документация беше създадена от българските проектанти, тя щеше да струва на държавата около 10 000 лв., а от Съветския съюз беше получена по безвъзмезден начин.¹¹³ По решение на съвместната комисия през 1953 г. бяха получени съветски конструктивни чертежи и технологически описания на машини за производството на гипс с висока якост, на машини и съоръжения за производството на магнезиев хлорид и бромитни соли от морски луги, типови технологически проекти и монтажни планове на сушилни с реверсионно движение на въздуха, които се употребяват при производството на фасонирани материали, описание на технологически процес и конструктивни чертежи на най-подходяща ролкова сушилня за сушене на буков фурнир, документация на петролни резервоари с полезна вместимост 1000, 2000, 5000 м³ и на детайлите към тях, на подвижна сушилня за каменни въглища „Кузбас“, която беше внедрена в производство още през 1954 г.¹¹⁴

До 1954 г. България получи и значително количество раз-

¹¹⁰ Пак там, оп. 5, а. е. 77, л. 3.

¹¹¹ Пак там, а. е. 64, л. 52—54; оп. 8, а. е. 162, л. 48.

¹¹² ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 4, а. е. 65, л. 285—288.

¹¹³ Пак там, оп. 6, а. е. 134, л. 64.

¹¹⁴ Пак там, л. 65 и а. е. 138, л. 106—107.

лична съветска техническа документация за изработването на геодезични инструменти.¹¹⁵ През същата година по решение на петата сесия на комисията за научно-техническо сътрудничество тя получи работни чертежи на металizacionен апарат СМ—3, чертежи и обяснителни записки на учебни микроскопи, киноапарати, диапроектори, телескопни тръби, диаленти и др.¹¹⁶ По решения на седмата и на осмата сесия на същата комисия от 1955 и 1956 г. завод „Балкан“ (тогава Завод „14“) в гр. Ловеч получи от харковския велосипеден завод техническа документация на мъжки велосипед В—110 и дамски велосипед В—22. По нея през 1957 г. той започна серийното им производство, като реализира икономия от конструкторски труд в размер на 75 000 лв. Пак от съветска техническа документация завод „Балкан“ и Завод „12“ усвоиха кооперирано производството на мотоциклет „Балкан“. Реализирана беше голяма икономия на време и на конструкторски труд. Общо от научно-техническото сътрудничество със Съветския съюз от 1954 до 1970 г. завод „Балкан“ реализира печалба в размер на 3 255 000 лв. по курса на лева след 1 януари 1962 г.¹¹⁷

През 1957 г. България получи съветска инструкция на планово предупредителния ремонт на технологическите съоръжения на хлебопекарните заводи, ръководство по блокировката на покривния люк на тестосмесителните машини ХТШ, инструкция за водене на делопроизводството и съхраняването на документалните материали по изобретателство и рационализации. По решение на осмата сесия на комисията тя получи техническа документация на производството на индустриални шевни машини, в което се специализира по препоръка на СИВ. Още през 1957 г. машиностроителният завод в Габрово произведе първите няколко броя от тези машини. Така бяха спестени 5000 часа конструкторски труд.¹¹⁸ По същия начин беше усвоено производството на памучни дараци 4М—450—2 и на резервни части за старите дараци, с което производителността им се повиши с около 30%.¹¹⁹ Използването на тази документация имаше важно значение за развитието на машиностроенето и за модернизиране техническата база на българската текстилна промишленост, за подобряване на технико-икономическите ѝ показатели и най-вече за увеличаване производителността на труда.

През 1957 г. по съветска техническа документация завод „Г. Димитров“ във Видин започна производството на помпи серия

¹¹⁵ Пак там, оп. 7, а. е. 154, л. 129—132.

¹¹⁶ Вж. ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 7, а. е. 154, л. 69.

¹¹⁷ По данни на КИНТС при МС.

¹¹⁸ Пак там.

¹¹⁹ По данни на КИНТС при МС.

„К“. В резултат на това беше реализирана икономия в размер на 2 млн. лв. През следващата година той получи по безвъзмезден начин конструктивни чертежи и планове на двутелни и еднотелни помпи модели СИВ—40 и ЛК—15—12 на стойност 90 000 лв. По съветска техническа документация Заводът за инструментални машини в София усвои производството на универсална фреза модел 6Н82 и на вертикална фреза модел 6Н12.¹²⁰ По плана за научно-техническото сътрудничество през 1957 г. беше предвидено България да получи технологически схеми и работни чертежи на инсталации за производството на фталов ацхидрит, с капацитет 400—500 т годишно и конструктивни чертежи на въртящ се барабан за охлаждане на колофон с капацитет 5 т за денонощие.¹²¹

Дотук приведените факти свидетелствуват, че през годините на изграждане основите на социализма у нас специално поръчаната срещу заплащане и получената по безвъзмезден начин готова съветска техническа документация изигра решаващо значение за създаването, бързото развитие и техническото усъвършенствуване на нашето машиностроене. Съветските проектантски организации извършиха цялостното проектиране на основните машиностроителни предприятия, построени у нас през годините на изпълнението на първия и на втория петгодишен народностопански план. Чрез получената по безвъзмезден начин разнообразна по вид и огромна по количество техническа документация България усвои производството на много видове машини, апарати, съоръжения и резервни части, които преди внасяше от чужбина. Тази документация представляваше материализиран израз на най-новите достижения на съветските учени, инженери, конструктори, проектанти, технолози и др. Нейното използване увеличи националния доход на страната, спести й огромно количество проектантски, конструкторски и технологически труд. То многократно съкрати сроковете за построяването на новите машиностроителни заводи, за усвояването и непрекъснатото усъвършенствуване на тяхното производство, за издигането на родното машиностроене до изискванията на най-добрите световни технико-икономически показатели. Използуването на съветската техническа документация помогна на българските проектантски организации и на конструкторските бюра, на техните кадри да усвоят необходимите знания и умения сами да проектират и строят съвременни машиностроителни заводи, сами да конструират различни машини на съвременно световно технико-експлоатационно равнище. Следователно научно-техническата помощ, оказана от Съветския

¹²⁰ Пак там. Справка относно научно-техническото сътрудничество между НР България и Съветския съюз от 23. II. 1963 г. Приложение № 2, с. 2—3.

¹²¹ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 10, а. е. 29, л. 20.

съюз на България чрез изготвянето и предоставянето на огромно количество техническа машиностроителна документация, има голям дял в извеждането на нашата страна от групата на най-изостаналите в миналото страни в света, които нямаха собствено машиностроене, в групата на страните с най-развито съвременно машиностроене. Развитието на българското машиностроене е най-яркият пример за голямата динамичност и резултатност на българо-съветското научно-техническо сътрудничество.

В интерес на историческата истина обаче трябва да кажем, че положителните резултати от получаването и внедряването на съветската техническа документация в машиностроителната промишленост в нашата страна можеха да бъдат много по-големи от постигнатите, ако от българска страна не бяха допускани редица слабости при нейното заявяване и използване. Преди всичко при анализа на фактите се налага изводът, че съществуваха сериозни организационни слабости в искането, получаването и внедряването на техническата документация. Като най-голяма от тях трябва да считаме недостатъчното осъществяване на строг контрол и отчетност за нейното по-пълно и повсеместно внедряване. В началните години на научно-техническото сътрудничество значителни трудности създаваше и недостатъчната техническа компетентност на българските предприятия, организации и ведомства, които искаха техническа помощ. Тогаво големи трудности създаваше и недостатъчната специализация и коопериране на машиностроителното производство вътре в страната между машиностроителните предприятия и вън от нея в рамките на СИВ между социалистическите страни.

Голяма част от посочените слабости бяха свързани с началния етап на социалистическата индустриализация на страната. В периода на изграждането на основите на социализма през годините на първия, а в значителна степен и през годините на втория петгодишен народностопански план в българската индустриализация преобладаваха екстензивните фактори. Индустриализацията се осъществяваше най-вече по линията на увеличаването на производствените мощности, чрез ново строителство и привличането на нови работници. Машиностроителните предприятия трябваше да произвеждат машини и съоръжения главно за нуждите на самата социалистическа индустриализация. Поради това тяхното производство по номенклатура беше много разнообразно, често променящо се и дребносерийно. То се състоеше в производството на много видове и типове машини в по няколко единици или десетки бройки през годината. Това ограничаваше ефекта от внедряването на предоставяната ни техническа документация. Безспорно е, че многократно по-голям е икономическият ефект от внедряването на една техническа документация за усвоя-

ването на едно перспективно едросерийно производство, отколкото за усвояването на дребносерийно производство с непродължително съществуване.

Голямото разнообразие на номенклатурата на машиностроителната продукция и нейното често променяне налагаше и търсенето на повече техническа документация. Наличието на много еднородни предприятия и цехове, често подчинени на различни министерства и ведомства, пречеше за своевременното и пълно внедряване на получаваната документация във всички предприятия и производства, където това беше възможно. Като правило тя се предаваше на предприятието, което я беше поискало, и се внедряваше в него. Другите предприятия узнаваха за нея много по-късно. Така например почти при всяко машиностроително или ремонтно предприятие имаше леярски цех, предназначен да задоволява собствените му нужди от леярска продукция. По тази причина горещопресовата изработка на машинни части не получи необходимото разпространение въпреки големите ѝ предимства пред тяхното изработване чрез струговане. Нейното усвояване при изработването на тракторни части през 1953—1954 г. донесе големи икономии на труд и на така необходимия за страната метал. Въпреки това направените проверки от страна на държавния и партиен контрол показаха, че и през 1957 г. само в седем от проверените машиностроителни предприятия можеше да се изработват чрез пресоване вместо чрез струговане 120 000 броя детайли от 90 вида. Само от това можеше да се реализират икономии от труд и материали в размер на 3 000 000 лв. Поради посочените причини този по-ефективен метод на изработване на машинни части не беше внедрен във всички предприятия на бранша.¹²² От това държавата губеше ежегодно по няколко десетки милиона лева.

Съществена пречка за своевременното заявяване и получаване на техническа документация, за усъвършенствването на вече остарелите конструкции или технологии беше липсата на централизирана информация за новостите, за последните технически достижения в промишлеността и недостатъчната тогава компетентност на нашите технически и стопански кадри. По тези причини понякога от наша страна се отправяха искания за документацията на вече морално остарели машини. Така например от Писмо № 2657 от 5 юли 1952 г. на началника на Бюрото за научно-техническо сътрудничество до Министерството на електрификацията узнаваме, че по искане на министерството в протокола на втората сесия на Българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество е записано получаването на работни чертежи на трифазен синхронен генератор тип ТС—140—

¹²² Вж. Държавен контрол, 1958, кн. 4, с. 8.

149—10 с мощност 1050 kw, 600 оборота в минута, 6,3 кв. хоризонтална направа, с махов момент 1,9 м², угонни обороти 1100 оборота в минута. От Москва отговориха, че посоченият тип генератор е морално остарял и предложиха да изпратят документация по наш избор на нов тип генератор.¹²³ Поради недооценяване на конкретните условия и технически възможности на предприятията понякога се искаше документация, без да е осигурено нейното внедряване. Така например през 1953 г. по Решение № 21 на третия протокол на Българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество Министерството на строежите получи документация, която не внедри поради липса на съответна апаратура. Получената пък по Решение № 13 на четвъртия протокол на комисията техническа документация не беше внедрена поради липсата у нас на материали за такова производство. До 1955 г. не беше внедрена и документацията, получена по Решение № 34 на същия протокол. Редица документи след получаването им трябваше да се преработват, за да се пригледят към потребностите на предприятието. Това удължаваше срока за внедряването им. За редица други документи в материалите на комисията не се съобщават причините, поради които не са внедрени.¹²⁴

Въпреки допуснатите от българска страна слабости навсякъде ползуването на съветска научно-техническа документация осигури усвояването на нови съвременни машиностроителни производства, спомогна за усъвършенствването на остарелите конструкции и технологии на съществуващите производства, за издигане техническото равнище на родното машиностроене. Такава помощ в миналото България не е получавала от никоя страна. За тази безвъзмездна техническа помощ българският народ е безкрайно благодарен на великия Съветски съюз, на неговия народ, на неговото правителство и на КПСС.

* * *

Вече посочихме, че научно-техническото сътрудничество на България със Съветския съюз през разглеждания период не се извършваше на паритетна основа. Тя получаваше от него многократно по-много и по-значима техническа документация, отколкото му предаваше. Тази особеност бе най-характерна за рудодобива, металургията и машиностроенето. В началото на периода България не можеше да оказва научно-техническа помощ в отраслите на тежката индустрия, защото нямаше челен опит. Те почти не съществуваха или доколкото съществуваха, бяха съвсем

¹²³ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 5, а. е. 64, л. 76.

¹²⁴ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 5, а. е. 64, л. 76.

примитивни. Впоследствие с тяхното изграждане и развитие на съвременен световно ниво възникнаха и някои възможности в това отношение. През целия период обаче, макар че непрекъснато нарастваха, тези възможности останаха много ограничени по количество, асортимент и значение. Тогава България предаваше на СССР техническа документация предимно за леката и хранително-вкусовата промишленост и само отчасти за отраслите на тежката индустрия. Няма данни тя да му е предавала документация за рудодобива и металургията.

Първите технически документи, които България предаде на Съветския съюз, се отнасяха за производството на леката и хранително-вкусовата промишленост. Това бяха описания на технологии по производството на етерични масла, по преработката и консервирането на плодове в прясно състояние, по преработката на червен пипер и на асортимента на получаваните от него хранителни продукти, по подготовката и обработката на съдовете за съхраняване и транспортиране на плодове и зеленчукова продукция, описание на мацерационно-дифузионния метод за извличане на захарта от цвеклото в захарните заводи, описание на технологичния процес на безреактивното разлагане на мазнините и процесите при получаване на растителни масла. Тя предаде на съветската страна и материали, обобщаващи опыта ѝ в областта на добива на дървесина в планинските райони, по използването и съхраняването на отделните видове дървесина и др.

За съветската страна от значение беше и българският опит по опростено заводско производство на тухли. Той получи пълни описания на методите на това производство, чертежите на начина за зареждане на тухлите за изпичане, описанията на начина на изпичането им, на видовете гориво, документация за производителността, стойността и количеството на труда и др.¹²⁵

През 1952 г. Съветският съюз прояви интерес към най-главните български монографии във всички области на химията и към технологичните описания на най-главните постижения на химията, които се внедряват в българското народно стопанство.¹²⁶ На четвъртата сесия на съвместната комисия за научно-техническо сътрудничество през 1953 г. беше договорено България да му предаде пълна техническа документация на производството на евксиноградски коняк и ром.¹²⁷

Първият пример за предадена от България на СССР техническа документация из областта на машиностроенето и металообработването е от 1953 г. Тогава организация „Машпроект“ предаде на съветската страна работни, монтажни и общи чертежи на

¹²⁵ ЦДА на НРБ, оп. 4, а. е. 67, л. 138.

¹²⁶ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 5, а. е. 64, л. 24.

¹²⁷ Пак там, оп. 6, а. е. 126, л. 90.

машините и съоръженията на Пектиновия завод. Наред с това беше и предадено описание на технологията на пектиновото производство, проби от продукцията на завода в различни нейни фази, снимки, схеми, чертежи на работата и др. Държавно-индустриално обединение „Консервна промишленост“ предаде техническа документация за преработката на шипки, сведение за витаминозното им съдържание, описание на технологическия процес на преработката им и стандарти за качествените им показатели.¹²⁸ Въз основа на българската техническа документация в Молдавската ССР бе построен завод за производството на ябълков пектин.¹²⁹

Наред с казаното България предаде на Съветския съюз мостри от готова консервна продукция, рецептури, описания на технологическия процес на производството на следните видове консерви: „Имамбаялдъ“, „Гювеч“ и „Пълнени патладжани“. Тя му предаде също техническа характеристика на инсталациите, използвани за тяхното производство, и по 25 г семена от пипер, домати, патладжани, както и описания на отглеждането им.¹³⁰ Впоследствие беше предадена допълнително още техническа документация за консервното производство. Само в Краснодарския край до края на петдесетте години бяха изпратени 33 образеца на консерви и технологическа документация на производството на значителна част от тях. В резултат на усвояването на българската технологическа документация консервните предприятия на този край усвоиха производствата на редица нови видове консерви, като „Патладжан по български“, „Маринован пипер по български“, пектинов концентрат по българска рецепта, конфитюр от вишни, череши, сливи, ябълки и др. Вече през 1960 г. консервните заводи на Кубань произвеждаха 471 000 условни буркана от тези висококачествени плодови консерви.¹³¹

На Съветския съюз беше предадена техническа документация и на редица други производства, като подробни технологически схеми, описания на апаратура, материали обобщаващи опита у нас в производството на медицински инструменти, апаратури и материали за производството на медицински желатинови капсули, описания на технологическите процеси на производството на цимент, стъкло, керамика, азбестови тръби, антикоро-

¹²⁸ По данни на КИНС при МС.

¹²⁹ *Сохан, П.* Съчетаване на националните интереси и интернационализма в научно-техническото сътрудничество между СССР и НРБ. — В: *Летопис на дружбата*, Т. 5. С., 1975, с. 64.

¹³⁰ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 4, а. е. 65, л. 285—288.

¹³¹ *Песчаный, Д. Г.* О братской взаимопомощи Советского Союза и стран народной демократии (наука истории и обществоведения). — В: *Сб. Некоторые вопросы методики преподавания в средней школе*. Краснодар, 1966, с. 16.

зийни покрития и изделия на санитарната техника.¹³² Наред с това беше му предоставена българска документация на технологическия процес на химико-механичния начин на разслояване на слюдата, рецептури на химически реагенти и др.¹³³ От писмо на Бюрото за научно-техническо сътрудничество № 3275 от 25 октомври 1951 г. до Държавното търговско предприятие „Метал-импорт“ се вижда, че до 22 септември с. г. България е изпълнила всички поети от нея задължения за оказване техническа помощ на Съветския съюз съгласно протокола на първата сесия на Българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество.¹³⁴

Предаването на българската техническа документация продължи и през следващите години. По решение на четвъртата сесия на комисията през 1954 г. тя му предаде чертежи и описания на машина за нарязване на ябълките за сушене, на вакуум — апарат с непрекъснато действие за концентрация на плодovите сокове, на стъргателна машина за плодове с костилки.¹³⁵

Колкото повече напредваше социалистическата индустриализация на България, толкова повече нарастваха и възможностите ѝ за техническо сътрудничество със СССР. През 1955 г. съветската страна прояви интерес към техническата документация на хидравлически кормилен превод, с който се оборудват дървени риболовни кораби тип сейнери и дрифтери, произвеждани в кораборемонтната база в Бургас. Тя поиска техническа документация на корабно двигателно устройство с товароподемност 1200 т, каквото беше проектирано у нас при реконструкцията на кораборемонтния и корабостроителен завод „Ив. Димитров“ в Русе.¹³⁶ Поискана беше и българска техническа документация на термичната обработка на детайли с прилагане на графит на принципа на електролизата, научноизследователски работи относно химическото, фармакологическото и клиническото изследване на веществата, които се извличат от хмела, научноизследователски работи относно химическото изучаване на глипозидите и др.¹³⁷

На седмата сесия на Българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество съветската страна прояви интерес към техническата документация на новия винзавод в Пловдив и към работните чертежи на строителството на железобетонни резервоари за вино. Тогава тя поиска техническите данни по експлоатацията на центрофугите „вестфал“, използвани за избистряне-

¹³² Вж. ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 4, а. е. 67, л. 138.

¹³³ Пак там, а. е. 65, л. 285—288.

¹³⁴ ЦДА на НРБ, ф. 130, а. е. 66, л. 208.

¹³⁵ Вж. пак там, оп. 7, а. е. 126, л. 7.

¹³⁶ Пак там, оп. 8, а. е. 162, л. 147.

¹³⁷ Пак там, а. е. 150, л. 60.

на вината, гроздовата мъст и др. сокове, с указание на режимите на захранването на центрофугите, а така също и указание за качествата на избистрения продукт и получавания шлам. Поискани бяха и български описания на технологическия процес на производството на вермут и по 10 бутилки образци от всеки вид.¹³⁸

Наред с това съветската страна пожела да получи от България работни чертежи на еднобарабанна лебедка за извличане на дървен материал в планински условия, рецептура и описание на технологическия процес и техническите условия на производството на новата българска боя за морски параходи, а също и образец от нея.¹³⁹ Същата година междусеийно тя поиска технологически описания на подготовката на алуминиеви кутии за пълнене с доматиено пюре или други хранителни продукти, за начините на херметическото им затваряне и пастьоризиране.¹⁴⁰

През 1957 г. България предаде на Министерството на рибната промишленост на СССР разнообразна технологическа документация на производството на рибни консерви и други изделия. Министерството пожела да получи и технология на обработката на рибата, за продажба в прясно състояние, технология на приготвяване на консерва от стриди, миди и др. мекотели в кутии, характеристика на съоръжението, използвано за вътрешно лакиране на консервните кутии, технологията на приготвяване на консерви от дунавска селда, описание на методите на обработка на сафрид. През същата година на съветската страна бяха предадени описания, схеми и работни чертежи на конструираната от Атанас Николов машина за низане на тютюн.¹⁴¹

Още преди 1958 г. бяха и предадени и техническа документация на производството на железобетонни кораби, дъгови железобетонни мостове, проекти на винарски изби, на въжец път на железобетонни опори, на открити разпределителни съоръжения на електрически подстанции и др. В Съветския съюз беше внедрена българска технология на производството на лакове и документация на обезцветяване на вълна. Български технологически описания бяха внедрени в ростовския, запорожкия, ленинградския и други маслодобивни заводи.¹⁴²

Приведените данни показват, че България според силите си предоставяше разнообразна техническа документация на Съветския съюз. Сравняването на данните за взаимно предоставената техническа документация между двете страни налагат извода, че

¹³⁸ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 9, а. е. 139, л. 7, 9 и 18.

¹³⁹ Пак там, л. 10, 15.

¹⁴⁰ Пак там, а. е. 135, л. 115.

¹⁴¹ ЦДА на НРБ, ф. 130, оп. 10, а. е. 56, л. 227 и 324.

¹⁴² Горанов, П. Съветската научно-техническа документация в нашето социалистическо строителство (1944—1970). — В: Летопис на дружбата. Т. 4. С., 1972, с. 423—424.

тогава тази форма на сътрудничество между тях имаше характер на огромна безвъзмездна помощ, оказана от една високоиндустриална социалистическа страна на една слабо развита аграрна социалистическа страна с цел да се ликвидира нейната икономическа и техническа изостаналост чрез осъществяването на бърза социалистическа индустриализация с възможно по-малко средства и напрежения.

Изгодата на България от това сътрудничество се заключаваше не само в разликата между предоставяната и получаваната научно-техническа документация. Тя се заключаваше и в приложението на принципа на безвъзмездността. България заплати само разходите за материалите по откопирането и фотографирането или преписването на разнообразна готова техническа документация, предадено ѝ по линията на научно-техническо сътрудничество. Тя обаче не заплати нищо нито за огромния научно-изследователски, проектантски, конструкторски, изобретателски труд на съветските специалисти, нито за патентно право, нито за възмездяване на част от огромните разходи на съветската страна. В това се прояви принципът на социалистическия интернационализъм, който изисква по-развитите социалистически страни да оказват братска помощ на по-изостаналите, за да се изравнят с тях.

Размяната на научно-техническа документация между социалистическите страни е една от многото ярки прояви на новия, социалистически тип международни отношения, които възникнаха и се развиха с възникването и укрепването на световната социалистическа система. Те се основават на социалистическата собственост на средствата за производство, на действието на основния икономически закон на социализма и на закона за планомерното пропорционално развитие на народното стопанство. Действието на тези закони се разпростира не само вътре в отделни страни, но и в отношенията между тях в рамките на световната социалистическа система като цяло.

Когато третираме тези въпроси, не можем да не споменем, че в края на петдесетте години, някои германски и чехословашки икономисти повдигнаха въпроса за ликвидиране на принципа за безвъзмездността в предоставянето на научно-техническа документация между социалистическите страни. Те се опитаха да защитят своето предложение с твърдението, че този принцип задържал производствената специализация на социалистическите страни, не съответствувал на новата система на ръководство на народното стопанство, която се въведе тогава. Съветските и българските икономисти по принцип отхвърлиха едно такова искане като несъстоятелно. Те изказаха основателни опасения, че приемането му може да забави техническия прогрес в по-изостанали-

те социалистически страни, като породи условия за създаването на монопол върху научните достижения.¹⁴³ В същото време те обосноваха становището, че възникналите нови вътрешни и международни условия на това сътрудничество — повишаването на техническото равнище на социалистическите страни, укрепването на стопанската им мощ, въвеждането на стопанската сметка в стопанските предприятия и други — изискват да се засилят материалните стимули и в научно-техническата дейност, за да се засили заинтересоваността на предприятията, ведомствата и страните в нейното най-бързо развитие. Във връзка с това и с обстоятелството, че решаването на съвременните научно-технически проблеми е свързано с колосални разходи на средства, се предложи да се помисли за съчетаване на принципа на безвъзмездността с принципа за компенсацията на част от разходите, направени за научните открития, които се предават на другата страна. Наред с това се обърна по-голямо внимание и върху развитието на някои по-нови, по-съвършени и по-ефективни форми на научно-техническото сътрудничество, като взаимното финансиране на някои по-крупни научни изследвания, коопериране и специализиране на страните в научно-техническите изследвания, изграждането на съвместни научни институти и колективи, на съвместни проектно-конструкторски и други организации за провеждане на съвместни изследвания от взаимен интерес. В тях всяка страна поема определена част от разходите за извършването на новите научно-технически изследвания.¹⁴⁴

* * *

Дотук приведените факти за размяната на техническа документация между България и Съветския съюз през периода 1949—1958 г. показват, че тя представляваше една основна форма на научно-техническото сътрудничество между двете страни. Чрез нея България получи неограничена възможност да използва за своята социалистическа индустриализация най-пряко материализираните технически достижения на съветската наука и практика. Това ѝ спести огромни усилия, време, труд, финансови и други материални средства, които без нея неминуемо трябваше да се изразходват за проектни, конструкторски и експериментални работи, за разработването на нови технологии, за изготвянето на опитни образци и др. Ползуването на най-добрите резултати от достиженията на съветската наука и техника, на съветските проектантите, конструктори, технолози и производственици спести много лутания и грешки, които без него неизбежно

¹⁴³ Горанов, П. Цит. съч., с. 424—426.

¹⁴⁴ Горанов, П. Цит. съч., с. 425—426.

щяхме да допускаме и трябваше да преодоляваме. То спомогна за повишаване квалификацията на нашите специалисти. Благодарение на тази и на друга помощ българските инженерно-технически работници усвоиха проектирането на различни съвременни заводи, конструирането на най-високопроизводителни машини и автоматизирани системи, създаването на най-ефективни технологически процеси, които впоследствие станаха мерило за техническия прогрес у нас.

Следователно ползуването на предоставяната ни от Съветския съюз и от другите социалистически страни техническа документация спомогна много за ускоряване социалистическата индустриализация на нашата страна изобщо и в частност на техническия прогрес в различните отрасли на народното стопанство. Оказаната ни от тях техническа и друга помощ позволи на нашия народ под мъдрото ръководство на БКП и народната власт за кратък исторически срок да осъществи почти едновременно социалистическата индустриализация на страната и социалистическото преустройство и механизирание на селското стопанство, без да понесе такива огромни лишения и напрежение на силите, каквито понесоха съветските народи, които трябваше да построят социализма в много кратки срокове само със собствени средства и сили без външна помощ в условията на враждебно обкръжение на капиталистическите държави.

Ако техническата документация, която получихме от Съветския съюз безвъзмездно по линията на научно-техническото сътрудничество от 1951 г. до 1960 г., България трябваше да плаща по условията на външната търговия, тя щеше да надплати за нея още 30 млн. лв. Само икономията от получената документация около два пъти превиши разходите на страната, направени за всички видове получена научно-техническа помощ. Поради това, че не е водена системна и пълна отчетност, не е възможно да се посочат точни данни за общия икономически ефект от използването на получената съветска научно-техническа документация. В доклада на Бюрото за научно-техническо сътрудничество, посветен на 10-годишнината на научно-техническото сътрудничество, той се определя приблизително на 270 млн. лв. От тях около 127 млн. лв. се посочват като икономия на валута, получена от внедряването на нови производства, вследствие на което е настъпило прекратяване на внос или започване на износ. Там се посочва също, че около половината от тази икономия е реализирана в отраслите на машиностроенето и че в много случаи използването на получената документация е довело до значително подобряване качеството на производството.¹⁴⁵

¹⁴⁵ По данни на КИНТС при МС. Десят лет научно-техническо сотрудничество между НР Болгарией и Советском Союзом, с. 2.

Анализът на фактите за българо-съветското сътрудничество по линията на взаимното предоставяне на научно-техническа документация показва още, че през разглеждания период то се осъществяваше по два основни начина. Първият се заключаваше в сключването на специални спогодби между двете страни за оказване на техническа помощ от Съветския съюз в построяването на нови крупни промишлени предприятия, каквито дотогава нямаше в България. В случаите, когато се касаеше за ново капитално строителство, съветските организации извършваха широки предварителни проучвания за избора на площадки за строителството на съответните предприятия. Те провеждаха сложни изследвания на суровините и правеха заводски експерименти, за да създадат най-ефективна технология на тяхното използване с оглед на получаването на продукция с предварително зададените качества. Тези работи изискваха много време и усилия на значителен брой големи колективи от съветски проектанти, физици, химици, конструктори, монтажници и др. В тях се ангажираше значителна съветска техника и се извършваха редица други дейности, свързани с големи разходи на труд, време и средства по изработването на идейни, технически и други проекти, строителни и монтажни планове, работни чертежи, технологически описания и др. Така например в проектирането на Нефтохимическия комбинат край Бургас взеха участие 13 съветски проектантски организации и научноизследователски института. Тази дейност се заплащаше от нашата страна по нейната стойност за сметка на отпускането ѝ от Съветския съюз на изгодни условия кредити за извършването на съответно капитално строителство.

Тази помощ имаше голямо значение за индустриализацията на България, защото ѝ помагаше да изгради на съвременно световно ниво крупни предприятия и да усвои нови производства предимно в областта на най-важните отрасли на тежката промишленост. През периода на разгърнатото изграждане на социализма България почти не беше в състояние да оказва такава помощ на Съветския съюз. Сътрудничеството в тази област представляваше еднопосочна помощ, оказвана ѝ от Съветския съюз за нейната социалистическа индустриализация. То започна да се осъществява значително преди оформянето на научно-техническото сътрудничество като нова организационна форма на сътрудничество между двете страни, но продължи и след това. В Съветския съюз бяха проектирани основните промишлени обекти на първия и втория петгодишни народностопански планове на България. Без тази помощ беше невъзможно срочното реализиране на големите задачи на социалистическата индустриализация на България през този период.

Вторият начин на взаимното предоставяне на научно-техни-

ческа документация се осъществяваше чрез създаването и дейността на смесената българо-съветска комисия за научно-техническо сътрудничество. От създаването си през 1951 г. на своите сесии тя разглеждаше предложенията на двете страни и вземаше решения по тях за размяна на готова научно-техническа документация, която представлява най-добрите постижения на съответната страна в решаването на определени научни и производствени проблеми. Страната, получаваща документацията, я използваше за усвояването на нови производства на съвременно световно техническо равнище или за усъвършенстване технологията, конструкцията и качеството на вече съществуващи у нея, но остарели производства. Страната, получаваща документацията, заплащаше само разходите за материалите по нейното препечатване или прекопирване. Тя не заплащаше нищо за времето и средствата, изразходвани от другата страна за предварителни проучвания, експерименти и други дейности, довели до създаването на дадената техническа документация. Тя не откупуваше патентното и лицензийно право. Това ѝ спестяваше огромно количество труд, време, финансови и други средства. То ѝ позволяваше с минимални средства в максимално кратки срокове да усвои нови производства на най-съвременно технико-икономическо равнище. Помощта чрез предоставянето на готова техническа документация имаше особено положително значение за ускоряване усвояването на нови технологически процеси, на нови конструкции и видове машини, за подобряване използването на производствените мощности, за повишаване качеството на продукцията, за нейното поевтиняване, с една дума, за интензифицирането на производствените процеси и за повишаване производителността на труда.

По този начин България икономиса огромни средства, които бяха допълнително вложени за ускоряване на нейната социалистическа индустриализация. Тогава плодотворното сътрудничество между нея и Съветския съюз не се извършваше на паритетни начала по количеството, предназначението и значимостта на взаимно предоставяната техническа документация. България получаваше от Съветския съюз многократно повече, по-значителна и за по-важните отрасли на промишлеността техническа документация в сравнение с тази, която тя предаваше. Изтъквайки този факт, трябва да отбележим, че още през този период постигнатите успехи в социалистическата индустриализация на България обусловиха трайна положителна тенденция на увеличаване възможностите ѝ да оказва техническа помощ чрез предоставянето на техническа документация не само в областта на селското стопанство, но и в областта на някои производства на машиностроенето, приборостроенето и металообработването. В следващите пе-

риоди на нейното развитие тази тенденция ще се засилва и получава все по-релефни очертания.

Чрез предоставянето на научно-техническа документация Съветският съюз оказа на България много ценна помощ в развитието на всички отрасли и подотрасли на промишлеността. Основната част от тази помощ обаче беше насочена за създаването и бързото развитие на такива решаващи отрасли на тежката индустрия като машиностроенето, рудодобива и металургията, тежката химическа промишленост и енергетиката, които представляват един от най-важните елементи на материално-техническата база на социализма, основа за техническа реконструкция на цялото народно стопанство.

Анализът на количеството и предназначението на съветска техническа документация по години налага извода, че нейното получаване беше съгласувано със задачите и размаха на социалистическата индустриализация на България тогава. Най-голямо количество съветска техническа документация получихме през 1957 г. и 1958 г., когато след Априлския пленум бяха отстранени неправилните разбирания за социалистическата индустриализация на България и беше взет курс за нейното ускоряване чрез още по-изпреварващо развитие на посочените отрасли на тежката индустрия. С оглед на това получената през 1958 г. съветска техническа документация беше 4,6 пъти повече от получената през 1951 г. Тя съставляваше 36% от общото количество на техническата документация, която получихме от Съветския съюз за времето от 1951 до 1955 г.

По-нататък се налага изводът, че Съветският съюз има най-голям дял в оказаната техническа помощ за социалистическата индустриализация на България чрез предоставянето на техническа документация. Така например съветската техническа документация съставляваше 44,6% от цялата техническа документация, която България получи от чужбина за времето от 1951 до 1955 г.

Нашите изследвания показват, че положителните резултати от получаваната ценна съветска научно-техническа документация можеха да бъдат много по-големи от постигнатите, ако не бяха допускани сериозни слабости при нейното заявяване и използване. Редица искания на различни предприятия за получаване на съветска научно-техническа документация се дублираха поради съществуващи недостатъци в отчетността и контрола за внедряване на вече получените документации. Дълъг беше срокът от подаването на заявките до получаването и внедряването на документациите. Поради това част от тях загубваха актуалност. Не бяха редки случаите, когато се искаше помощ без предварително запознаване с последните постижения в да-

дената област и без задълбочено обмисляне. Много от исканията на предприятията и ведомствата не бяха пълни и добре аргументирани от техническа и икономическа гледна точка. Това налагаше връщането им за допълнителни пояснения и уточнявания. Понякога се правеха заявки за техническа документация на вече остарели технологии, или конструкции на машини и апарати. Имаше случаи, когато едва след получаването на документацията се правеха допълнителни проучвания. Поради това исканата помощ не винаги се реализираше, забавяше се или след получаването оставаше неизползувана.¹⁴⁶

Често пъти се искаше съветска техническа помощ по много маловажни теми, с което се обременяваше работата на българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество. Поради това към комисията се отправяха много повече искания, отколкото беше необходимо. Така например по плана за развитието на страната през 1951 г. Министерството на комуналното стопанство имаше утвърдени 40 хил. лв. за получаване на научно-техническа помощ, а направи искания за такава помощ в размер на 2 млн. лв., Комитетът за кинематография срещу планираните 24,4 млн. лв. поиска съответно 33,7 млн. лв., Министерството на народното здраве, Главната дирекция на радиофикацията, Комитетът за държавен контрол и Управлението за геодезия и картография нямаха планирани средства за целта, а искаха техническа помощ съответно за 1,5 млн. лв., 4,8 млн. лв., 26 млн. лв. и 20 млн. лв.¹⁴⁷

По същите причини по проектоплана за научно-техническото сътрудничество през 1964 г. министерствата и ведомствата отправиха до комисията 592 искания, или 2,5 пъти повече в сравнение с плана за 1953 г. Комисията включи в плана само 130 от тях, тъй като имаше за решаване доста искания от предната година.¹⁴⁸

По-главните причини за допускането на посочените слабости се дължаха на началния етап на социалистическата индустриализация на България. Те се крият в недостатъчната научно-техническа осведоменост на предприятията и ведомствата, които искат научно-техническа помощ, в липсата на системна централизирана информация за техническите и научни новости в страните — членки на СИБ, в необвързаността на получаваната документация с производствения план, в допускането на редица други слабости при нейното заявяване, а също в отчетността и контрола на внедряването ѝ, в недостатъчното осведомяване другите сродни предприятия за получените документи, които мо-

¹⁴⁶ Горанов, П. Цит. съч., с. 426.

¹⁴⁷ ЦДА на НРБ. ф. 130, оп. 5, а. е. 5, л. 81.

¹⁴⁸ Пак там, оп. 6, а. е. 134, л. 2.

гат да представляват интерес за тях,¹⁴⁹ в късното провеждане на някои сесии на българо-съветската комисия за научно-техническо сътрудничество, в липсата на специални служби в министерствата, ведомствата и в предприятията, които да работят по организацията и отчитането на резултатите от научно-техническото сътрудничество и др.

Нерядко получените документации оставаха неизползувани и поради това, че предприятието, което ги е поискало, е преминало към друго ведомство, но старото ведомство, което ги е получило, не му ги е изпратило.¹⁵⁰ Част от министерствата и ведомствата не отчитаха ефекта от получаваната техническа документация, което показва, че те не провеждаха системен контрол за тяхното използване. По тези причини в отчетите им за научно-техническо сътрудничество най-често липсваха конкретни цифрови данни.¹⁵¹

Посочените слабости показват, че ефектът от научно-техническото ни сътрудничество със Съветския съюз, както и с другите социалистически страни, по линията на искането, получаването и използването на научно-техническата документация можеше да бъде значително по-голям, ако нашите ведомства, институти и предприятия бяха по-добре запознати с новостите в науката, в техниката и в производствата, които ги интересуваха, ако винаги знаеха какви искания и къде трябва да ги направят.

За целта трябваше да се подобри и разшири работата на центровете за научна и техническа информация, да се осигури на предприятията, институтите и ведомствата централизирана информация за новостите в науката, в техниката и в производствата у нас и в чужбина, да се търсят възможности за съкращаване срока от заявяването до получаването на научно-техническата документация, да се усъвършенствува и засили работата и контролът по своевременното и пълно внедряване на получаваната научно-техническа документация и по отчитането на ефекта от него. За целта да се издават ежегодни бюлетини, да се вземат енергични мерки, така че при прехвърлянето на предприятията от едно ведомство към друго да се осигури предаването на получената за тях научно-техническа помощ, да се съсредоточат също исканията за техническа документация върху теми с по-голямо стопанско и научно значение, заявките за помощ да бъдат по-конкретни и по-точни по съдържание и пр.¹⁵²

Ефективността от получаваната научно-техническа документация можеше да се повиши още по-съществено, ако ръковод-

¹⁴⁹ Горанов, П. Цит. съч. с. 426.

¹⁵⁰ Горанов, П. Цит. съч., с. 427.

¹⁵¹ ЦДА на НРБ. ф. 130, оп. 6, а. е. 122, л. 319.

¹⁵² Горанов, П. Цит. съч., с. 427.

ствата на партийните, профсъюзните и комсомолските организации в предприятията, институтите и ведомствата отделяха по-голямо внимание на този въпрос и развиваха в тази насока по-активна дейност, подобна на онази, която развиваха за широко разпространяване на новите съветски почини в производството.

От страна на предприятията и на ведомствата за известно време беше проявена неправилна тенденция към намаляване броя на заявките за научно-техническа документация за сметка на увеличаване заявките за специализации. Срещу тази тенденция Комисията за икономическо и научно-техническо сътрудничество при МС правилно реагира. В това отношение тя се стремеше да подхожда конкретно според трудностите и сложността на задачите в техния обем.

Независимо от допуснатите слабости при искането и използването съветската научно-техническа документация изигра положителна роля за успешното и срочно решаване на големите задачи на социалистическата индустриализация на България и на цялото нейно икономическо развитие през периода на разгърнатото изграждане на социализма от 1949 до 1958 г.¹⁵³ Чрез нейното използване бяха усвоени или усъвършенствувани хиляди производства с изключително важно значение за нашето стопанско развитие, повишена беше квалификацията на нашите кадри, спестени бяха на страната много време, финансови и други материални средства.

Получаването на научно-техническа документация от Съветския съюз и от другите социалистически страни и нейното умело използване са голям резерв за ускоряването на нашето социалистическо развитие. Затова заедно с разширяването на другите форми на научно-техническото сътрудничество на България със Съветския съюз и с другите социалистически страни все повече ще се уголемява и усъвършенствува и сътрудничеството с тях по линията на взаимната размяна на научно-техническа документация за най-новите постижения в областта на развитието на науката, техниката и производствата.

¹⁵³ Поради съкращаване на студията с 52 с. оставихме в нея данните за представянето на техническа документация между НРБ и СССР само в областта на рудодобива, металургията и машиностроенето, а данните за другите промишлени отрасли съкратихме. Това не засегна анализите и изводите в студията, които са направени на основата на всички данни и се отнасят за цялата индустрия.

СОВЕТСКАЯ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКАЯ ДОКУМЕНТАЦИЯ
В ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ НРБ (1949—1958 гг.)

(Добыча руды, металлургия, машиностроение).

Петр Горанов

Резюме

В настоящей статье делаются анализы и выводы о роли советской технической документации в социалистической индустриализации. Представлены конкретные архивные данные об ее использовании в создании и развитии таких важных отраслей тяжелой промышленности как: добыча руды, металлургия и различные подотрасли машиностроения. Сделан ряд выводов. Еще в период 1949—1958 гг. взаимный обмен документацией между СССР и НРБ стал одной из основных и наиболее широко практикуемых форм научно-технического сотрудничества между ними. Он осуществлялся на основе принципов социалистического интернационализма. Болгария получила многократно большую и более значительную документацию, чем она предоставила. Взаимное предоставление документации тогда происходило на основе принципа безвозмездности. Это превратило ее в одну из основных форм помощи, оказанной СССР в деле социалистической индустриализации Болгарии. Это сохранило стране огромные усилия, время, труд и другие материальные средства и ускорило ее экономическое развитие.

Тогда болгаро-советское сотрудничество по линии взаимного предоставления технической документации осуществлялось двумя основными путями: оказание технической помощи СССР Народной Республике Болгарии в построении новых заводов через изготовление специально заказанной и оплаченной документации и оказание технической помощи в освоении новых или совершенствовании старых производств, через безвозмездное предоставление готовой документации (применяемой в СССР).

Получение советской технической документации по годам было согласовано с задачами и размахом социалистической индустриализации Болгарии в те годы.

Почти половина технической документации, которую Болгария получила из заграницы, была получена из СССР.

Положительные результаты от использования советской технической документации могли бы быть большими, если не были бы допущены серьезные слабости при ее заявлении и использо-

вани. Главните причини этого свързани с началным етапом социалистической индустриализации в Болгарии, с недостаточной научно-технической осведомленностью на предприятиях и в ведомствах о технических новостях и др.

Несмотря на указанные слабости, советская техническая документация сыграла решающую роль в исполнении больших задач в деле социалистической индустриализации Болгарии и ее целостного экономического развития в период развернутого строительства основ социализма.

LA DOCUMENTATION TECHNICO — SCIENTIFIQUE
DANS L'INDUSTRIALISATION DE LA BULGARIE

(1949—1958)

(exploitation minière, métallurgie, industrie mécanique)

Petăr Goranov

R é s u m é

Dans le présent article on fait des analyses et des conclusions concernant le rôle de la documentation soviétique technique dans l'industrialisation socialiste. Nous appuyons notre propos par des données d'archive pour l'emploi de cette documentation dans des branches importantes de l'industrie lourde comme: l'exploitation minière, la métallurgie et l'industrie mécanique. Des conclusions sont faites. Dès la période de 1949 à 1958 l'échange mutuelle de documentation entre l'Union Soviétique et la Bulgarie, devient une des formes fondamentales et largement utilisées de coopération technique et scientifique entre les 2 pays. Elle se réalise grâce à l'internationalisme socialiste. La Bulgarie reçut beaucoup plus de documentation et plus importante que cela qu'elle a remise. Le fournissement mutuel de la documentation était gratuit. Cela la transforma en une forme essentielle de l'aide, que l'Union Soviétique a donné à la Bulgarie pour son industrialisation. Cela a économisé à notre pays de grands efforts du travail et d'autres dépenses matérielles et a accéléré son développement économique.

La coopération bulgare-soviétique pour le fournissement mutuel de la documentation technique se réalisait surtout de deux manières — par l'aide que l'Union Soviétique apportait à la Bulgarie dans l'édification de nouvelles usines en préparant la documentation demandée et payée; par l'aide dans l'établissement technique de nouvelles productions et le perfectionnement des anciennes en fournissant gratuitement une documentation déjà expérimentée en URSS.

La documentation technique que la Bulgarie recevait de l'Union Soviétique était coordonnée avec les tâches et le développement de l'industrialisation socialiste du pays pour le moment.

A peu près la moitié de la documentation technique que la Bulgarie a reçu de l'étranger, était soviétique.

Les résultats de l'utilisation profitable de la documentation technique soviétique pouvaient être de beaucoup meilleurs, s'il l'on n'avait pas commis de graves négligences dans les commandes et

le mode d'emploi. Les causes principales en sont l'étape initiale où était l'industrialisation socialiste alors, la compétence technicoscientifique insuffisante des entreprises et des usines, concernant les nouveautés techniques, etc.

Néanmoins les défauts cités, la documentation technique soviétique a joué un rôle décisif dans l'accomplissement des grandes tâches de l'industrialisation socialiste de la Bulgarie et de son développement économique pendant la période de l'édification des bases du socialisme.

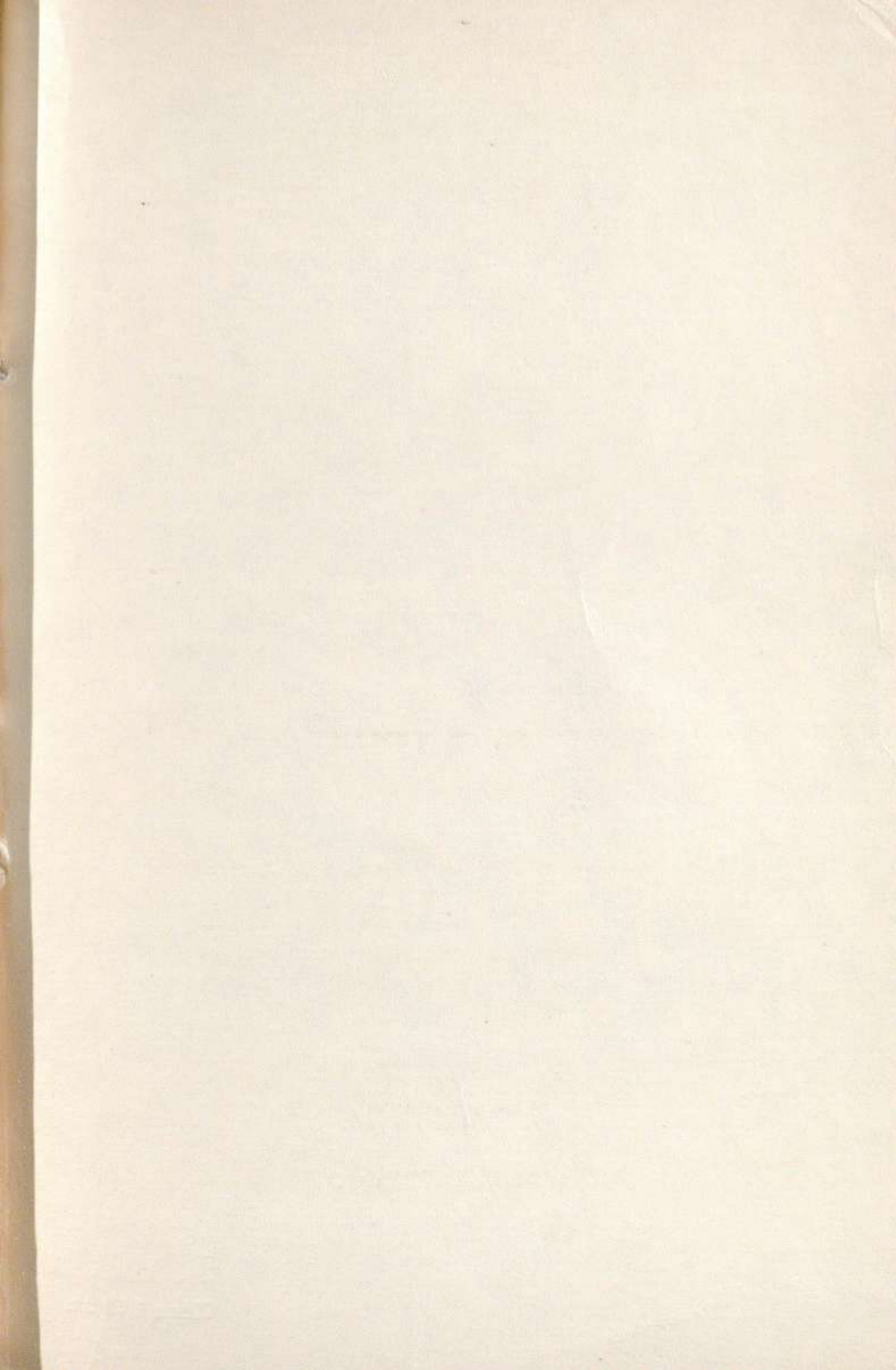
ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ

Том XXI, книга 3

Рецензенти Божидар Димитров и Лъчезар Стоянов
Редактор Цветанка Соколова
Художествен редактор Николай Александров
Технически редактор Правда Колева
Коректор Иванка Балъкова

Дадена за набор на 10. X. 1983 г. Подписана за печат на 30. III. 1984 г.
Излязла от печат през април Формат 60/90/16
Печатни коли 11,50, Издателски коли 11,50.
Издателски № 26518 КОД 02/9531412311/0618—13—84 Тираж. 5589
Цена 1,63 лв.

Държавно издателство „Наука и изкуство“ — София
Държавна печатница „Д. Найденов“ — В. Търново

Цена 1,63 лв.